

Mendelova zemědělská a lesnická univerzita v Brně
Provozně ekonomická fakulta
Ústav ekonomie

**METODOLOGIE POSTKEYNESOVSKÉ EKONOMIE
V TEORII SPOTŘEBITELE**

Disertační práce

Autor: Ing. Alena Melicharová
Studijní program: Ekonomika a management
Studijní obor: Řízení a ekonomika podniku
Školitel: Prof. Ing. Milan Sojka, CSc.

Brno 2008

Prohlašuji, že jsem tuto disertační práci vypracovala samostatně pod vedením prof. Ing. Milana Sojky, CSc. s použitím uvedených literárních a jiných odborných zdrojů.

V Brně dne 28. 8. 2008

.....

Touto cestou bych ráda poděkovala prof. Ing. Milanu Sojkovi, CSc. za podněty a poskytnutou literaturu, které přispěly k vlastní volbě tématu předkládané práce, a zároveň za náměty a připomínky, které během realizace práce významnou měrou utvářely její konečnou podobu. Mé poděkování patří také kolegům, kteří vlastními připomínkami, diskusí a usnadněním přístupu k některým literárním zdrojům a vědeckým článkům přispěli nezanedbatelnou měrou ke vzniku této práce.

Abstrakt

MELICHAROVÁ, A. *Metodologie postkeynesovské ekonomie v teorii spotřebitele.*

Mendelova zemědělská a lesnická univerzita v Brně, 2008. 139 s. Disertační práce.

Cílem předkládané práce je rozpracování metodologických východisek formulování postkeynesovské teorie chování spotřebitele v reálných sociálně ekonomických systémech. *Účel uvedené teorie*, tj. vysvětlení chování reálného spotřebitele, nachází oporu ve filozofických základech postkeynesovství, jež jsou charakterizovány třemi základními koncepty (kritický realismus, babylonský způsob myšlení, zobecňující metodologie). Tyto základy jsou zároveň určující pro výsledky teorie spotřebitele, které mají spíše podobu kvalitativních hodnocení v rámci systému, jehož základní parametry vylučují formalizaci. Filozofické základy jsou také určující pro *obsah uvedené teorie*, a to zejména zdůrazněním nutnosti myšlení v otevřeném systému a konceptualizaci spotřebitele v širším společenském kontextu, který sehrává aktivní úlohu ve vztahu prostředí, v němž se rozhoduje o vlastní spotřebě. Další upřesnění obsahu teorie spotřebitele v tomto smyslu skýtá koncept fundamentální nejistoty, která je přirozeným důsledkem plynutí historického času, a propojení makroekonomické teorie spotřeby s její mikroekonomickou oporou. Vlastní postkeynesovské teorii spotřebitele je věnována samostatná kapitola, na níž navazuje diskuse týkající se metodologických základů konkrétních principů chování spotřebitele a cílů (včetně s nimi souvisejících výsledků) teorie ve srovnání s hlavním proudem současného ekonomického myšlení (neoklasickou ekonomikou).

Klíčová slova

Historický čas, instituce, lexikografické uspořádání, metodologie, nejistota, otevřený systém, procedurální racionalita, realismus.

Abstract

MELICHAROVÁ, A. *Methodology of Post Keynesian Economics in Theory of Choice*.

Mendel University of Agriculture and Forestry in Brno, 2008. 139 p. Doctoral thesis.

The objective of the thesis is to elaborate methodological foundations for post Keynesian theory of choice that is designed to explain consumer behaviour in real socio-economic systems. First of all, narrow specification of an acceptable methodology is needed. To meet this requirement, three general concepts on meta-methodological grounds are considered (critical realism, Babylonian thought and generalizing methodology). These concepts determine the aim and the content of any post Keynesian theory, including the theory of choice. The aim of the theory is an explanation of consumer behaviour through open-system theorizing that rules out meaningfulness of formal modelling and resulting predictions about consumer choice. Therefore, the post Keynesian theory of choice can provide us with a qualitative examination ex-post to the contrary of quantitative predictions to the future. Furthermore, the open-system theorising concentrates on the consumer conceptualization in social context and emphasizes the influence of individual activity on future context of decision-making. These two aspects are defined in (1) concept of fundamental uncertainty that follows from post Keynesian emphasis on irreversible historical time and (2) required connection between macroeconomic theory and its microeconomic counterpart. Post Keynesian theory of choice is delineated in separate chapter, which is followed by discussion concerning the methodological foundations of the particular principles of consumer behaviour and the aim of theory with its implications for relevant outcomes of the theory of choice.

Key words

Historical time, institutions, lexicographic ordering, methodology, open system, procedural rationality, realism, uncertainty.

OBSAH

1	ÚVOD.....	1
2	CÍL A METODOLOGIE	4
3	FILOZOFICKÉ ZÁKLADY POSTKEYNESOVSTVÍ.....	9
3.1	VYMEZENÍ POSTKEYNESOVSTVÍ	9
3.2	KRITICKÝ REALISMUS: T. LAWSON.....	12
3.3	KOMUNIKACE A RÉTORICKÁ STRATEGIE P. DAVIDSONA	16
3.4	BABYLONSKÝ ZPŮSOB MYŠLENÍ: S. C. DOWOVÁ.....	18
3.5	KOHERENCE POSTKEYNESOVSKÉ EKONOMIE?	21
4	FUNDAMENTÁLNÍ NEJISTOTA V POSTKEYNESOVSTVÍ	26
4.1	FUNDAMENTÁLNÍ NEJISTOTA J. M. KEYNESE.....	28
4.2	FUNDAMENTÁLNÍ KEYNESOVSTVÍ (G. L. S. SHACKLE, J. ROBINSONOVÁ).....	33
4.2.1	<i>Historie vs. rovnováha .....</i>	<i>34</i>
4.2.2	<i>G. L. S. Shackle: Význam imaginace a koncept potenciálního překvapení.....</i>	<i>38</i>
4.3	NEERGODICITA A NEJISTOTA (P. DAVIDSON).....	42
4.3.1	<i>Neměnitelná (immutable) a přeměnitelná (transmutable) realita .....</i>	<i>42</i>
4.3.2	<i>Rozhodování v neměnitelné (immutable) realitě a skutečná nejistota.....</i>	<i>45</i>
4.4	NEJISTOTA V KRÁTKÉM OBDOBÍ A NEMĚNITELNÁ REALITA V OBDOBÍ DLOUHÉM: INSPIRATIVNÍ KONCEPTY VYUŽÍVANÉ V POSTKEYNESOVSTVÍ.....	46
4.4.1	<i>Skupinová dynamika: Teorie slunečních skvrn a teorie spekuláčnických bublin.....</i>	<i>47</i>
4.4.2	<i>Konvence a omezená racionalita.....</i>	<i>50</i>
4.5	PŘEMĚNITELNÁ REALITA: KAUZALITA V POJETÍ J. R. HICKSE	55
4.6	PŘEMĚNITELNÁ REALITA: STARÁ INSTITUCIONÁLNÍ EKONOMIE	59
4.6.1	<i>Evoluce: Institucionální předchůdce fundamentální nejistoty .....</i>	<i>60</i>
4.6.2	<i>Evoluce a nejistota: Vztah postkeynesovství a institucionální ekonomie.....</i>	<i>62</i>
4.6.3	<i>Principy darwinovské evoluce .....</i>	<i>65</i>
5	MAKROEKONOMICKÉ ZÁKLADY TEORIE SPOTŘEBY	71
5.1	KEYNESOVA HYPOTÉZA ABSOLUTNÍHO DŮCHODU	73
5.2	DUESENBERYHO HYPOTÉZA RELATIVNÍHO DŮCHODU	76

5.3	HYPOTÉZA ABSOLUTNÍHO DŮCHODU A POSTKEYNESOVSKÁ TEORIE SPOTŘEBITELE	81
6	POSTKEYNESOVSKÁ TEORIE SPOTŘEBITELSKÉ VOLBY	84
6.1	INSTITUTE JAKO STRATEGIE ROZHODOVÁNÍ SPOTŘEBITELE ZA NEJISTOTY	84
6.2	PRINCIP PROCEDURÁLNÍ RACIONALITY SPOTŘEBITELE.....	89
6.3	PRINCIP NEEEXISTENCE NEZÁVISLOSTI	92
6.4	PRINCIP DĚDIČNOSTI	96
6.5	PRINCIPY TÝKAJÍCÍ SE POTŘEB.....	98
6.5.1	<i>Podřízenost potřeb v humanistické psychologii a humanistické ekonomii ....</i>	98
6.5.2	<i>Implikace a doplnění podřízenosti potřeb v postkeynesovství.....</i>	102
6.5.3	<i>Institucionální zdroje potřeb a přání .....</i>	106
7	DISKUSE	109
7.1	METODOLOGICKÉ ZÁKLADY POSTKEYNESOVSKÉ TEORIE SPOTŘEBITELSKÉ VOLBY.....	109
7.1.1	<i>Princip procedurální racionality .....</i>	109
7.1.2	<i>Princip neexistence nezávislosti, dědičnosti a principy týkající se potřeb ..</i>	112
7.2	VÝSLEDKY POSTKEYNESOVSKÉ TEORIE SPOTŘEBITELSKÉ VOLBY.....	114
7.2.1	<i>Postkeynesovství vs. neoklasicismus: dichotomie cílů vědy.....</i>	114
7.2.2	<i>Formalismus a jeho alternativy v postkeynesovské teorii.....</i>	118
7.2.3	<i>Implikace pro postkeynesovskou teorii spotřebitele .....</i>	124
8	ZÁVĚR	127
	SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ	131

1 Úvod

Postkeynesovská ekonomie je alternativou hlavnímu (neoklasickému) proudu ekonomického myšlení, která se v počátcích formovala kritikou postulátů neoklasické ekonomie, což vedlo řadu neoklasických ekonomů k závěrům, že kromě této kritiky nemá postkeynesovská teorie co nabídnout. V současné době ovšem můžeme konstatovat, že těžiště postkeynesovské ekonomie nespočívá v negativních reakcích ve vztahu k ekonomii hlavního proudu, ale v rozvíjení myšlenek J. M. Keynese a M. Kaleckého za hranice Keynesovy Obecné teorie zaměstnanosti, úroku a peněz (1936). Postkeynesovství ovšem není jediným myšlenkovým proudem v keynesovské tradici. Publikace Keynesovy Obecné teorie také vyvolala okamžité snahy o zabudování Keynesových myšlenek do neoklasického systému a tím i formalizaci Keynesovy teorie, jejímž známým výsledkem je například model IS-LM. Tento teoretický přístup k řešení makroekonomických problémů je označován jako neokeynesovský; známý se stal také jako „neoklasická syntéza“, která vytvořila jádro ortodoxní teorie po druhé světové válce. Postkeynesovství se však s tímto směrem výrazně rozchází a může být chápáno i jako reakce na odlišnou neokeynesovskou interpretaci Keynesových původních myšlenek. Vztah postkeynesovských ekonomů k neokeynesovství lze jednoduše vyjádřit slovy v současnosti předního postkeynesovského ekonoma P. Davidsona (1996: 47): Klasika může být definována jako něco, co každý cituje a nikdo nečte; v duchu této definice se zdá, že je Keynesova Obecná teorie klasikou, přinejmenším pokud se týká nových keynesovských ekonomů. Davidson tento výrok adresuje svým současníkům, jejichž teoretické přesvědčení má v neokeynesovství své kořeny. J. Robinsonová pak například neokeynesovství ve svých pracích označuje výrazem „bastard Keynesianism“, který se následně ujal i u řady pokračovatelů postkeynesovské tradice.

Vraťme se ovšem zpět na půdu postkeynesovství, které leží mimo hlavní proud ekonomické teorie, a zanechme jeho vymezení jako kritické reakce; tato výzva ostatně motivovala i vznik této práce. Vzhledem k tomu, že je postkeynesovská ekonomie primárně orientována makroekonomicky, lze za její sjednocující princip označit teorii efektivní poptávky, která je páteří postkeynesovské analýzy stejně jako tomu bylo v Keynesově Obecné teorii. Princip efektivní poptávky byl založen na myšlence, že ceny, výstup a míra zaměstnanosti jsou určovány agregátní poptávkou po výstupu a agregátní nabídkou výstupu; trh výstupu je tedy oproti walrasovské směně nadřazen trhu práce.

Keynes (1963 [1936]:61) poskytuje stručný přehled vlastní teorie zaměstnanosti, který mnohé objasní. S růstem zaměstnanosti roste celkový reálný důchod a psychologie společnosti povede i k růstu celkové spotřeby. Nárůst této spotřeby ovšem nebude odpovídat přesně růstu důchodu; tento nárůst bude při daném sklonu společnosti ke spotřebě nižší. Kdyby měla být zvýšená zaměstnanost věnována uspokojení zvýšené poptávky, zaměstnavatelé by realizovali ztráty. Danou výši zaměstnanosti může odůvodnit dostatečně veliký objem běžných investic, který by pohltit přebytek celkové produkce, který přesahuje to, co chce společnost při dané zaměstnanosti spotřebovat. Při nižší úrovni investic by byly příjmy podnikatelů nižší, takže podnikatelé by neměli podnět tuto výši zaměstnanosti nabídnout. Rovnovážná výše zaměstnanosti tedy bude závislá na výši běžných investic.

Existence tohoto (a každého jiného) makroekonomického konceptu je však v postkeynesovství podmíněna jeho mikroekonomickým ukotvením; stejně tak mikroekonomická teorie nemůže být naprosto izolována od teorie makroekonomické. Přeneseme-li se tedy například do mikroekonomického problému rozhodování firmy nebo celého odvětví o množství nabízené produkce, zaměstnanosti a objemu investic, pak je toto rozhodování činěno v očekávání příjmů, jejichž velikost může být určena pouze v kontextu produkce, zaměstnanosti a investičních rozhodnutí každé jiné firmy a odvětví v ekonomice. Řešení problému rozhodování firmy tedy vyžaduje myšlení v rámci otevřeného systému, jehož potenciálem je změna v historickém čase. Mikroekonomicky propracovaným tématem teorie firmy, který je oporou makroekonomických aspektů tohoto způsobu myšlení, je problém oceňování. Tvorba cen je z postkeynesovského pohledu výrazně ovlivněna faktory a podmínkami, které převažují v produkční sféře a je úzce propojena s investicemi a rozdělováním. Relativně menší pozornosti se ovšem dostávalo postkeynesovské teorii spotřebitele. Určité principy spotřebního chování jsou naznačeny v Keynesově Obecné teorii a s těmito principy jsou slučitelné i práce některých ekonomů mimo hlavní proud ekonomické teorie. Postkeynesovská teorie spotřebitele by tedy mohla z těchto poznatků čerpat; samy o sobě však tyto příspěvky nestačí. Proto jsme konfrontování s potřebou jejich systematizace do teoretického systému, jejich doplnění a zdůvodnění jejich integrace do postkeynesovské teorie z obecnějších metodologických pozic. I zde, stejně jako v případě teorie firmy, je zapotřebí pochopit nutnost myšlení v otevřeném systému, jenž se vyvíjí v historickém čase, ve kterém je nejistota nevyhnutelná.

Zajímavou ukázkou sladění postkeynesovských teoretických koncepcí, které se týkají zejména hierarchické volby spotřebitele a odkazují na psychologii spotřebitele, s příspěvky jiných heterodoxních škol poskytuje v současnosti M. Lavoie (1992, 1994, 1995), jehož úsilí je zatím v tomto směru spíše ojedinělé. Sám Lavoie ovšem upozorňuje, že vychází z vlastního pohledu na podstatu spotřebitelské volby, a připouští, že by někdo jiný mohl postkeynesovskou teorii postavit na jiných principech. Mimo Lavoieho systematizaci postkeynesovské teorie spotřebitele je postkeynesovská koncepce spotřebního chování podrobněji rozpracována například v pracích P. E. Earla, S. A. Drakopoulose či A. S. Eichnera; jejich poznatky Lavoie využil při formulaci širšího konceptu postkeynesovské teorie volby. Mohlo by se však zdát, že iniciativa na poli postkeynesovské teorie spotřebitele dosud není dostatečná a teorie spotřebitele ještě stále spadá do otevřených témat postkeynesovské ekonomie.

2 Cíl a metodologie

Cílem předkládané práce je rozpracování metodologických východisek formulování postkeynesovské teorie chování spotřebitele v reálných sociálně ekonomických systémech. Formulace tohoto cíle vychází ze současného stavu teorie spotřebitele v postkeynesovské literatuře; jedná se o téma, kterému je zejména v současnosti věnována stále větší pozornost. Důvody pro tento vývoj mohou být dvojí: (1) postkeynesovská teorie spotřebitele je jedna z nejméně propracovaných oblastí nejen postkeynesovské mikroekonomie, ale postkeynesovské ekonomie vůbec; (2) potřeba obhájit postkeynesovství jako koherentní alternativu k neoklasické ekonomii (tj. ekonomii hlavního proudu) nutně implikuje odstranění tohoto nedostatku, který by mohl být Achillovou patou postkeynesovské ekonomie při kritických výpadech neoklasických ekonomů, jež disponují vlastním propracovaným konceptem racionality spotřebitele.

Plnění cíle práce může být do značné míry ovlivněno postojem autora k danému tématu; neoklasický ekonom by nejspíše demonstroval selhání postkeynesovské teorie při konceptualizaci chování spotřebitele, postkeynesovský ekonom by se naopak snažil konstruktivně propojit postkeynesovské metodologické základy s konkrétní teorií (aniž by si s největší pravděpodobností odpustil výzvu k diskusi se stoupenci neoklasické ekonomie u kulatého stolu). Za výchozí stanovisko zde budeme považovat to druhé, postkeynesovské. Přesněji řečeno, základní motivací práce je pozitivní vymezení postkeynesovské teorie spotřebitele s důrazem na její metodologické kořeny. Komparace s neoklasickou ekonomikou opomenuta nebude, její účel ovšem bude jiný než ten, který byl naznačen výše. Kritika z neoklasických pozic totiž v mnoha případech přispěla k rozvoji postkeynesovské ekonomie, neboť v mnoha případech motivovala další upřesnění postkeynesovských konceptů, které napomohlo jejich jednoznačné interpretaci v postkeynesovské literatuře různých autorů.

Postup při plnění tohoto cíle bude do určité míry inspirován vymezením hlavních postkeynesovských principů, které V. Chicková (1995: 23) formulovala do tří bodů:

1. teorie by měla být realistickou abstrakcí a ne modelem imaginární ekonomiky;
2. ekonomický systém je proces v historickém čase a teorie by tento fakt měla zohlednit;
3. makroekonomie nabývá platnosti zároveň s mikroekonomií.

První dva principy dávají tušit zejména metodologické zaměření práce; třetí princip je vlastně výsledkem předchozích dvou. Fakt, že makroekonomie nabývá platnosti zároveň s mikroekonomií, je výsledkem teoretizování v otevřeném systému, které je zakořeněno v metodologických základech postkeynesovské ekonomie; jedná se vlastně o zachycení komplexního vztahu mezi makroekonomickými jevy a individuálními preferencemi v kontextu metodologického holismu. První princip je diskutován jako filozofické základy postkeynesovství (kap. 3); druhý princip je v práci analyzován prostřednictvím implikace evoluce ekonomického systému, tj. fundamentální nejistoty (kap. 4); třetí princip je rozvíjen v rámci makroekonomických základů teorie spotřeby (kap. 5). Zároveň by mělo být zřejmé, že obsah těchto kapitol odpovídá zaměření a cíli práce; bude tedy redukován na tematické oblasti, které implikují (nebo mohou implikovat) zásady, které by měla postkeynesovská teorie spotřebitele respektovat. Relevantní témata budou udávána dosaženými teoretickými poznatky v rámci postkeynesovské ekonomie; tyto poznatky budou zpracovány metodami deskripce, analýzy, komparace, syntézy a dedukce. Sled uvedených kapitol vychází z logické posloupnosti od nejobecnějších konceptů po konkrétnější teoretické problémy.

V kapitole 3 (Filozofické základy postkeynesovství) budou vymezeny tři obecné metodologické projekty, které by mohly propůjčit postkeynesovství koherenci (kritický realismus T. Lawsona, babylonský způsob myšlení S. C. Dowové a zobecňující metodologie P. Davidsona. Všechny tři koncepty se shodují zejména v ontologickém pojetí předmětu a epistemologických aspektech, přičemž navazují na učení J. M. Keynesa. Tato shoda bude zřejmě méně překvapivá v okamžiku, když si uvědomíme, že jejich autory jsou postkeynesovští ekonomové a uvedené atributy pro ně jsou závazné. Pointa této kapitoly tedy bude spočívat spíše v odlišnostech těchto projektů, které budou výsledkem jejich komparace zejména v oblasti jejich rétoriky. Jejím výsledkem by tedy měly být odpovědi na otázky, proč jsou tyto koncepty využívány, jak se liší jejich metodologická strategie a jaké jsou jejich implikace. Na této, metametodologické, úrovni pak lze řešit problém vhodné metodologické strategie pro postkeynesovskou ekonomii.

Ontologická a epistemologická rovina předmětu, se kterou pracují předchozí metodologické projekty, s sebou přináší evoluci ekonomického systému v historickém čase; důsledkem analýzy v historickém čase je nevyhnutelnost skutečné, neredukovatelné nejistoty v ekonomickém prostředí. Tomuto tématu se již bude věnovat kapitola 4 (Fundamentální nejistota v postkeynesovství), jejímž jádrem bude Davidsonova (1996)

klasifikace konceptů externí ekonomické reality. Na první pohled se jedná pouze o klasifikaci dle ontologického kriteriia; Davidson (1996) však v rámci této klasifikace vymezuje prostor i pro epistemologické problémy. Podrobněji pak budou analyzovány pouze koncepty ekonomické reality, na které se odkazují postkeynesovští ekonomové. Zde je však nutné upřesnit, že názory na využitelnost některých z konceptů se rozcházejí i uvnitř postkeynesovství; v těchto sporných případech bude provedena komparace názorů uvnitř postkeynesovského přístupu. Struktura této kapitoly se bude zároveň snažit vhodně respektovat historický vývoj konceptu nejistoty, proto budou Davidsonově (1996) klasifikaci předcházet koncepty J. M. Keynesa, J. Robinsonové a G. L. S. Shacklea, ze kterých P. Davidson čerpal inspiraci. Tato kapitola však i překročí hranice postkeynesovského přístupu; a to formou pokusu o terminologické srovnání se starou (americkou) institucionální ekonomikou, která pracuje se stejným konceptem reality jako postkeynesovství a na kterou je v rámci postkeynesovství poměrně často odkazováno.

Kapitoly 3 a 4 položí metodologické základy, na nichž lze budovat teorii. Zvážíme-li vývoj postkeynesovské teorie spotřebitele v historické posloupnosti, pak nezbývá než začít u Keynesovy Obecné teorie zaměstnanosti, úroku a peněz (1936), která se zabývá spotřebou na makroekonomické úrovni. Úkolem kapitoly 5 (Makroekonomické základy spotřeby) tedy bude selektovat makroekonomické poznatky, které jsou využitelné a závazné pro postkeynesovskou teorii spotřebitele. Tyto poznatky budou zahrnovat Keynesovu hypotézu absolutního důchodu a její pozdější sociologickou variantu: Duesenberryho hypotézu relativního důchodu. Dosah obou dvou konceptů je hodnocen v příspěvcích další generace ekonomů; klíčovou částí kapitoly se v tomto smyslu stane propojení Keynesovy perspektivy s hierarchickou strukturou kriterií volby spotřebitele v podání S. A. Drakopoulose – jednoho z relativně mála postkeynesovských ekonomů, který se specializoval na problémy teorie spotřebitele. Skrze Drakopoulosovo vysvětlení cenové rigidity na trhu statků přes chování ve spotřebě získáme propojení makroekonomické teorie spotřeby s mikroekonomickou analýzou chování spotřebitele.

Tímto krokem se dostaneme k formulaci postkeynesovské teorie spotřebitele, jež odpovídá hlavním metodologickým konceptům rozpracovaným v předchozích kapitolách. Vlastnímu obsahu teorie spotřebitele na mikroekonomické úrovni bude věnována kapitola 6 (Postkeynesovská teorie spotřebitelské volby). Teorie spotřebitele bude popsána v souladu s výkladem Lavoieho (1992, 1994, 1995) s doplněním o některé další poznatky v relevantní oblasti. V souladu se současným stavem problematiky v literatuře se zde budou mísit poznatky dosahované v rámci postkeynesovství, jiných alternativních

směrů ekonomického myšlení (stará institucionální ekonomie, evoluční ekonomie, humanistická ekonomie, behaviorální ekonomie, sociální ekonomie, jiní neortodoxní ekonomové¹), psychologie, sociologie, ale i poznatky ekonomů, které lze původně zařadit k ekonomii hlavního proudu.

Na kapitolu 6 (Postkeynesovská teorie spotřebitelské volby) bude navazovat Diskuse, v jejímž rámci bude vymezena přijatelná forma výsledků postkeynesovské teorie spotřebitele. Na předchozí rozpracování metodologických základů postkeynesovské teorie spotřeby tak bude navazovat jejich zdůvodnění v postkeynesovském konceptu chování spotřebitele. Centrálními tématy diskuse tedy budou (1) shrnutí metodologických konceptů, které jsou základními stavebními kameny jednotlivých principů postkeynesovské teorie spotřebitele, ve vazbě na konkrétní zásady postkeynesovské analýzy chování spotřebitele a (2) vymezení formy výstupů postkeynesovské teorie spotřebitele, která je slučitelná s příslušnými metodologickými základy. Pro objasnění výsledků postkeynesovské teorie budou demonstrovány důsledky dichotomie cílů, neboť dlouhodobá dominance cíle predikce v ekonomickém myšlení vede k tradičně zúženému pohledu na výstupy teorie, v jehož světle je problematické obhájit jakékoliv jiné výstupy než jsou výsledky formalismu doprovázené axiomatizací a matematizací. Takové výsledky však nemusí být slučitelné s postkeynesovskými metodologickými východisky; proto zde bude řešena otázka, co může být výstupem postkeynesovské teorie, jestliže můžeme očekávat vysoce restriktivní (pokud vůbec nějaký) prostor pro ekonomické modelování. Závěr práce pak bude shrnutím výsledků dosažených v rámci Diskuse obohaceným o hodnocení dalších perspektiv vývoje postkeynesovského výzkumu ve sledované oblasti.

Dosud byla ponechána stranou povaha informačních zdrojů, ze kterých práce čerpá. Vzhledem k teoretickému zaměření práce budou opomenuty zdroje kvantitativních dat; základními prameny tedy bude odborná literatura a především odborné časopisy, které poskytují aktuální přehled o stavu uvnitř a vně postkeynesovské ekonomie. Klíčovým zdrojem bude *Journal of Post Keynesian Economics*, který odráží nejen současnou diskusi uvnitř postkeynesovské ekonomie, ale je zároveň i kolbištěm, na kterém se (v těch lepších případech) utkává postkeynesovská ekonomie s kritikou ze

---

¹ Jedná se o ekonomické směry, jejichž inspiraci při formulaci teorie Lavoie explicitně přiznává. Vymezení některých uvedených směrů ekonomického myšlení je problematickou záležitostí a je doprovázeno řadou nepřesností. Určitá upřesnění budou provedena v textu práce, a to zejména prostřednictvím přímé identifikace ekonomů, jejichž vize může být ve vybraných aspektech přínosem pro postkeynesovskou teorii spotřebitele.

strany ekonomů hlavního proudu. Kromě tohoto časopisu bude práce čerpat i z jiných časopisů, jejichž tituly dávají najevo spřízněnost postkeynesovské ekonomie s jinými heterodoxními proudy ekonomického myšlení (např. Austrian Economic Newsletter, Review of Social Economy) či potřebu obhájit vlastní metodologické základy v širším systému ekonomických teorií (např. Journal of Economic Methodology, Journal of Economic Issues, The Quarterly Journal of Economics).

3 Filozofické základy postkeynesovství

3.1 Vymezení postkeynesovství

Postkeynesovství v sobě zahrnuje rozdílné teorie a metody, což může být v různých kontextech považováno za důkaz jeho nesoudržnosti. Postkeynesovští ekonomové však demonstrují soudržnost teorie vysvětlováním, že to, co se zdá být nesoudržné z neoklasické metodologické perspektivy, je ve skutečnosti soudržné podle metodologické perspektivy postkeynesovství. Vysvětlení a obhajoba tedy musí být založeny na explicitním vyjádření toho, co bylo dříve implicitní, a klasifikace postkeynesovské ekonomie sdílenou teorií nebo metodami je vyloučena již v počátku zásadním nepochopením různorodosti postkeynesovské teorie a metod. (Dow, 1999)

Postkeynesovskou ekonomii však lze klasifikovat i jinak, a to na základě existence sociální sítě, v níž dochází k úspěšné komunikaci; tato klasifikace nás ovšem vrátí opět na metodologickou úroveň. Dowová (1995) toto tvrzení dokazuje prostřednictvím Kuhnova konceptu paradigmatu; podle Kuhna (1997 [1962]) je paradigma² souborem myšlení a vědecké práce přijatým sociální sítí se sdíleným názorem na svět a sdíleným souborem metod. Paradigma tak jinými slovy zahrnuje sdílenou filozofii a metodologii, jejichž projevem je schopnost komunikovat. Kuhn (1997 [1962]) byl přesvědčen, že k vědeckému pokroku dochází prostřednictvím normální vědy v rámci paradigmat (např. škol myšlení). Úlohou jiné vědy než normální je zaměřit svou pozornost na základy paradigmatu a vyvíjet alternativní paradigmata, která mohou uspět v případě krize převládajícího paradigmatu. Postkeynesovská ekonomie může být chápána jako paradigma vyzývající dominantní paradigma v ekonomii; jedná se tedy o výzkum v jiné než normální vědě, který vyžaduje zaměření na základy. Kuhnova teorie vědeckých revolucí má však omezenou použitelnost pro ekonomii, kde vedle hlavního proudu existuje několik paradigmat, která mají relativně dlouhou historii. Jestliže se má postkeynesovství posunout dále (tj. až za kritiku hlavního proudu), má se zaměřit na

---

² Kuhnův (1997 [1962]) termín „paradigma“ má úzký vztah k pojmu „normální věda“. Normální věda je „... výzkum, který je založen přísně na jednom či několika výsledcích vědy, jež určité vědecké společnosti jistým způsobem uznává po určitou dobu jako to, co poskytuje základ pro její další praxi... Volbou tohoto termínu [paradigma] jsem chtěl naznačit, že některé z všeobecně přijímaných příkladů současné vědecké praxe – příkladů, které společně zahrnují zákony, teorie, aplikace a odpovídající přístroje – poskytují modely, v nichž mají svůj původ zvláštní soudržné tradice vědeckého výzkumu... Lidé, jejichž výzkum je založen na sdílených paradigmatech, jsou věrní stejným pravidlům a stejným standardům vědecké praxe. Tato věrnost a zjevný konsenzus, který vytvářejí, jsou nezbytnou podmínkou normální vědy, tj. podmínkou zrodu a pokračování určité vědecké tradice.“ (Kuhn, 1997 [1962]: 23)

vývoj paradigmatu samotného; zaměření se tedy redukuje na jinou než normální vědu³. (Dow, 1999: 19)

V. Chicková (1995: 20) definuje postkeynesovskou ekonomii jako způsob myšlení či metodu přístupu inspirovanou myšlenkami Keynese a Kaleckého a jejich intelektuálních následovníků. Úkolem tohoto přístupu je rekonstruovat poznatky Keynese, Kaleckého a jejich raných následovníků; rozšířit ty poznatky, které jsou za hranicemi Keynesovy Obecné teorie; a tak dovršit Keynesovskou revoluci. V Chicková (1995: 23) identifikuje tři hlavní postkeynesovské principy: *(1) teorie by měla být realistickou abstrakcí a ne modelem imaginární ekonomiky, (2) ekonomický systém je proces v historickém čase a teorie by tento fakt měla zohlednit, (3) makroekonomie nabývá platnosti zároveň s mikroekonomií.*

První princip reflektuje skutečnost, že každá teorie je abstrakcí, nicméně některé abstrakce pokrývají významné vlastnosti ekonomiky výstižněji než jiné. Realistická abstrakce popírá axiomatický přístup díky jeho imaginárnosti a nadměrným omezením, která klade na záběr lidské činnosti. Optimalizace v rámci axiomatického přístupu je navíc technicky vyloučena i reálnou schopností subjektů utvářet budoucnost svými rozhodnutími, čímž se dostáváme k druhému principu, založenému na chápání ekonomického systému jako procesu v historickém čase. V historickém čase je nejistota nevyhnutelná, neboť budoucnost je ze své podstaty neznámá a rozhodnutí subjektů (obzvláště investiční rozhodnutí) mění směr ekonomiky. Ekonomický systém je otevřený proces: se změnou systému se musí měnit teorie a v tomto smyslu je ekonomická teorie provizorní, k vysvětlení změny je potřeba teorie evoluce ekonomiky a ekonomika je nejlépe modelována jako otevřený systém. Třetí princip poukazuje na komplexní vztah mezi makroekonomikou a individuálními preferencemi a rozhodnutími. V tomto směru postkeynesovská ekonomie respektuje, že celek je někdy méně a někdy více než suma jeho částí; vyloučen je tak metodologický individualismus a namísto atomistického chování postkeynesovství inklinuje ke konceptu sociálně podmíněných individuálních akcí. Díky sociálnímu podmínění nabývají na významu konvence; při možnosti agregace jednotlivců do skupin dle jejich zájmů, omezení nebo konvencí pak lze analyzovat konflikty mezi skupinami a jejich řešení. (Chick, 1995)

---

³Pokud se může ekonomie skládat z dlouho existujících paradigmat, pak bychom pro každé z nich mohli očekávat dominanci normální vědy s pouhým výskytem vědy nenormální. Obecné metodologické vědomí ekonomů je založeno spíše na tomto scénáři několika existujících paradigmat s problémy nesouměřitelnosti než na Kuhnově scénáři nástupnictví jediného dominantního paradigmatu (Dow, 1999: 20).

Chicková (1995) při definici postkeynesovství využívá přístup S. C. Dowové, která identifikuje typy škol na základě kombinace jejich způsobů myšlení a jejich metod. Dowová (1999) upozorňuje na potřebu metodologické definice postkeynesovství kvůli nedostatečnému ukotvení toho, co je postkeynesovskou ekonomikou myšleno; potřeba zaměřit se na metodologii tedy nabývá pro postkeynesovské ekonomy zvláštní význam. Metodologie může být zakotvena v podvědomí ekonomů, explicitní odkaz na metodologické principy však může výrazně napomoci diskusím uvnitř škol ekonomického myšlení stejně jako mezi nimi. Metodologie by tedy kromě vymezení postkeynesovské ekonomie mohla odhalit fundamentální rozdíly mezi ní a ekonomikou hlavního proudu a zároveň objasnit společné znaky a rozdíly mezi postkeynesovstvím a jinými heterodoxními tradicemi.

Důraz na metodologii vyplývá i z Lawsonovy (1994) identifikace charakteristik postkeynesovské ekonomie, na jejímž základě řeší problém, zda mohou být tyto charakteristiky interpretovány jako součást nějaké soudržné perspektivy. Konkrétně se jedná o následujících pět charakteristik (Lawson, 1994: 504):

1. nejvíce společné či sjednocující téma postkeynesovství je *opozice k neoklasické ekonomii*;
2. je kladen *důraz na metodologické otázky a zdůvodnění*;
3. *častý výskyt různých témat na abstraktní či všeobecné úrovni* – není nezvyklé se setkat s požadavky, aby byla ekonomika chápána jako dynamický historický proces; aby byla nejistota chápána jako významný rys ekonomického života; aby otázky rozdělování byly stejně tak zásadní jako všechny ostatní; aby byla lidská volba chápána jako reálná; že je třeba chápat ekonomické a politické instituce jako faktory působící na ekonomické události; aby bylo mezi cíli politiky zahrnuto zrovnoprávnění lidí;
4. na úrovni konkrétnějších problémů působí postkeynesovství dojmem, že je jen o něco málo více než *sběrka vzájemně nesouvisejících otázek, cílů, teorií a argumentů sjednocených pouze v přiznaném statusu alternativ k současné ortodoxii*;
5. postkeynesovští ekonomové spatřují svou *inspiraci v určitém aspektu prací Keynese, některých klasických ekonomů a (někdy) Marxe*.

Podle Lawsona (1994) mohou být tyto charakteristiky navzájem konzistentní a zároveň mohou být charakteristikami soudržného celku; dosahování této soudržnosti však

vyžaduje důraz na filozofické zdůvodnění v souladu s charakteristikou (2). Lawson (1994) propůjčuje zmíněným charakteristikám soudržnost prostřednictvím filozofického systému, který označuje jako kritický realismus. Otázkou je, do jaké míry postkeynesovství kritický realismus přijalo, neboť kritický realismus je přístupem, který byl v ekonomii vyvíjen v osmdesátých a devadesátých letech 20. století, zatímco postkeynesovství je školou ekonomického myšlení, jejíž kořeny spadají do padesátých let 20. století. Filozofické základy postkeynesovství byly již od počátku odvozovány z filozofie J. M. Keynese; několik autorů tyto základy označilo za realistické, zjevně ve smyslu kritického realismu (Arestis, 1992, Lavoie, 1992). Navíc Lawson (1994, 1997, 1999) postkeynesovské ekonomy k hledání základů v kritickém realismu sám vyzývá.

3.2 Kritický realismus: T. Lawson

Kritický realismus je zvláštní verzí transcendentního realismu, která byla rozšířena na specifika sociální sféry. Transcendentní realismus (v kontrastu k realismu empirickému) pracuje s realitou, která je tvořena nejen událostmi a zkušenostmi (resp. vnímáním) těchto událostí, ale i (neredukovatelnými) strukturami, mechanismy, silami a tendencemi, které – byť nejsou přímo sledovatelné – jsou základem skutečných událostí, které řídí nebo je vytváří⁴ (Lawson, 1994: 513). Transcendentní realismus tedy pracuje se třemi oblastmi reality: empirickou (zkušenost, vnímání), skutečnou (události a stavy, které jsou skutečnými objekty přímé zkušenosti) a hlubinnou (struktury, mechanismy, síly a tendence). Svět je v tomto kontextu složen ze strukturovaných a netranzitivních objektů – strukturovaných v tom smyslu, že jsou neredukovatelné do zakoušených událostí; netranzitivních v tom smyslu, že jejich existence a průběh jsou nezávislé na jejich identifikaci. Podle empirického realismu se svět naopak skládá pouze ze zkušenosti a zakoušených událostí; od těchto alternativních ontologií pak pramení i různé koncepce vědy. Zatímco z perspektivy empirického realismu je věda omezena na vyhledávání konstantních kombinací událostí, transcendentní realismus se primárně nezajímá o události, ale o identifikaci struktur a mechanismů, které jsou jejich základem a které je řídí (Lawson, 1994: 514).

Lawson (1994, 1997) argumentuje, že současná ekonomie hlavního proudu je založena na neudržitelné verzi empirického realismu (humeovské verzi pozitivismu),

---

⁴ Lawson (1994) osvětluje tuto definici na jednoduchém praktickém příkladě; na podzim padají listy k zemi a my vnímáme, že listy padají. Základem tohoto pohybu a jeho řídicím mechanismem je ovšem gravitace.

kteřá omezuje realitu na objekty přímé zkušenosti. Jakákoliv znalost je za těchto podmínek odvozována ze vzorců, které takové události odhalí v prostoru a čase; v tomto pohledu se jedná o jediný druh možných zobecnění. Věda tedy musí mít formu výzkumu konstantních kombinací událostí – tj. pravidelností ve formě „kdykoliv nastane událost (typ) X, nastane událost (typ) Y“. Tato koncepce vědy však hledá konstantní kombinace událostí, jejichž rozpracování bylo v praxi omezeno zejména na situace kontrolovaného experimentu. Transcendentní realismus může tuto neadekvátní analýzu a nelegitimní zobecnění speciálních případů, ve kterých je jeden jediný a stabilní aspekt mechanismu fyzicky izolován a tím empiricky identifikován, překonat. Tuto myšlenku lze ilustrovat na slučitelnosti skutečné volby lidských subjektů s chápáním vědeckého vysvětlení. Jestliže je volba skutečná, pak by se subjekt vždy mohl chovat jinak, než se skutečně choval – tímto ale předpokládáme, že je svět otevřený. Jestliže totiž za podmínek X subjekt skutečně zvolí Y, pak by ten stejný subjekt mohl učinit i něco jiného než Y. Volba tímto způsobem postuluje, že svět je otevřený a skutečné události se nevyhnutelně nemusely stát. (Lawson, 1994: 517)

Přijmeme-li hledisko transcendentního realismu, pak je našim cílem identifikace skutečných kauzálních procesů (tj. struktur a mechanismů na pozadí událostí). Z čeho jsou ovšem vytvořeny struktury, když jejich znalost nemůže být získána pouze smyslovou zkušeností? Podle transcendentního realismu se znalost vyvíjí s tím, jak jsou existující teorie, hypotézy, anomálie (apod.) transformovány do vědy. V ní lidské bytosti zasahují do reality, manipulují s ní, konfrontují vědu s praxí pomocí experimentu a tím přeměňují své vlastní chápání reality. Lidé tak získávají a revidují znalost skrze svou transformační činnost; zasahují do reality a manipulují s ní tak, aby byla lépe stanovitelná a jednodušeji odhalována. (Lawson, 1994, 1997)

Transcendentní realismus s sebou také nese teorii filozofické metody, kterou jsou získávány jeho výsledky. Zatímco empirický realismus může přinejlepším podpořit diskusi o svých výsledcích tím, zda jsou tyto výsledky lépe odhaleny metodou indukce a dedukce, pro transcendentní realismus nejsou indukce ani dedukce natolik zásadní způsoby úsudku jako *retrodukce* a *abdukce*. Retrodukce a abdukce se posouvají od koncepce nějakého jevu k něčemu naprosto odlišnému - ke koncepci mechanismu, struktury nebo podmínky, která stojí za daným jevem⁵. (Lawson, 1994, 1997)

---

⁵ Lawson (1994: 515) tyto odlišnosti koncepcí opět demonstruje na příkladě. Dedukce je pohyb od obecného tvrzení „tráva je zelená“ ke konkrétnímu „trávník bude zelený“; indukce je pohyb od konkrétních sledování zelené trávy k obecnému tvrzení, že je všechna tráva zelená. Retrodukce a abdukce však

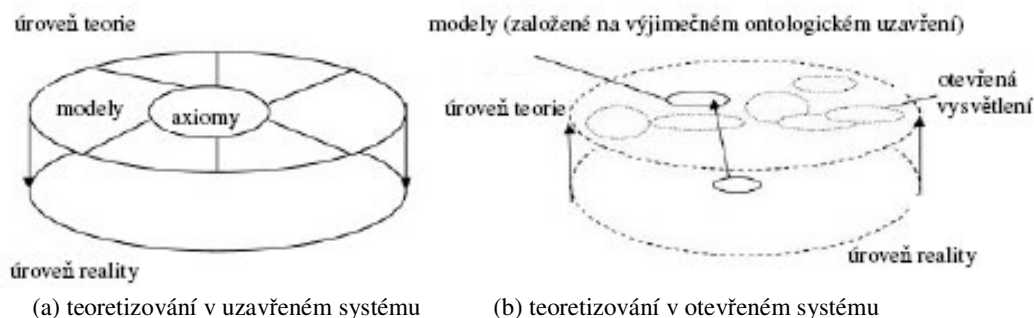
Na základech transcendentního realismu stojí i kritický realismus, který vzhledem ke svému zaměření na sociální oblast čelí zvláštnostem ve vztazích mezi sociálními strukturami a jednotlivci. Díky své závislosti na jednotlivci nelze považovat sociální strukturu za fixní, zároveň ji ovšem nemůžeme interpretovat jako výtvar jednotlivců. Kriticko-realistická koncepce tedy stojí na reprodukci nebo transformaci sociální struktury ze strany jednotlivců. Jednotlivci vycházejí z existující sociální struktury, kterou můžeme považovat v okamžiku individuální akce za danou, jako podmínky konání a tato struktura je díky činnosti všech jednotlivců typicky nezáměrně reprodukována či transformována. Jestliže je transformace méně častým důvodem pro lidské chování, pak se bude lidská činnost vždy držet nějaké koncepce. Lidské činy jsou vždy v nějakém popisu záměrné; ale ať už jsou motivace a záměry každého jednotlivce jakékoliv, lidská činnost je v celku vždy reproduktivní či transformační (Lawson, 1994: 520).

Kritický realismus jako verze transcendentního realismu rozpracovává a systematizuje otevřenou, strukturovanou a dynamickou ontologii. Jestliže postkeynesovství přijímá perspektivu kritického realismu, pak podle Lawsona (1994) v konzistentní opozici k neoklasické ekonomii připouští, že svět není všude uzavřený a pravidelnosti událostí nejsou všudypřítomné; svět je obecně otevřený a může být podřízen pouze omezenému (obvykle experimentálnímu) uzavření. Lawson (1999: 7) upozorňuje, že právě možnost lokálního uzavření by mohla vést k úspěchu formálních ekonometrických metod i v rámci postkeynesovství. Tato uzavření je ovšem zapotřebí chápat jako speciální konfigurace otevřeného a strukturovaného systému, jejichž omezený výskyt kritický realismus nevyklučuje. Chicková a Dowová (2005: 376) však přesto upozorňují na zajímavou skutečnost: zatímco jsou obecně přijímány výjimečné případy uzavření, které by obhájily použití modelů, v praxi je kritický realismus charakterizován naprostou neexistencí modelů. Kritičtí realisté se v tomto kontextu spíše distancují od myšlenky využití modelů, které jsou definovány formálním uzavřením, které je odtržené od reality.

Kritický realismus spíše přijímá orientaci *ex posteriori*; jeho primárním cílem je přinést do ekonomie ontologická hodnocení a vyjadřovat reálné možnosti v sociální sféře – nemůže tedy *a priori* determinovat, jaké možnosti by měly být realizovány v jakémkoliv lokálním kontextu (Lawson, 1999). Dopad tohoto tvrzení na teoretizování v ekonomii názorně vysvětlují Chicková a Dowová (2005) pomocí schématu na obrázku 1.

---

znamenají pohyb od konkrétních sledování zelené trávy k teorii o mechanismu uvnitř trávy, který způsobuje její barvu; jedná se o pohyb od povrchu jevu k nějakým hlubším kauzálním záležitostem.

Obrázek 1 Teoretizování v uzavřených a otevřených systémech (Chick, Dow, 2005, vlastní překlad)

Obrázek 1a) ilustruje vztah mezi teorií a realitou v neoklasické ekonomii. Směr šipek v této části obrázku naznačuje, že to, co může být řečeno o realitě, je odvozeno z teorie. Detail úrovně reality není vykreslen, zatímco na teoretické úrovni nalezneme stěžejní množinu axiomů a mnoho modelů, které nejsou propojeny žádným širším schématem. Uzavřené teoretické systémy implikují uzavřenou ontologii a jejich koncepci ekonomického systému; v otevřených systémech by však měla být teorie koncipována jako otevřený systém s výjimkou výskytu ontologického uzavření, které může být modelováno uzavřenými systémy. Na obrázku 2b) je ontologie otevřeného systému naznačena tečkovanou konturou jako hranicí – znalost je také otevřený systém. Na úrovni teorie jsou teorie otevřeného systému podobně znázorněny pomocí tečkovaných kontur – nejsou ani uzavřené, ani naprosto otevřené; hranice jsou dočasné a polopropustné. Pojem teorie je zde využit k vysvětlení pomocí škály (možná vyrovnávajících) tendencí spíše než sjednocené vysvětlení skrze zákony, jak je tomu v neoklasické ekonomii (Chick, Dow, 2005: 375, 376).

Celý Lawsonův argument, týkající se lokálních uzavření systému, se paralelně setkává s oporou ve zobecňující metodologii P. Davidsona nebo babylonském způsobu myšlení S. C. Dowové.

3.3 Komunikace a rétorická strategie P. Davidsona

P. Davidson (1991, 1994, 1996) při vymezení postkeynesovské metodologie užívá kategorie, které nachází své využití i v neoklasické ekonomii; touto strategií vytváří společnou půdou pro metodologickou diskusi obou směrů ekonomického myšlení. Argumentem ve prospěch této strategie může být například požadavek vznesený Dowovou (2001), podle níž jakákoliv metodologie vyvinutá mimo neoklasický rámec nevyhnutelně selhává podle neoklasických kritérií. Z tohoto důvodu je důležité, aby postkeynesovští ekonomové namířili své metodologické argumenty k obhajobě něčeho širšího než je neoklasická metodologie. Právě takové pojetí postkeynesovské metodologie nabízí Davidson, když klade důraz na její zobecňující charakter. Obecný přístup, jehož speciálním případem je neoklasická ekonomie, poskytl již Keynes ve své Obecné teorii úroku, zaměstnanosti a peněz (1936). Dosah Keynesovy obecné teorie je patrný již z názvu publikace; Keynes svou teorii chápal jako obecnou teorii, ze které je rovnováha při plné zaměstnanosti speciálním případem.

Davidson (1991, 1994, 1996) zamítá neomezenou platnost neoklasického axiomu ergodicity, čímž dochází k odlišení dvou systémů: ergodických a neergodických. Struktura ergodických systémů zůstává v čase stabilní, proto se tyto systémy přímo nabízí pro matematickou reprezentaci a ekonometrické testování, jak je tomu v neoklasické ekonomii. Neergodické systémy však implikují nejistotu v reálném světě, proto už systémy formálních rovnic postihnout komplexnost reality nemohou. Neergodické systémy nás posouvají na úroveň otevřeného systému, v němž historický čas generuje strukturální změny, zatímco v ergodických systémech může být historický čas uspokojivě reprezentován časem logickým. Některé ekonomické vztahy mohou být ergodické a právě pro ně je (po zdůvodnění výjimky z normy neergodicity) vhodná neoklasická metodologie.

Davidsonova metodologická a rétorická strategie se nevyhnula kritice, která byla (stejně jako v případě jiných postkeynesovských metodologických argumentů) ze strany autora vyvracena jako dezinterpretace jeho myšlenek. Autory této kritiky byli Lewis a Runde (1999), kteří zdůvodňují zaměření své kritiky nejen dalekosáhlým významem Davidsonových konceptů pro postkeynesovskou ekonomii, ale i jeho explicitní orientací, kterou přijímá ve svých metodologických pracích (což přesně odpovídá současným požadavkům na vývoj postkeynesovské metodologie). V reakci na tuto kritiku však Davidson (1999) uvádí, že se autoři dopustili nejen technické dezinterpretace ohledně

implikací propojení nejistoty s absencí ergodických podmínek, ale také nesprávně uchořili organizaci všech trhů na základě peněžních kontraktů v podnikatelském ekonomickém systému. Tyto nepřesnosti pramenily z kriticko realistické perspektivy, kterou Lewis a Runde (1999) pro kritiku přijali. Rozdíl ve slovníku, který používá Davidson a který je využíván v kritickém realismu pro analýzu socioekonomické reality, je podle nich způsoben zásadní divergencí strategií prosazování vlastních myšlenek. Problém Davidsonova úsilí pak spočívá z jejich pohledu v tom, že slovník neoklasické ekonomie neposkytuje lingvistické a konceptuální zdroje dokladující jeho teoretická tvrzení. Z tohoto pohledu by bylo velmi nepravděpodobné, že na ortodoxní ekonomy zapůsobí postkeynesovské teoretické výsledky, byť by pro ně byly vyjádřeny srozumitelným způsobem, jestliže tyto výsledky nemohou být podloženy v rámci ortodoxního slovníku (Lewis, Runde, 1999). Davidson (1999: 129) svůj obecný přístup obhajuje vlastní vírou, že ergodická–neergodická dichotomie pomáhá neortodoxním ekonomům komunikovat svůj nesouhlas s ortodoxií a zároveň uvaluje na ortodoxní ekonomii břímě obhajoby vlastních nerealistických a restriktivních axiomů, které jsou základem pro laissez-faire přístup k trhům a omezení úlohy vlády na konání pouze tehdy, když trhy selhávají. Taxonomie kritického realismu podle Davidsona vědecký dialog s většinou ekonomů spíše znemožňuje; ale i tak je rozdíl mezi ním a zastánci kritického realismus primárně ve strategii než v analytickém obsahu.

Kritika Lewise a Rundeho (1999) je pro pochopení Davidsonova přístupu velmi přínosná; přiklonit se na některou ze stran této diskuse znamená vybrat si mezi Kuhnovým (1997 [1962]) konceptem paradigmatu a rétorickým přístupem k ekonomii. Davidson se díky snaze o odstranění bariér komunikace přibližuje k filozofickým zásadám rétorického přístupu k ekonomii, v jehož rámci například McCloskeyová (1994) argumentuje, že zaměření na rétoriku odstraňuje potřebu myšlení v pojmech jednotlivých škol myšlení. Kuhnův (1997 [1962]) rámec pro srovnání říká pravý opak: schopnost komunikovat je projevem sdílené filozofie a metodologie. Davidson tedy využívá existující slovník neoklasické ekonomie jako součást širšího slovníku postkeynesovského. Otázkou ovšem zůstává, jestli dodatečná rozšíření slovníku vzbudí dostatečný zájem ze strany neoklasických ekonomů; pak teprve bude prověřeno, zda je vhodnou alternativou či doplňkem ve vztahu ke kritickému realismu.

Současná praxe v komunikaci postkeynesovské a neoklasické ekonomie, tak jak ji popisuje Dunn (2000), však zatím dává za pravdu Lewisovi a Rundemu (1999). Dunn (1999: 351) vidí za selháním této komunikace neadekvátní znalost neoklasické ekonomie

(alespoň její vnímání tímto způsobem) ze strany postkeynesovských ekonomů. Postkeynesovská ekonomie postrádá v neoklasickém pohledu akademickou striktnost; mnoho témat postkeynesovské ekonomie má srovnatelné poznatky v neoklasické ekonomii, postkeynesovská ekonomie je však považována za neinformovanou o těchto poznacích – což platí a vice versa. Příkladem může být důraz na nedokonalou konkurenci v duchu Kaleckého, který je paralelou nových keynesovských modelů nedokonalé konkurence. Postkeynesovským ekonomům je navíc přiřčen větší zájem o kritiku, metodologii a historii ekonomického vývoje než o vývoj ekonomické teorie a politiky. Styl postkeynesovské ekonomie je pak chápán jako literárnější s omezeným využitím formálních analytických metod jako je matematika a ekonometrie. Úloha formálních analytických technik v postkeynesovské koncepci aplikovaného výzkumu je však spíše ilustrativní než demonstrativní a tyto techniky jsou často odsunuty do příloh. Důvodem pro tento fakt je skutečnost, že postkeynesovská koncepce je v tomto směru širší než neoklasická, která je na ekonometrický výzkum omezena.

Dunn (2000) připouští možnost, že by postkeynesovský přístup s jeho teoretizováním v otevřeném systému mohl být metodologicky neschopný společného dialogu s neoklasickou ekonomikou; v tomto bodě má tedy Davidson mnohem optimističtější vize. Dunn (2000) navrhuje upouštět od strategie zaměření na neoklasickou ekonomii ve prospěch strategie hledání propojení s jinými tradicemi, se kterými může být postkeynesovství metodologicky slučitelné. Od tohoto kroku si díky potenciální synergii slibuje produktivnější debatu než tu, která dosud byla „vedena“ s neoklasickou ekonomikou.

3.4 Babylonský způsob myšlení: S. C. Dowová

Způsobem myšlení je dle Dowové (1996 [1985]) způsob, jakým jsou tvořeny nebo prezentovány argumenty nebo teorie a jakým usilujeme o to, abychom přesvědčili ostatní o platnosti nebo pravdě našich argumentů. V tomto smyslu se tedy zabýváme nejen rétorikou užívanou jako prostředek komunikace, ale i logickou strukturou argumentů. Jedná se o širší koncept než metodologie, který vlastně ovlivňuje náš úsudek o tom, co tvoří přijatelnou metodologickou pozici (Dow, 1996 [1985]: 10). Specifika babylonského způsobu myšlení Dowová (1996 [1985]) demonstruje ve srovnání s kartézským/euklidovským způsobem myšlení, který je ovlivněn ideálem uzavřených systémů axiomatické logiky. Babylonský přístup je jiným způsobem myšlení, který místo logické dedukce ze základních axiomů vychází z obecné nemožnosti stanovit

nevyvratitelné axiomy a tvrzení o způsobu, kterým je axiomatická chyba násobena každým článkem deduktivního řetězce logiky. Babylonský přístup využívá několik vláken argumentů, které mají rozdílné výchozí body a které se navzájem v úspěšné teorii posilují; existence žádného argumentu tak není kriticky podmíněna přijatelností jakéhokoliv souboru axiomů. Znalost je vytvořena praktickou aplikací teorií při využití rozmanitých metod (Dow, 1996 [1985]: 12).

Zatímco kartézské/euklidovské myšlení je charakterizováno atomismem a dualismem, *babylonské myšlení je charakterizováno organickým přístupem a pohybem za dualismus*; tyto charakteristiky vyplývají z kartézského/euklidovského myšlení v pojmech uzavřených systémů a z babylonského myšlení v termínech otevřených systémů (Dow, 1996 [1985]). Stejně jako babylonské myšlení může být i otevřený systém rozdělen na subsystemy, které mohou být aproximovány jako uzavřené systémy pro dílčí analýzu, které jsou však vždy organicky otevřené vlivům ze strany ostatních částí celkového systému. Přitom ani nevzniká nutnost přirozeného řádu v rámci systému (jak je tomu v uzavřených systémech), neboť zásadní síly mohou udržet nebo obnovit řád neurčitým způsobem; babylonský přístup tak nabízí zdůvodnění argumentu tváří v tvář nejistotě (Dow, 1996 [1985]: 14). Implikací myšlení v otevřeném systému, jak již bylo řečeno, je organický přístup (namísto atomismu) a pohyb za dualismus (namísto dualismu) – tyto záležitosti vyžadují bližší vysvětlení.

Atomismus vyplývá z axiomatické struktury kartézského/euklidovského myšlení, v jehož rámci celá logická struktura závisí na základních axiomech – proto je důležité volit jejich konstrukci tak, aby byly široce přijatelné jako možné. Teze jsou tak rozdrobeny do svých nejmenších složek, což umožní identifikaci jediného souboru axiomů, ze kterého jsou dedukcí odvozena všechna tvrzení. Babylonský přístup je charakterizován spíše organickým přístupem, který pramení z organického chápání předmětu vědy nebo také z připuštění, že je předmět nepoznatelný v jakémkoliv úplném smyslu. Vzájemné závislosti v organickém systému znemožňují výběr jednoho souboru axiomů; tyto závislosti také mohou být komplexní a evoluční, což může znemožnit jejich formalizaci jako oddělitelných prvků v jediném systému zdůvodnění. Protože je v rámci babylonského přístupu zpochybněna schopnost dohodnout se na jakékoliv množině axiomů, neexistuje žádný zvláštní stimul pro tvorbu axiomů, které jsou tak přesné, jak je to jen možné. Užitečnější je zaměřit se na podstatu systému jako celku v závislosti na tom, který aspekt systému je zkoumán; tento přístup lze označit jako holistický v tom smyslu, že pojitkem teorií je obecné vnímání, jak systém jako celek funguje. Rozdílné

školy myšlení budou vyjadřovat rozdílné volby v tom, na které aspekty systému se zaměřit, a tato rozdílnost bude odvozena z rozdílných vnímání, jak systém pracuje, ne na jedné teorii znamenající prezentaci úplného, uzavřeného systému. (Dow, 1996 [1985]: 16)

Dualismus, snad nejvýznamnější rys kartézského/euklidovského myšlení, znamená skon klasifikovat koncepty, tvrzení a události podle duálů; jako kdyby náležely od jedné ze dvou všeobjímajících, vzájemně vylučných kategorií s fixními významy: pravdivý nebo nepravdivý, logický nebo nelogický, pozitivní nebo normativní, fakt nebo názor apod. Teoretická struktura založená na babylonském způsobu myšlení se používání striktních, všeobecných duálů brání. Babylonský přístup vychází spíše z předpokladu, že jakýkoliv řetězec zdůvodnění má při aplikaci na existující realitu nedostatky. Kartézský/euklidovský přístup se zaměřuje na eliminaci této chyby, zatímco babylonský přístup navrhuje systém myšlení tak, aby si s chybou poradil tam, kde chyba není logickou chybou, ale výsledkem nejistoty, se kterou je spojena většina znalosti. (Dow, 1996 [1985]: 17)

Babylonský přístup, který byl ve stručnosti výše popsán, byl podroben kritice Walterse a Younga (1997), která reagovala na první vydání publikace, kde Dowová (1996 [1985]) babylonský přístup vysvětluje; výsledkem této kritiky bylo tvrzení neslučitelnosti babylonského způsobu myšlení a kritického realismu. Walters a Young (1997) svou argumentací vyvolali hned několik reakcí z postkeynesovského tábora (kromě Dow, 1999 i např. Arestis, Dunn, Sawyer, 1999). Tyto reakce upozorňují na úskalí zaměňování úrovní metametodologie, metodologie a metody, kterému se Walters a Young (1997) v mnoha jejich výtkách naneštěstí nevyhnuli. Dowová (1996 [1985], 1999) upozorňuje, že účelem jejího zkoumání způsobů myšlení je pokus o průzkum metametodologie, který by osvětlil rozdílné přístupy k metodologii – a následně i metodě a teorii. Zároveň autorka vyjádřila své očekávání obdobné kritiky; pozdní osmdesátá léta 20. století byla poznamenána vedoucím postavením dualismu v ekonomii a tak bylo i nepochopení babylonského myšlení z dualistické perspektivy (která jej chápala jako čistý pluralismus) otázkou načasování. Přes všechna nedorozumění však byla kritika Walterse a Younga (1997) velmi přínosná pro formulaci některých aspektů konceptu, které Dowová (1996 [1985]) implicitně předpokládala; explicitně je vyjádřila v druhém vydání své publikace a s jejich pomocí je v podstatě charakterizován babylonský přístup v předchozím textu.

Dosud však nebylo řečeno nic, co by svědčilo o slučitelnosti babylonského myšlení s kritickým realismem. Jestliže Lawson (1997) upřesňuje, že kritický realismus má za cíl identifikaci skutečných kauzálních procesů, tak také zdůrazňuje, že vytvořená

znalost může být omylná a přeměnitelná; nemůže tedy existovat žádné ujištění, že byla identifikována pravda. Kritický realismus i babylonský přístup se snaží zabránit dualitě dokonalá znalost/nulová znalost a usilují o ustanovení znalosti, která je použitelná v praxi (např. znalost příčiny), s ohledem na dané obtíže tak učinit vzhledem k sociálním systémům (Dow, 1999). Organičnost a holismus, které jsou pro babylonskou metodu příznačné, dále zdůvodňují neexistenci uzavření systému a navzdory sémantickým rozdílům se babylonská metoda i kritický realismus dovolávají teoretizování v otevřeném systému. Dowová (1999) argumentuje, že babylonský přístup a kritický realismus jsou slučitelné, což ale neznamená, že jsou jejich důsledky naprosto stejné. Kritický realismus má totiž strukturovanější, nezávislé filozofické kořeny a je plněji vyvinut ve svých důsledcích pro ekonomickou metodologii než přístup babylonský (Dow, 1999).

Závěrem se nabízí ještě jedna otázka: jestliže je babylonský přístup slučitelný s kritickým realismem, je slučitelný i se zobecňující metodologií P. Davidsona? Odpověď na tuto otázku nabízí Arestis, Dunn a Sawyer (1997); dle zobecňující metodologie je teorie obecnější v axiomatickém smyslu. Teorie však není obecná ve vztahu k historii a není tedy ani univerzálně aplikovatelná na všechny ekonomiky v čase – a na tento fakt se odkazuje i babylonská metoda. Arestis, Dunn a Sawyer (1999: 534) jdou však ve své argumentaci dále a identifikují pro všechny tři přístupy čtyři společné, organicky propojené prvky: (1) transformační koncepci lidského chování, (2) organickou koncepci lidského chování, (3) bránění (úplnému) uzavření a rozpracování deterministického vysvětlení ekonomických jevů a (4) cílem ekonomické vědy je vysvětlení, ne predikce.

3.5 Koherence postkeynesovské ekonomie?

Řada postkeynesovských ekonomů prohlašuje postkeynesovství za koherentní alternativu ortodoxní (neoklasické) ekonomie; oprávněnost tohoto tvrzení přezkoumali z kritických pozic například Walters a Young (1997). Oba autoři hodnotí postkeynesovské analýzy z pohledu různých forem soudržnosti a na tomto základě identifikují četné nedostatky, z čehož usuzují, že postkeynesovství dosud nerozhodlo pro preferovanou koncepci koherence a nemůže být tedy ani považováno za alternativní školu ekonomického myšlení. Svou argumentaci Walters a Young (1997) zakládají na čtyřech poznacích: (1) srovnání s existujícími školami ekonomického myšlení odhaluje absenci základů, na kterých se postkeynesovští ekonomové shodnou; (2) identifikace třech rozdílných metodologických pohledů, které jsou v postkeynesovství využívány a které nejsou

slučitelné, vylučuje možnost, že je postkeynesovství stmeleno jednotným metodologickým přístupem; (3) postkeynesovství nedisponuje sdílenou teoretickou agendou, proto je obtížné postkeynesovství sdílenou agendou definovat; (4) soudržnost uvnitř hlavních teoretických koncepcí postkeynesovské ekonomie může být zpochybněna stejně jako soudržnost mezi těmito koncepcemi navzájem. Postkeynesovství by mělo vyvíjet alternativní koncepci koherence jako vhodnější strategii pro jeho zakotvení jako školy ekonomického myšlení, neboť snaha o syntézu za těchto podmínek odporuje touze po pluralismu a metodologické rozmanitosti. Kdyby byla koherence hledána skrze syntézu, postkeynesovská bitva o pozice by byla zbytečně destruktivní (Walters, Young, 1997).

Argumenty Walterse a Younga (1997) jsou však zřejmě, alespoň soudě podle předchozího textu, založeny na nesprávném pochopení filozofických a metodologických základů postkeynesovské ekonomie a ve výsledku jsou jejich dezinterpretací. Kromě Dowové (1999) se diskuse, kterou článek Walterse a Younga vyvolal, zúčastnili i Arestis, Dunn a Sawyer (1999). Ale i Arestis, Dunn a Sawyer (1999) jsou při hodnocení koherence postkeynesovské ekonomie (ve smyslu pevně stanovené analýzy, která je navzájem konzistentní nebo alespoň nekonzistentní) zdrženliví; konstatují soudržnost postkeynesovské ekonomie s připuštěním určitých rozdílů a nutnosti dalších doplnění analýzami v oblastech, které zůstávají nedotažené nebo musí být dále vyvíjeny. Walters a Young (1997) vidí zdroj touhy po soudržnosti postkeynesovství v rivalitě se soudržností neoklasické ekonomie. Jak však poznamenává Arestis, Dunn a Sawyer (1997: 530, 531), postkeynesovství by samotné zpochybnilo soudržnost neoklasické teorie, která je speciálním případem obecnější keynesovské pozice, který splňuje předpoklad neutrality peněz a platnosti Sayova zákona (viz Davidson, 1991, 1994, 1996).

Jedna z uvedených výtek Walterse a Younga (1997) však dosud v rámci textu přezkoumána nebyla; jedná se o zpochybněnou soudržnost mezi hlavními teoretickými koncepcemi postkeynesovské ekonomie. Právě tuto výtku oba autoři zopakovali i ve svém dalším článku (Walters, Young, 1999), kde dále argumentovali, že zakotvení kritického realismu jako báze postkeynesovské metodologie je neúčinné a dokonce může být i destruktivní. Kritický realismus podle těchto autorů pro postkeynesovství není nezbytný a postkeynesovství může být podpořeno alternativními filozofickými argumenty. Přijetí kritického realismu dokonce explicitně považují za destruktivní, neboť klíčové tradice

postkeynesovství by mohly být s kritickým realismem nekonzistentní – obzvláště by se to týkalo větví ovlivněných učením P. Sraffy a M. Kaleckého⁶ (Walters, Young, 1999).

Učení polského ekonoma M. Kaleckého, který nezávisle na práci Keynesese vyvinul teorii obchodního cyklu zdůrazňující zásadní roli poptávky, dle Walterse a Younga (1997, 1999) nekoresponduje s vlivem nejistoty na chování subjektů v Keynesově systému a ani nemůže být modifikováno připojením fundamentální nejistoty, jejíž principy vychází z Keynesovy (výrazně odlišné) teoretické perspektivy. Arestis, Dunn a Sawyer (1999) neslučitelnost Keynesovy a Kaleckého perspektivy popírají; tento problém dříve v obdobném smyslu přezkoumal Sawyer (1985) pomocí implicitních předpokladů, které vyslovil Kalecki o očekáváních firmy. Kalecki podle Sawyera (1985) přijal něco, co by mohlo být označeno jako přístup „adaptivních očekávání“; pohled na budoucnost byla silně podmíněna současnými a minulými událostmi. Kaleckého analýza cen a investičních rozhodnutí však nezahrnovala optimalizační chování v podmínkách rizika, protože Kalecki díky nejistým záležitostem v procesu fixace cen nepředpokládá, že firma usiluje o jakoukoliv přesnou maximalizaci svých zisků. Proto i hlavní vlivy na firemní oceňování a investiční rozhodování modeloval způsobem, který je konzistentní s všudypřítomnou nejistotou.

Koncept nejistoty tedy v určitém smyslu sblížuje myšlenky Keynesese a Kaleckého, zároveň však prohlubuje názorové rozdíly mezi sraffovskou větví a zbylými větvemi postkeynesovské ekonomie. Jak uvádí Dunn (2000), zahrnutí sraffovského proudu do postkeynesovství generovalo mnoho zmatků, neboť sraffovský proud otevřeně přijímá zásady modelování uzavřeného systému v dlouhém období. Předpoklad existence dominantních sil, které posunují ekonomiku směrem k normální nebo dlouhodobé pozici, nezapadá do otevřeného světa a vytváří metodologické pnutí ve vztahu k proudům, které obhajují přístup otevřeného systému ke studiu ekonomických jevů. I když jinak sraffovská větev sdílí s ostatními proudy postkeynesovství mnoho společných politických aspektů, teoretická soudržnost postkeynesovství by neměla být politické užitečnosti obětována (Dunn, 2000). Nejen z tohoto důvodu není výtka Walterse a Younga (1997, 1999) na adresu sraffovské větve ojedinelá a v rozdílné formě (ale se stejnými účinky) se objevuje i uvnitř samotného postkeynesovství. Výsledkem pnutí uvnitř samotného

---

⁶ Jedná se o dvě větve z tradičně uváděných tří základních větví postkeynesovství: fundamentální keynesovství (vycházející přímo z prací J. M. Keynesese), sraffovská větev a Kaleckého větev (viz např. Harcourt, 1975; Dow, 2001; King, 2002).

postkeynesovství jsou návrhy opustit myšlenku integrace sraffovské a postkeynesovské analýzy (viz např. Dunn, 2000; Dow, 2001).

Kritika Walterse a Younga (1997, 1999) není ojedinělým počinem na tomto poli, podobnou diskusi například vyvolal Parsons (1996), podle něhož je kritický realismus neslučitelný s Keynesovou myšlenkou konvence, s postkeynesovskou koncepcí svobodné volby a postkeynesovským důrazem na změnu. McKenna a Zannoniová (1999) dokazují, že první dvě kritiky spočívají na nesprávném tvrzení, že generativní mechanismus musí být efektivní příčinou. Generativní mechanismy umožňují událost, omezují ji a řídí, ale ne nezbytně determinují. Třetí kritika spočívá podle McKenna a Zannoniové (1999) v nepochopení metodologie obhajované kritickým realismem.

Koherence postkeynesovské ekonomie však nebyla v minulosti řešena jen jako pouhá pasivní reakce na výpady ze strany ekonomů hlavního proudu. Zajímavý podnět do diskuse poskytuje i Lawson (1994), když uvádí, že nákladem postkeynesovské koherence poskytnuté filozofickým systémem kritického realismu je nutnost upuštění od (nebo alespoň zmírnění) tvrzení, že je postkeynesovství seskupením specifické substantivní ekonomické doktríny (Lawson, 1994: 507). Dosah tohoto tvrzení přehodnocuje například Rotheim (1999) a v obdobném smyslu jej paralelně specifikuje také Lawson (1999). Rotheim (1999) uvedené tvrzení chápe tak, že kritický realismus poskytuje rámec, pomocí něhož umožní retroduktivní metoda vysvětlit stylizovaná fakta a sledovatelné neslučitelnosti, a umožní pochopit, že rolí vědce je odhalit zásadní mechanismy, které přispívají k tvorbě těchto fakt a neslučitelností. Kritický realismus je tak metodou a množinou procesů, kterými je organizován vědecký výzkum; nezaujímá však místo vědy. Poskytuje tedy pouze rámec, jímž lze mapovat rozhodné ontologické předpoklady o sociálním světě. Substantivní doktríny jsou však determinovány těmi vědci, kteří využívají realistickou metodologii ve formulaci těchto doktrín (Rotheim, 1999: 78). Jinými slovy řečeno, členové konkrétní vědecké komunity se musí shodnout na souboru struktur a mechanismů, které tvoří základ smyslově vnímatelných dat, a musí vytvářet doktríny a teorie, které obsáhnou analytické hodnocení sil a tendencí, která nejlépe ona empirická sledování vysvětlí. Jestliže tito vědci připustí všudypřítomnost otevřeného a strukturovaného světa, kde jsou jednotlivci schopni záměrných voleb a kde jsou doktríny a teorie formulovány ex posteriori spíše než a priori, pak lze konstatovat existenci propojení mezi kritickým realismem a vědeckým výzkumem (Rotheim, 1999: 100).

Lawson (1999) vychází z tvrzení, že v postkeynesovství bylo dosaženo koherence propojením s kritickým realismem, a pokládá otázku, zda je postkeynesovství něčím více

než filozofickou pozicí. Jestliže by mělo být postkeynesovství konzistentní s kritickým realismem a zároveň i odlišné od kritického realismu, pak by musela existovat nějaká substantivní hodnocení, která by byla sdílena všemi postkeynesovským ekonomy a nemusela by být nutně akceptována všemi kritickými realisty. Tato hodnocení by spočívala na úrovni obecnosti pod ontologickou úrovní, ale nad většinou konkrétních substantivních tvrzení (Lawson, 1999: 9). Dalším problematickým důsledkem této diskuse může být skutečnost, že nejen postkeynesovství, ale i jiné heterodoxní tradice jako například (starý) institucionalismus či rakouská škola také vyznávají něco jako ontologii kritického realismu a obecnou perspektivu. Je-li tomu tak, pak přijetí ontologie kritického realismu může různé heterodoxní tradice propojit. Podstatné rozdíly mezi těmito tradicemi pak mohou vytvářet charakteristická tvrzení, která jsou formulována na úrovni obecnosti pod tou sociálně ontologickou, ale nad sociálně vědeckými vysvětleními vysoce specifických jevů (Lawson, 1999: 9). Přestože se mohou heterodoxní tradice a kritický realismus vzájemně obohacovat, Lawson věří, že kritický realismus nabízí mnohem více filozofických zdrojů, které jsou lépe vyvinuty. Heterodoxní tradice v ekonomii se stále potřebují odlišit primárně na úrovni konkrétnější ekonomicko-vědecké teorie (Lawson, 1999: 10).

4 Fundamentální nejistota v postkeynesovství

Důraz na vlastní koncept nejistoty v postkeynesovství je důsledkem pojetí ekonomického systému jako procesu ve skutečném nevratném historickém čase. Postkeynesovská teorie by toto pojetí ekonomického systému měla respektovat a teoretické výsledky by podle Chickové (1995: 24) měly splňovat následující požadavky:

- a. Budoucnost je v historickém procesu ze své podstaty neznámá a nejistota je tak nevyhnutelná. Jestliže se však subjekty mají aktivně účastnit systému, musí formovat očekávání.
- b. Rozhodnutí (a zejména investiční rozhodnutí) mění směr ekonomiky.
- c. Proces je otevřený, vyvíjí se. Veškerá ekonomická teorie je tedy podmíněná či provizorní, což vyplývá z požadavku na teorii jako realistickou abstrakci. Když se ekonomika mění, musí se měnit i teorie. Otázkou posouzení pak je míra, do které se systém změnil natolik, že se musí změnit i teorie. Kromě tohoto důsledku otevřeného procesu lze ještě identifikovat potřebu teorie změny institucí a konvencí (tj. evoluční teorii ekonomiky) a dále vhodnost modelování ekonomiky jako otevřeného systému.

Třetí požadavek nás odkazuje na přijetí perspektivy kritického realismu, přičemž zejména postkeynesovský koncept nejistoty se nabízí k praktičtější ilustraci úskalí dosahování koherence pomocí kritického realismu, která si Lawson (1994, 1999) uvědomoval a která jsou naznačena v závěru předchozí kapitoly. Lawson (1994: 533) upozorňuje, že dosahování koherence fundamentálně filozofickou perspektivou s sebou nese důsledky, které by v očích některých postkeynesovských ekonomů nemusely být žádoucí. Jestliže je postkeynesovství charakterizováno tradicí, která postrádá významnější stupeň shody na úrovni konkrétní substantivní teorie, pak se zdá být a priori velmi pravděpodobné a ex posteriori možné, že se postkeynesovství ve své struktuře příliš neliší od ostatních a domněle soupeřících heterodoxních tradic – jako jsou například určité soubory teoretických konceptů v rámci rakouské či institucionální školy. O'Driscoll a Rizzo (1996 [1985]) například ukazují shody své vlastní rakouské perspektivy a Davidsonovy postkeynesovské perspektivy v tvrzeních, že (1) ekonomika je proces v historickém čase, (2) očekávání ve světě, kde jsou jistota a překvapení nevyhnutelné, mají neodvratný a

významný dopad na ekonomické výstupy a (3) ekonomické a politické instituce nejsou zanedbatelné a ve skutečnosti sehrávají extrémně důležitou roli při určování skutečných ekonomických výstupů. O'Driscoll a Rizzo (1985: 9) uvádí, že čtenář bude nucen hledat nějaké významné rozdíly mezi těmito tvrzeními a argumenty této kapitoly. O to více je překvapující, že Davidsonův výklad významu těchto tvrzení zvyšuje, spíše než by snižoval, jejich vzájemné překrývání. Je tedy zřejmé, že postkeynesovský subjektivismus a rakouský subjektivismus mají hodně společného. Vzájemná spolupráce mezi těmito dvěma školami je však nesmírně vzácná, ačkoliv možnosti vzájemně výhodné směny se zdají být významné (O'Driscoll, Rizzo, 1996 [1985]: 9). Postkeynesovství odmítalo teorii všeobecné rovnováhy z podobných důvodů jako rakouská škola; rakušané navíc považovali podnikatele za nejdůležitější z ekonomických subjektů, protože jejich kreativita a inovační aktivita řídí ekonomický proces. Obě školy tak sblížovala úloha času a nejistoty a z ní pramenící nedůvěra k formálním modelům ekonomického procesu jako uzavřeného systému⁷.

K obdobnému závěru dochází například Filho (2004) při hodnocení konceptu nejistoty v postkeynesovské teorii a institucionální ekonomii; paralelně nachází v konceptu nejistoty společnou půdu pro starou institucionální ekonomii a postkeynesovství. Obě školy myšlení zamítají myšlenku stability podřízenou konceptu dlouhodobé rovnováhy. Institucionální prostředí je kulturně a historicky podmíněné a podléhá permanentním změnám, přičemž právě existence procesu strukturální transformace v ekonomikách je fundamentální jak pro postkeynesovský, tak pro institucionální rámec. Tento proces charakterizuje systém a definuje, co je ekonomika a jak se mění. Koncept nejistoty je pak u obou škol zásadním pro pochopení kapitalistické dynamiky; v postkeynesovském myšlení je tento koncept vyjádřen explicitně, v institucionální analýze je zahrnut implicitně slepotou procesu evoluce a zamítnutím konceptu rovnováhy (Filho, 2004: 18).

Vše, co bylo dosud uvedeno o nejistotě, předznamenává zbytek kapitoly. Nejistota jako průvodní jev nevratného historického času zásadně ovlivňuje rozhodování ekonomických subjektů a tato rozhodnutí utváří budoucnost ekonomického systému. Toto tvrzení se vztahuje zejména na investiční rozhodnutí; do určité míry jej lze aplikovat i na rozhodování individuálního spotřebitele o výdajích na spotřebu či částce úspor. Ani propojení postkeynesovství s jinými směry ekonomického myšlení však nebylo zmíněno

---

⁷ Nutno ovšem podotknout, že mezi oběma školami panovaly i významné rozpory (viz King, 2002: 231)

nahodile; rakouské škole se svými myšlenkami přiblížil například G. L. S. Shackle, který (ačkoliv nebyl ekonomem rakouské školy) byl často považován za most mezi oběma tradicemi. Stará institucionální ekonomie se s postkeynesovstvím zase shoduje v pojetí ekonomik jako dynamického procesu, kde analýza ekonomických událostí vyžaduje zohlednění institucí jako reakci na nejistotu v ekonomickém prostředí.

Výklad nejistoty v rámci této kapitoly tedy bude vycházet z konceptu J. M. Keynese, na který bezprostředně reagovala generace ekonomů, kterou A. Coddington (1976) či J. E. King (2002) shrnuli pod označení fundamentální keynesovství – zde bude věnován prostor zejména konceptům G. L. S. Shacklea či J. Robinsonové, zařadit sem lze ale například i práce M. Kaleckého. Na tuto tradici navazoval P. Davidson, jehož klasifikace konceptů externí ekonomické reality v souladu s jeho rétorickou strategií identifikuje ty koncepty, které (1) v určitých aspektech vyhovují požadavkům postkeynesovské ekonomie, (2) jsou založeny na stejném pojetí reality jako postkeynesovství a (3) které lze označit jako postkeynesovské.

4.1 Fundamentální nejistota J. M. Keynese

J. M. Keynes prezentoval vlastní koncept nejistoty v Pojednání o pravděpodobnosti (Treatise on Probability, 1921) a dále jej upřesnil v Obecné teorii zaměstnanosti, úroku a peněz (The General Theory of Employment, Interest and Money, 1936), kde jej spojuje s očekáváními ekonomických subjektů. Na utváření postkeynesovského pohledu na nejistotu měla zásadní vliv i Keynesova reakce na polemiku vyvolanou publikací z roku 1936, kterou formuloval ve svých komentářích a dalších zpřesněních v článku The General Theory of Employment (1937).

Keynes prezentoval několik rozdílných interpretací nejistoty; v rámci vývoje vlastního pohledu na nejistotu kladl postupem času větší důraz na její nekvantifikovatelnost. Výchozím bodem je Keynesovo Pojednání o pravděpodobnosti (1921); T. Lawson (1985) upozorňuje na fakt, že v rámci této práce Keynes nikde explicitně nedefinuje nejistotu, přesto však nabízí jedinou konzistentní interpretaci své teorie. Nejistota je u Keynese spojena s nedostatkem určitého typu jistoty, při její absenci jsou rozlišeny dva případy; první z nich lze charakterizovat neznámým pravděpodobnostním vztahem. Pravděpodobnost pro nás může zůstat neznámá díky nedostatečné schopnosti odvozovat z daných dat. Tato data implikují určitý stupeň znalosti, ale omezení v našem zdůvodňování nám zabraňují v poznání, o jaký stupeň se

jedná. Keynes tento případ neznámých pravděpodobností odlišuje od situace, ve kterých můžeme označit pravděpodobnosti jako neexistující, numericky neměřitelné či neurčité. Pro numerické určení pravděpodobnostního vztahu mezi danými hypotézami a daty pak není k dispozici žádná metoda a až na některé případy neexistuje pravděpodobnost vůbec; nebo pravděpodobnosti nepatří do jediné množiny měřitelných veličin se společnou jednotkou. (Lawson, 1985)

Podrobnější členění případů charakteristických absencí jistoty dále rozvádí na základě Keynesových myšlenek J. Barkley Rosser Jr. (2001a, 2001b)⁸: (1) neexistují žádné pravděpodobnosti; (2) mohou existovat dílčí uspořádání možných událostí, ale nemohou jim být přiřazena kardinální čísla; (3) mohou existovat čísla, ale z nějakého důvodu nemohou být zjištěna; (4) mohou existovat čísla, která je však obtížné zjistit.

Případ (1) popisuje události, které nastanou v daleké budoucnosti a my jim nemůžeme přiřadit žádnou pravděpodobnost. J. M. Keynes (1937) později upřesňuje smysl tohoto tvrzení; nejistá je možnost evropské války, stejně jako je nejistá cena mědi a úroková míra za dvacet let od nynějška. O všech těchto záležitostech neexistuje žádná vědecká báze, na které by bylo možné formulovat jakoukoliv spočitatelnou pravděpodobnost; jednoduše nevíme. Nutnost činnosti a rozhodnutí nás však nutí přehlédnout tato těžko postižitelná fakta a chovat se tak, jak bychom se chovat měli při kalkulaci možných výhod a nevýhod, násobených pravděpodobnostmi a čekajících na součet (Keynes, 1937: 214).

V případě (2) Keynes (2004 [1921]) argumentuje, že nějaká řada možných událostí může být ordinálně uspořádána dle vyšší nebo nižší pravděpodobnosti, ale tyto pravděpodobnosti nelze vyjádřit kardinálním číslem. Jiná řada událostí může být seřazena také; ale žádná možná událost z této řady nemůže být srovnávána s žádnou možnou událostí z oné první řady.

Případ (3) Keynes dále nerozvádí, lze jej však chápat jako reflexi Knightova (1921) pohledu, v němž je nejistota objektivní, ale nekvantifikovatelná (Lawson, 1988). Podle Knighta (1921) není *měřitelná* nejistota (neboli riziko) ve svém důsledku nejistotou, a pojem nejistota omezuje na případy nekvantitativní povahy.⁹

---

⁸ Rozlišení více případů u Barkley Rossera Jr. (2001) ve srovnání s T. Lawsonem (1985) pramení z dalšího rozboru pravděpodobnostního vztahu zavedeného J. M. Keynesem (2004 [1921]).

⁹ Názory některých autorů na konzistentnost nejistoty u Knighta a Keynesa se mohou do určité míry lišit. Rozdíly mezi pojetím nejistoty u obou autorů zdůrazňuje například L. Hoogduin (1987), podle něhož přispěla identifikace Keynesovské nejistoty s nejistotou Knightovskou k zanedbání aspektu Keynesovské nejistoty, který je důležitý pro porozumění fungování monetární ekonomie. Oproti tomu například

Případ (4) reprezentuje epistemologickou nejistotu, která se týká problému „jak víme, že něco víme“. Nejistota v tomto pohledu omezuje naše schopnosti poznávat realitu, což může nastat v případech obtížně sledovatelných pravděpodobností, obtížně měřitelných dat nebo při malém počtu případů na to, aby byl učiněn smysluplný odhad pravděpodobnosti (Barkley Rosser Jr., 2001a, 2001b).

V Keynesově pojetí je pravděpodobnost odvozena spíše z vnitřní logiky subjektu než z matematických kalkulací pravděpodobnostních rozdělení na základě vnějších sledování; Keynesův subjektivismus je ve srovnání s řadou jiných subjektivistů mnohem radikálnější a nekompromisnější. Například pro L. J. Savageho (1954, cit. v Barkley Rosser Jr., 2001a, 2001b) je frekvence událostí podporou pro subjektivní pravděpodobnosti; subjektivní a objektivní pravděpodobnosti s rostoucím množstvím pozorování obvykle konvergují. Podle Keynese mohou vést podobné logické dedukce k vyčísleným pravděpodobnostem pouze po určitou dobu. Existují však i případy, za kterých vyčíslené pravděpodobnosti nemají smysl; Keynes i Knight by argumentovali příkladem dlouhodobých obchodních rozhodnutí. Tato rozhodnutí budou podle Keynese založena také do značné míry na vahách, které subjekty mohou přikládat různým možnostem a které jsou ztotožněny s množstvím relevantních dat týkajících se pravděpodobnosti možného výsledku (nikoliv však s pravděpodobností výsledku samotnou); Keynes (2004 [1921]) tyto váhy označuje jako váhu argumentů (weight of arguments). S rostoucím množstvím nám přístupných dat může pravděpodobnost argumentu klesat nebo růst v závislosti na tom, zda nová znalost příznivě nebo nepříznivě podporuje fakta¹⁰. V každém případě se nám však podstatně rozšíří báze, na jejímž základě činíme závěry. Každý nový důkaz v tomto smyslu vždy zvyšuje váhu argumentu, přestože může v některých případech snižovat pravděpodobnost argumentu. Daný argument má větší váhu než jiný, jestliže je založen na větším množství relevantního důkazu, ale o dvou souborech argumentů již nelze automaticky tvrdit, že jeden zahrnuje více důkazu než ten druhý. Srovnávat lze však pravděpodobnost argumentu; jestliže vyváženost důkazu ve prospěch jednoho argumentu je vyšší než vyváženost ve prospěch druhého argumentu, pak má první argument větší pravděpodobnost než ten druhý. Obecně však nelze konstatovat vyšší vyváženost v jednom případě ve srovnání s druhým.

Lawson (1988) nebo Lavoie (1992) vychází z fundamentálního souladu obou analýz nejistoty. Z tohoto stanoviska vychází i další text.

¹⁰ Váha tak reprezentuje relativní podíl dostupných informací při samotném rozhodování. Prostřednictvím vah je tedy zohledněna naše znalost ve vztahu k naší neznalosti, resp. stupeň úplnosti našich znalostí.

Metaforicky řečeno, váha měří sumu příznivého i nepříznivého důkazu, zatímco pravděpodobnost měří rozdíl. (Keynes, 2004 [1921]: 71)¹¹

Keynesův subjektivismus přetrvává i v jeho detailnějším pohledu na formování očekávání a ekonomické rozhodování; analýza ekonomického chování v podmínkách nejistoty vychází z fundamentálního rozlišení krátkodobých a dlouhodobých očekávání firem (Keynes, 1963 [1936]). Krátkodobá očekávání ovlivňují stanovení ceny a objemu produkce, zatímco dlouhodobá očekávání mají dopad na investiční rozhodování. Tyto dva typy rozhodování díky svým odlišnostem vyžadují různé způsoby modelování. *Krátkodobá očekávání* jsou velikostí výnosů, jež podnikatelé očekávají při odpovídajícím výstupu. Podnikatel při rozhodování o rozsahu výroby neuvažuje pouze jediné očekávání výnosů z daného výstupu, ale několik hypotetických očekávání výnosů s měnícím se stupněm pravděpodobnosti a určitosti. V tomto kontextu volí Keynes strategii modelování, která je ekvivalentní jistotě a jejíž obhajoba spočívá ve skutečnosti, že se krátkodobá očekávání vztahují k situacím, ve kterých jsou subjekty dobře informovány a schopny postupně revidovat svá očekávání podle již realizovaných výsledků. Dobře definovaná povaha a relativní stabilita rozhodovacího prostředí, ve kterém jsou formována krátkodobá očekávání, umožňují předpokládat situaci „rizika“ v knightovském/lucasovském smyslu (Gerrard, 1994). Rozdílnou strategii modelování však již vyžaduje analýza dopadů stavu dlouhodobých očekávání na investiční rozhodování; důvodem je kontrast opakovanosti rozhodování o produkci a oceňování ve vztahu k jedinečnému charakteru investičních rozhodnutí.

Stav *dlouhodobých očekávání* zahrnuje nejpravděpodobnější předpověď, která je nejlepším odhadem budoucího výstupu ze strany subjektu, a stav důvěry (state of confidence), který odráží pravděpodobnost omylu v nejpravděpodobnější předpovědi. Jak uvádí Keynes (1963 [1936]: 160), očekávání budoucích výsledků jsou založena částečně na existujících faktech, jejichž znalost můžeme více či méně určitě předpokládat, a částečně budoucích událostech, které mohou být předvídaný pouze s větší či menší spolehlivostí. Při formování našich očekávání by nebylo uvážlivé přikládat značný význam velmi nejistým záležitostem; je rozumné se nechat vést fakty, kterými se cítíme

---

¹¹ Keynes (2004 [1921]) popsal vztah mezi statistickou standardní odchylkou odhadu pravděpodobnosti a váhou argumentů při platnosti zákona velkých čísel. Růst relativní znalosti snižuje standardní odchylku, aniž by byly modifikovány pravděpodobnosti různých výsledků. Spolehlivost odhadu pravděpodobnosti roste s velikostí vzorku; může se stát, že dodatečný důkaz zvýší standardní odchylku, obecně by však měl vývoj váhy a standardní odchylky divergovat. U čistě subjektivních pravděpodobností nemá standardní odchylka smysl, protože pouze vyjadřuje, zda jednotlivec přikládá vysoké pravděpodobnosti jednotlivým výsledkům, jejichž hodnoty se pohybují okolo té nejpravděpodobnější hodnoty.

být jisti, dokonce i když mohou být pro problém méně zásadní než jiná fakta, o kterých máme vágní a omezené znalosti. Z tohoto důvodu až nepřiměřeně vstupují do formování dlouhodobých očekávání fakta o existující situaci. Obvyklou praxí je zohlednit současnou situaci (modifikovanou pouze do té míry, do které máme více či méně jasné důvody očekávat změnu) a pak ji promítnout do budoucnosti. Jestliže očekáváme velké, ale co do přesnosti formy velmi nejisté změny, pak bude spolehlivost nízká.

Investiční očekávání může být řízeno průměrným očekáváním subjektů na trhu, v praxi se subjekty v tiché shodě při rozhodování uchylují ke konvenci (Keynes, 1963 [1936]: 163). Podstata této konvence spočívá v předpokladu, že existující stav věcí bude přetrvávat, a to dokud nemáme konkrétní důvody očekávat změnu. Neznamená to, že skutečně věříme v nekonečné pokračování existujícího stavu; ze zkušeností víme, že je to velmi nepravděpodobně. Skutečné investiční výsledky v dlouhém období velmi zřídka odpovídají počátečnímu očekávání. Předpokládáme však, že existující hodnocení trhu je jednoznačně správné ve vztahu k naší existující znalosti faktů ovlivňujících investiční výnosy a že toto hodnocení se bude měnit pouze v proporcí ke změnám v této znalosti. Konvenční metoda kalkulace očekávání bude kompatibilní s měřením kontinuity a stability pouze v případech, kdy se spoléháme na dodržení konvence.

Dlouhodobá očekávání však mohou také podléhat náhlým a prudkým změnám. Tyto změny jsou způsobeny spekulací na trhu nebo psychologickými posuny. Keynes (1963 [1936]) používá termín *spekulace* ve smyslu činnosti předpovídání psychologie trhu. Individuálního investora může uklidňovat, že je jeho závazek likvidní (ačkoliv to nemusí být pravda pro všechny investory kolektivně) a je ochoten podstupovat větší riziko. Kdyby se individuální nákupy investic staly nelikvidní, bránilo by to při dostupnosti alternativních způsobů držby úspor novým investicím. Dokud lze hromadit nebo půjčovat peníze, alternativa nákupu kapitálových zdrojů nemůže být pro jednotlivce dostatečně atraktivní (vyjma trhů, kde mohou být tyto zdroje snadno realizovány za peníze). Jedinou radikální kúrou na krizi důvěry by tak bylo neumožnit jednotlivci volbu mezi spotřebou svého důchodu a usměrňováním produkce specifických kapitálových zdrojů, které na něj dělají dojem nejslibnější dostupné investice (Keynes, 1963 [1936]: 170).

Kromě nestability způsobené spekulací existuje nestabilita způsobená lidskou povahou. Značný podíl našich pozitivních aktivit podle Keynesa (1963 [1936]: 171) závisí spíše na spontánním optimismu než na matematických očekáváním. Většina z našich rozhodnutí učinit něco pozitivního je výsledkem životního elánu (*animal spirits*),

neboli spontánního nutkání k činnosti. Jestliže spontánní optimismus ochabuje, budeme závislí pouze na matematických očekáváních. Podnikání bude upadat, třebaže strach ze ztráty nebude mít o moc rozumnější základ než předchozí naděje výnosu. Individuální iniciativa bude přiměřená pouze tehdy, když je uvážlivá kalkulace obohacena a podpořena životním elánem (animal spirits) tak, že pomýšlení na konečnou ztrátu není bráno v úvahu. Důsledkem je bohužel nejen zveličení krizí a depresí, ale také nepřiměřená závislost ekonomické prosperity na politické a společenské atmosféře, která je příznivá pro průměrného obchodníka (Keynes, 1963 [1936]: 171, 172).

Při odhadu investičních perspektiv musíme brát ohled na nervozitu, hysterii, a dokonce i na vnímání klimatu a reakce na něj těmi subjekty, na nichž do značné míry spontánní aktivita závisí. Z toho však nelze vyvozovat, že vše závisí na vlnách iracionální psychologie; stav dlouhodobých očekávání je naopak stálý a když není, jiné faktory uplatní své kompenzující efekty. Pouze si tak připomínáme, že lidská rozhodnutí, která ovlivňují budoucnost, nemohou záviset na striktně matematickém očekávání, protože báze pro tvorbu takových kalkulací neexistuje; a že je to naše vrozené nutkání k aktivitě, které otáčí koly, naše racionální já volící co nejlépe mezi alternativami, kalkulování kde je možné, ale často ustupující díky rozmarům, míněním nebo nadějím. (Keynes, 1963 [1936]: 172).

Odlišná strategie modelování dlouhodobých očekávání vychází z podmínek formování těchto očekávání, které jsou charakterizovány nejistotou v Knightovském smyslu; subjekty mají omezenou základnu znalostí o budoucích výsledcích. Stav dlouhodobých očekávání již nemůže být revidován v krátkých intervalech díky dlouhodobému horizontu a nezrušitelnosti investičního závazku. Stav důvěry (state of confidence) navíc není tvrzením o budoucnosti, které by bylo možné kontrolovat oproti skutečným výsledkům; jedná se o epistemologický jev, stav mysli, pocit z báze znalostí, ze kterých jsou předpovědi do budoucnosti odvozovány. (Gerrard, 1994: 332).

4.2 Fundamentální keynesovství (G. L. S. Shackle, J. Robinsonová)

Pojem fundamentální keynesovství použil jako první A. Coddington (1976) pro označení počátků vývoje konceptů nejistoty a očekávání v postkeynesovství; představiteli této etapy vývoje keynesovství jsou J. Robinsonová, R. Kahn, M. Kalecki nebo G. L. S. Shackle. Tito autoři uchopili Keynesovy práce jako frontální útok na převládající výzkumný program (tj. neoklasickou a neokeynesovskou ekonomii hlavního proudu);

jejich dílo bylo významně utvářeno článkem *The General Theory of Employment* (Keynes, 1937), v němž jsou upřesněny argumenty *Obecné teorie* (1936) v reakci na přijatou kritiku. Tuto vývojovou etapu postkeynesovského pojetí nejistoty lze charakterizovat úsilím o uvolnění prostoru pro návrat některých klasických nebo neoricardovských doktrín¹² a kritikou konceptu tržní rovnováhy; bez jasně specifikované a stabilní báze logiky volby již nelze myšlenku tržní rovnováhy spojovat s uskutečnitelností individuálních záměrů v úhrnu.

4.2.1 *Historie vs. rovnováha*

V počátcích fundamentálního keynesovství byli hlavními kritiky rovnovážného teoretizování J. Robinsonová a G. L. S. Shackle. J. Robinsonová zdůrazňovala roli historie v opozici k užití rovnováhy v rámci ekonomické analýzy. Své argumenty založila na názoru, že analýza rovnováhy vychází ze stability, která je nevhodná pro ekonomii jako vědeckou disciplínu, která se zabývá rostoucími a měnícími se ekonomikami. V historickém čase nedává pojetí rovnováhy, které je nezávislé na cestě k této rovnováze, smysl. Dlouhodobé nebo konečné výstupy by měly být charakterizovány jako vznikající vlastnosti sledu událostí, které jim předcházejí (Robinson, 1977). Stejně tak i mikroekonomické problémy nemohou být diskutovány bez jakéhokoliv odkazu na strukturu ekonomiky, ve které k nim dochází, a bez odkazu na procesy změn; makroekonomické teorie akumulace a efektivní poptávky jsou zase zobecněním mikroekonomického chování, které pramení z reakcí jednotlivců a sociálních skupin na situace, ve kterých se nacházejí.

J. Robinsonová upozorňuje na důsledky jednosměrného plynutí času pro ekonomickou analýzu, mezi něž patří i nemožnost poznání budoucnosti či ontologická povaha nejistoty. Ani J. Robinsonová však nekladla na nejistotu takový důraz jako G. L. S. Shackle, který věnoval celou kariéru výzkumu důsledků nejistoty pro ekonomickou teorii. Kritiku konvenční analýzy rizika zahájil tvrzením, že odvozené frekvence z opakovaných výskytů jevů nelze používat pro všechny důležité ekonomické události. Tyto frekvence by mohly být získány dvojím způsobem: buď by se muselo značné množství lidí dopředu shodnout na sdílení výsledků experimentů, které učiní odděleně jako jednotlivci, nebo by si musel být každý jednotlivec jistý tím, že bude sám

---

¹² Cílem bylo vytvořit směs keynesovství s prvky práce Ricarda, které přebíral Marx (tj. Ricardo bez Sayova zákona a kvantitativní teorie peněz)

schopen jako možný výherce nebo prohrávající mnohokrát zopakovat svůj experiment. Předchozí metoda se nazývá pojištění, druhou metodu Shackle (1955) vyjímá z případů definovaných jako kritický experiment. Pod pojmem kritický experiment je uvažován takový experiment, kdy člověk ze své mysli nemůže vytěsnit pomýšlení na možnost, že by mohl výkon experimentu navždy zničit podmínky, za kterých experiment probíhal. Podnikatelská rozhodnutí však téměř nevyhnutelně kritickými rozhodnutími jsou.¹³ Na koncept kritického experimentu později navazuje například D. Vickers (1997), který řeší odpovědnost rozhodujícího se subjektu v jednotlivých časových bodech, které lze charakterizovat jejich sekvenční jedinečností, jedinečností ekonomického a empirického nadání jednotlivce a jedinečností jeho subjektivní úvahy o možnostech činů a voleb. Jedinečnost každého okamžiku v jeho speciálních vlastnostech, událostech nebo historii je implikována historickým časem; jednotlivci musí nutně čelit jedinečným rozhodovacím momentům, které se nikdy neobjeví v naprosto stejné podobě. Stejně rozhodnutí již nikdy nemůže být znovu bráno v úvahu; argument může být posílen i tvrzením, že lidská rozhodnutí mohou změnit strukturu ekonomického prostředí. Vztahy jakéhokoliv modelu, stejně jako model samotný, tedy kriticky závisí na konkrétním časovém okamžiku; toto tvrzení je s konceptem rovnováhy neslučitelné. Rovnováha je nezávislá na cestě k ní a tudíž ani není výslednicí sledu událostí, které jí předchází.

Svůj názor na koncept rovnováhy v ekonomii Shackle (1992 [1972]) dokresluje kontrastem mezi vědou o efektech gravitace a vědou o efektech individuálních zájmů lidských jedinců. Mezi gravitací a vlivy na lidskou vůli existují značné rozdíly; gravitace nezávisí na vědomé znalosti, paměti, minulé zkušenosti, důvodu nebo imaginaci a jejich variacemi v charakteru a kombinaci. Rozdíl v obou vědách se zrcadlí v Shackleově rozdělení věd na analytické a konstruktivní; analytické vědy popisují situace nebo stav věcí, kdežto konstruktivní popisují kroky nebo směr transformace jedné situace v druhou. Význam analytických teorií je artikulován rovnováhou, která je vyjádřením i výsledkem neomezené racionality, která může být demonstrována v podmínkách znalosti okolních podmínek. Poznatelné jsou však pouze podmínky bezprostřední současnosti, neboť situace nebo události v budoucnu poznatelné nejsou (při neexistenci důkazu o jakémkoliv rigidním podmínění budoucnosti minulostí, které by protiřečilo kreativní volbě). Racionální chování je tedy omezeno na bezčasový a okamžitý svět; racionalita totiž

---

¹³ Shackle (1955: 6) uvádí příklad: Jestliže vložím svůj kapitál do hledání zlata, mohu mít štěstí, které přemění celý můj postoj a objektivní situaci. Také však mohu vše ztratit a se svými novými úsporami budu starší a jiný člověk, který bude mít jiné ideály a bude žít v jiném světě.

nemůže překlenout časovou posloupnost situací. Každá situace v této posloupnosti je specifikována určitým souborem dat, který je danému jednotlivci dostupný. Tato data jsou většinou omezena na současnost a minulost, pro volbu je ovšem relevantní budoucnost. Vše současné, co závisí na následujícím momentu, tak nemůže být racionální. Při vymezení pole působnosti racionálního chování jde Shackle (1992 [1972]) ještě dále; akce jednotlivce nevyžaduje pouze plnou informovanost o všech podmínkách, ve kterých se rozhoduje. Subjekt by měl zároveň tuto úplnost informací prokázat, neboť podmínka vnějšího prostředí ovlivňující výsledek rozhodnutí, jejíž charakter subjekt nezná, ho musí zanechat v pochybnostech o nejlepším možném postupu. Prokázání úplnosti informací může být však v praxi těžko splnitelné a logicky nemožné.

Racionální zdůvodnění chování, které je aplikovatelné na reálné lidské situace, by mělo podle Shacklea (1992 [1972]) učinit kompromis s historickým časem; pro tento účel lze použít mnoho odlišných prostředků, jedním z nich je pouhý únik od tohoto problému. V tom případě se můžeme spokojit se srovnáním různých rovnováh a nepřikládat žádný význam otázce, jak pohyb od jedné rovnováhy k rovnováze druhé probíhal. Hybná síla jakéhokoliv posunu by však obecně měla mít vliv na cestu posunu a zároveň by měla mít vládu nad charakterem nově dosažené rovnováhy - pokud tato rovnováha vůbec byla dosažena (Shackle, 1992 [1972]: 270). Myšlenka, že výstup je výslednicí sledu událostí, které mu předchází, se prolíná i prací J. Robinsonové a nachází oporu v konceptech závislosti na cestě (path dependency), které slouží přímo k modelování ekonomických procesů v historickém čase. M. Setterfield (1997) vymezuje tři základní organizační koncepty závislosti na cestě (path dependency): kumulativní příčinu (cumulative causation), hysterezi a uzamknutí (lock-in). Koncept kumulativní příčiny (cumulative causation) byl zaveden T. Veblenem (1898) a následně vyvíjen v kontextu modelů růstu a nerovnoměrného vývoje (Myrdal, Kaldor). Kumulativní příčina (cumulative causation) spočívá v sebesilující cyklické interakci ekonomických proměnných; původní růst v proměnné X indukuje podpůrné změny vektoru proměnných Z, které podporují další růst X atp. Tato interakce pokračuje do nekonečna formou sledu nerovnováhy a nerovnovážných přizpůsobení. V systému je pak skutečná pozice ekonomiky během jakékoliv periody důsledkem sledu událostí v minulých periodách, které k této pozici vedly.

Nejobecnějším konceptem závislosti na minulém vývoji (path dependency) je hystereze, která je spojena s takovou evolucí systému, kdy dřívější stavy ovlivňují jeho pozdější stavy. Na tomto základě může hystereze zahrnovat specifitější koncepty

závislosti na cestě (path dependency) typu kumulativní příčiny (cumulative causation)¹⁴. Konkrétněji může být hystereze definována zdůrazněním endogenního charakteru proměnné v její vlastní minulé historii nebo citlivosti proměnné na minulou historii exogenních šoků ve stochastickém prostředí. Katzner (1993) identifikuje v systému hysterezi tehdy, jestliže vyjmutí současné změny ze systému nevrací proměnné tohoto systému k jejich původním hodnotám. Obvyklým způsobem, jak zahrnout současné změny v ekonomickém systému, je vestavět do struktury tohoto systému možnost náhodných šoků; v takovém případě pak k hysterezi dochází tehdy, když proměnné hodnoty vytvořené systémem závisí (spolu s jeho vztahy a parametry) na historii šoků. N. Georgesu-Roegen (1950) například zdůrazňoval závislost individuální poptávky po statku na minulé zkušenosti jednotlivce. Změna současných cen a/nebo důchodu, která způsobuje realokaci nákupů, přináší permanentní změnu v individuálních preferencích. I kdyby byly zachovány staré ceny a důchod, jednatel by se už nevrátil do své původní pozice.

Koncept uzamknutí (lock-in) je založen na tendenci systému k utváření zaběhlého způsobu nebo vyježděných kolejí v důsledku jeho evoluce v čase; od těchto pravidelností se systém odchyluje obtížně. Uzamknutí (lock-in) je typicky pojímáno jako výstup předchozích řad sebeposilujících efektů závislosti na frekvenci, tj. mechanismů, které uplatňují současnou a budoucí praxi určité činnosti v proporcii k míře jejího uplatňování (individuálního nebo kolektivního) v minulosti. Výsledkem jsou pak situace, kdy se v kontextu míry minulé praxe odchylka nevyplácí nebo nemůže být ovlivněna rozhodnutím jednotlivce, který při své volbě jedná například v mezích zákona.

Konflikt historie a rovnováhy ve fundamentálním keynesovství lze vyjádřit tvrzením, že rovnovážné teoretizování nabývá na významu pouze při vysvětlení podmínek, které by měly nastat, aby byly uvažované ekonomické výstupy možné a dosažitelné. Tím se ovšem posouvá k pravému smyslu slova teoretizování, které navíc ani nelze označit jako deskriptivní, neboť rovnováha je vždy vlastností modelu a ne vlastností světa. S vědomím reálného ekonomického času může být rovnováha popsitelná ve smyslu ex-post; rovnováha je v tomto případě chápána jako historicky realizovaný výsledek komplexních ekonomických sil. Tímto je chápána jako deskriptivní, empirická a

---

¹⁴ Pojmy hystereze a závislosti na cestě (path dependency) jsou také často vzájemně zaměňovány. Při podrobnějším členění je vhodné této záměně zabránit, neboť jiné organizační koncepty path dependency nemusí mít všechny vlastnosti stejné jako hystereze (Setterfield, 1997).

historická, přičemž není primárně prvkem teoretizování nebo tvorby modelu v předchozím smyslu (Vickers, 1997: 93).

4.2.2 *G. L. S. Shackle: Význam imaginace a koncept potenciálního překvapení*

Nemožnost konstrukce rovnovážných modelů je pouze jednou z implikací nejistoty a historického času pro ekonomickou teorii. Jestliže subjekty nedisponují dokonalou znalostí ekonomického prostředí, pak nemohou provádět racionální volbu, která je vázána na podmínky plné informovanosti. Plná informovanost ovšem nemůže existovat (vyjma informovanosti o tom, co se stalo v minulosti nebo co je od času úplně osvobozeno). Budoucnost jako výsledek lidských rozhodnutí neexistuje, dokud nejsou tato rozhodnutí učiněna. Člověk si tuto budoucnost může pouze představit, tato imaginace ovšem neimplikuje znalost budoucnosti. Jestliže pak jednotlivec provádí volbu, volí mezi produkty imaginace a invence, tedy myšlenkami. Nelze si vybírat to, co nyní zakoušíme, na to je příliš pozdě – čin, který vykonáváme, již byl vybrán¹⁵. Volba musí probíhat mezi rivaly, přičemž rivalové musí být ze své podstaty vzájemně vyluční a existovat současně. To je možné pouze pro myšlenky a volba je tedy činěna mezi věcmi, které neexistují jinak než v mysli (Shackle, 1992 [1972]: 365).

Na tomto základě Shackle oprošťuje volbu od kauzálních mechanismů standardní teorie racionální volby pomocí dynamického času, který utváří strukturu minulých, současných a budoucích subjektivních stavů. Dynamiku subjektivních stavů týkající se formování očekávání analyzuje pomocí doplňujícího konceptu času – času imaginárního, který je epistemologickým dvojčetem času dynamického (Knudsen, 2000). Imaginace je mechanismus, který teoreticky propojuje minulost, současnost a budoucnost. Mysl může vytvářet představy bez vnějšího stimulu, přičemž v současné představě může být zachycena minulé i současná událost (Shackle, 1959). Tato imaginace, tedy tvorba představ, může být zdrojem kreativity volby; Shackle (1976: 3) definuje volbu jako čin, který zahrnuje tři formální prvky: (1) množinu prvků, které se odlišují, (2) pozici, která může být kterémukoliv prvku udělena, zároveň však pouze jednomu z těchto prvků, a (3) původ a způsob udělení této pozice. Klíčovou otázkou je pak neslučitelnost determinismu s tvůrčí volbou. V rámci determinismu historie existuje nezávisle na lidské znalosti, resp.

---

¹⁵ Racionalita je v tomto kontextu paradoxním konceptem, neboť subjekt volí mezi naprosto známými věcmi; ve světě času je však plně známo pouze to, co je již nemůže být předmětem volby. Racionální volba tedy musí být omezena pouze na bezčasové záležitosti (Shackle, 1992 [1972]: 246).

iniciativě, čas je statický a volby nemohou být činěny, protože již existují. Naopak tvůrčí volba nedeterminismu je definována novostí; volba je do určité míry neomezená minulostí a je příčinou historie. Volby jsou uskutečněny v současném okamžiku, který je ontologicky izolován od minulosti a budoucnosti, a nedeterminismus tak musí objasnit původ a vývoj některých prvků volby z ničeho (jinak by volba byla pouhým rozpracováním minulosti)¹⁶. Shackle (1976) obhajuje počáteční volbu, tj. tvorbu z ničeho, imaginací. V důsledku dynamického času mohou být volby výtvořem historie, která má pro současnost nějaký význam. Pokud je volbou únik před předurčenou příčinou, která je příčinou alespoň nějaké části historie, pak jsou rozdíly výsledkem působení imaginace. Sám Shackle však připouští, že pojmy jako nahodilost nebo inspirace nic nevysvětlují, mohou však být využity pro obhajobu myšlenky počáteční volby. Kromě imaginace a historicky předurčené příčiny může volbu ovlivnit touha a možnost, a to konkrétně omezením množiny vybratelného. Imaginární následek musí být možný v tom smyslu, že nesmí být v rozporu se subjektivním pohledem na svět. (Shackle, 1976)

Rozhodování podle Shacklea (1959) může být popsáno jako tříúrovňový proces kognitivního výběru, každá úroveň odpovídá třem typům imaginace: (1) nelimitovaná fantazie nebo vize, (2) očekávání a (3) anticipace. Premisa daná dynamickým časem je taková, že každý okamžik je v nějakém smyslu jedinečný. Na první úrovni vyvolává situace představy, které jsou znovu vytvořeny z nějaké nevysvětlené inspirace. Na druhé úrovni jsou představy činů limitovány individuálním postojem ke světu, který existuje v současném okamžiku. Na třetí úrovni dochází k další selekci mezi omezenými představami z druhé úrovně; rozhodující se subjekt zavazuje při výběru sám sebe k jednomu možnému směru akce. (Shackle, 1959)

Konceptem tvůrčí volby Shacklea se nechal inspirovat například B. J. Loasby (2001), který klade důraz na dynamiku historického času, která vytváří prostor pro představivost a tvořivost jednotlivce, přičemž velikost tohoto prostoru je dána obdobím, které uplyne od rozhodnutí po realizaci jeho výsledku. Jestliže Shackle (1955, 1992 [1972]) připodobňuje volbu z alternativ k volbě mezi domnělými zkušenostmi, Loasby (2001) se již v tomto rámci zabývá úlohou představivosti a tvořivosti jednotlivce. Lidské poznání je spíše než na logice založeno na tvorbě vzorů a jejich kauzálního propojení, přičemž jednotlivec pracuje s reprezentacemi jevů, které jsou nedokonalé a často mohou být i různě interpretovány. Tyto podmínky jsou vhodným předpokladem pro uplatnění

---

¹⁶ Tuto myšlenku Shackle (1976) označuje konceptem nepodmíněné příčiny (uncaused cause).

imaginace a kreativity s možností růstu teoretických i praktických znalostí jednotlivce¹⁷. Tento růst musí být evoluční, neboť je výsledkem pokusů a omylů; míra růstu a jeho směr jsou ovlivněny způsobem organizace těchto procesů pokusů a omylů. Minulost nemůže být změněna, ale může být částečně známa. Budoucnost nemůže být známa, ale lze si ji představit a naše chování podle těchto představ ji může měnit. Imaginace je formována interpretací prostředí a zkušenostmi; většina toho, co si představujeme, se také může ukázat jako něco nemožného. Vývoj tak závisí jak na různorodosti imaginace, tak i na nějakém procesu selekce mezi touto různorodostí. B. J. Loasby (2001) na příkladu firem uvádí, že jejich chování nepřetržitě modifikuje a příležitostně narušuje prostředí, ve kterém se tyto firmy pohybují. Chování tak vyžaduje nové a nové interpretace a může dokonce podnítit i nové vnímání; rozdíly mezi jednotlivými způsoby chování pak poskytují dynamiku. Tyto procesy kombinují tvorbu různorodosti variant s eliminací těch variant, které neodpovídají kritériím, podle nichž jsou posuzovány. Tato kritéria jsou vhodným a také zanedbávaným polem pro analýzu, která zohledňuje existenci rozdílných kritérií v rozdílných prostředích výběru.

Kromě epistemologických problémů spojených s nejistotou a historickým časem G. L. S. Shackle usiloval o vytvoření formální teorie volby, která by byla oproštěna objektivních pravděpodobností, které vychází z dokonalé znalosti struktury světa (takovou znalost ovšem jednotlivci nemají). Předpoklad existence objektivní pravděpodobnosti Shackle (1961) odstranil v konceptu potenciálního překvapení (potential surprise), v jehož rámci rozlišil distribuční a nedistribuční proměnné nejistoty. Distribuční proměnné nejistoty mohou být použity tehdy, když má rozhodovatel k dispozici kompletní seznam bez reziduální hypotézy; nedistribuční proměnné musí být použity tehdy, jestliže musí být seznam uzavřen s reziduální hypotézou, aby byla zajištěna jeho formální úplnost. Zařazení reziduální hypotézy do seznamu je přiznáním mentálního stavu nejistoty, tj. rozhodovatel přiznává nedostatečný základ pro to, aby svůj seznam mohl považovat za vyčerpávající. Tato teorie ovšem vyžaduje takovou míru přijetí hypotézy, která je nezávislá na stupních přijetí, které jsou současně přiřazeny konkurenčním hypotézám. Taková míra může přiřadit novým konkurenčním hypotézám (tj. hypotézám, které jednotlivec původně nebral v úvahu) určitý stupeň přijetí, aniž by

---

¹⁷ Imaginace a kreativita vyžadují tvorbu nových a odložení starých kauzálních propojení vzorů, která se dostávají do konfliktu s těmi novými. Tento proces je jednodušeji chápán ve zpětném pohledu než předvídán. Protože se nová znalost (ale i nové instituce a nové organizace) musí odvozovat ze spojených systémů, které již existují, je změna vždy závislá na cestě (path-dependent); tato závislost se však může do značné míry lišit ve stupni i druhu a často nechává velký prostor pro imaginaci. (Loasby, 2001)

byly sníženy stupně přijetí přiřazené jakékoliv z hypotéz, které bral jednotlivec původně v úvahu. Tato tvrzení vylučují vyjádření subjektivního úsudku jednotlivce aditivní pravděpodobností; jednotlivec spíše přiřazuje stupně nedůvěry možným výstupům akcí, které mohou být ve výsledku přínosem nebo újmou pro jednotlivce ve srovnání s jeho počátečním stavem. Stupeň nedůvěry Shackle označil jako potenciální překvapení; jeho měření prostřednictvím pravděpodobnosti implikuje existenci události (resp. množiny událostí), která se bude vyskytovat v podmínkách dokonalé jistoty. V kontextu skutečné nejistoty však taková událost pozbývá na svém významu.

Potenciální překvapení (potential surprise) je mírou nemožnosti události, přičemž nulový stupeň znamená dokonalou možnost události (absenci nedůvěry) a maximální stupeň (který je přiřazen alespoň jednomu výsledku) indikuje, že je situace považována za nemožnou. Tento koncept se od pravděpodobnosti liší tím, že součet hodnot potenciálního překvapení různých výstupů není roven jedné a zároveň ani není limitováno množstvím vzájemně vylučných hypotéz, kterým člověk může simultánně a bez logického rozporu přiřadit nulové potenciální překvapení (Shackle, 1955). Funkce potenciálního překvapení (potential surprise) pak slouží jako substitut pravděpodobnostních rozdělení v podmínkách nejistoty; její nulová hodnota odpovídá rozpětí přínosů a újem poblíž statusu quo a v případě extrémních přínosů a újem postupně roste ke svému maximu. Jednotlivec pak činí volbu mezi alternativami na základě dvou prvků: (1) možných přínosů a újem, které jsou zakotveny v následku konkrétní akce (face-values), a (2) ohodnocení možnosti přínosů a újem (potenciální překvapení, potential surprise). Jednotlivec pak při volbě mezi alternativními dohrami přehodnotí face-values každé dohry jejich stupněm potenciálního překvapení.

Teorie, kterou Shackle vytvořil, byla diskutována ve většině vědeckých časopisů jako jedna z rozhodujících alternativ k hlavnímu proudu ekonomie. Této diskuse se účastnila řada teoretických ekonomů, psychologů a matematiků, kteří se zabývali schůdností této formálně strukturované alternativy pravděpodobnostních teorií chování v podmínkách nejistoty, jako např. Baumol, Carter, Edwards, Georgescu-Roegen, Houttaker a další. Zatímco však byly metodologické argumenty, které Shackle předkládal, namířeny na kritiku teorie rozhodování hlavního ekonomického proudu, jeho formální teorie upadala v zapomenutí (Basili, Zappia, 2003). J. E. King (2002) však i tak charakterizuje Shackleovo úsilí o pozitivní teorii rozhodování v podmínkách nejistoty jako ne příliš úspěšné.

4.3 Neergodicita a nejistota (P. Davidson)

4.3.1 *Neměnitelná (immutable) a přeměnitelná (transmutable) realita*

V oblasti makroekonomie byl koncept nejistoty významně rozvíjen P. Davidsonem, který vycházel přímo z Keynesa a Shacklea. V pozdních šedesátých letech si P. Davidson začal uvědomovat velikost propasti, která oddělovala Keynesovu teorii peněžní produkční ekonomiky od neoklasických koncepcí. Ve stejné době P. A. Samuelson (1968) argumentoval, že jakákoliv vědecká disciplína pro přesné myšlení vyžaduje zavedení předpokladu ergodicity. Tento předpoklad vyjímá historii z ekonomické teorie a vylučuje tak i závislost na cestě (path dependence); P. Davidson však (stejně jako J. Robinsonová) ve své ekonomické analýze usiloval o udržení historie (King, 2002).

P. Davidson (1996) vychází z tvrzení, že budoucnost systému, který je charakterizován skutečnou (fundamentální) nejistotou, může být vytvořena současnými rozhodnutími subjektů; toto ontologické kritérium použil pro odlišení nejistoty od jiných případů, které je založeno na rozdílu mezi přeměnitelnou (transmutable) a neměnitelnou (immutable) realitou. Neměnitelné (immutable) ekonomické prostředí nepodléhá změnám indukovaným lidskou činností. Tímto způsobem realitu pojmá ekonomie hlavního proudu, která po zamítnutí klasického modelu dokonalé jistoty přijímá za univerzální pravdu existenci předurčené reality, která může být plně popsána neměnnými objektivními funkcemi podmíněné pravděpodobnosti. Realita je tedy neměnitelná; budoucí cesta ekonomiky a budoucí podmíněné důsledky všech možných voleb jsou předurčené. Není tím vyloučen pohyb nebo změna ekonomiky v čase; toto tvrzení znamená, že všechny budoucí pohyby a změny jsou již předurčeny základními reálnými parametry systému a nemohou být lidskou akcí změněny. Racionální rozhodnutí vyžaduje výpočet pravděpodobností, které spolehlivě předpovídají budoucnost; statisticky spolehlivá předpověď budoucnosti však vyžaduje analýzu dat z budoucnosti, což je nemožné. Tento problém lze řešit předpokladem předurčené (ergodické) reality, která ospravedlní využití dat z minulosti a současnosti namísto dat z budoucnosti. Ergodicita implikuje, že budoucí výsledky jsou pouhé statistické odrazy minulých a současných tržních signálů, čímž zajišťuje konvergenci pravděpodobnostního rozdělení relevantních proměnných vypočtených z jakékoliv minulé realizace s pravděpodobnostní funkcí určující současné události a budoucí ekonomické výsledky. Ergodická teorie byla explicitně vykládána jako součást vývoje teorie stochastických procesů a je tedy

stochastickými procesy běžně popisována. V širším slova smyslu však ergodicita vyjadřuje předpoklad naprogramovaného stabilního, konzervativního systému, ve kterém je minulá, současná a budoucí realita předurčena, ať už je tento systém stochastický nebo ne. (Davidson, 1991, 1996)

Postkeynesovství vychází z konceptu neergodické a přeměnitelné (transmutable) reality. V tomto smyslu následuje J. M. Keynes, který vyvinul model ekonomiky, v níž subjekty připouští, že okolní realita je v některých dimenzích nejen nejistá, ale také přeměnitelná či kreativní. I když subjekty v neergodickém prostředí mají schopnost získat a statisticky zpracovat informaci o minulých a současných výsledcích, tato existující tržní informace neposkytuje (a ani nemůže poskytnout) data pro předpověď budoucnosti. P. Davidson (1996) uvádí příklady konceptů, které jsou založeny na neměnitelném (immutable) či přeměnitelném (transmutable) pojetí ekonomického prostředí; jejich přehled poskytuje tabulka 1.

Tabulka 1 Koncepty externí ekonomické reality (Davidson, 1996)

A. NEMĚNITELNÁ (IMMUTABLE) REALITA

---

typ 1: v krátkém i dlouhém období, budoucnost je známa nebo přinejmenším poznatelná

- a. klasické modely dokonalé jistoty
- b. modely racionálních očekávání
- c. nové klasické modely
- d. některé nové keynesovské teorie

typ 2: v krátkém období, budoucnost není dokonale známa vzhledem k omezením v lidském zpracovávání informací a výpočetním možnostem

- a. teorie omezené racionality
- b. Knightova teorie nejistoty
- c. Teorie očekávaného užitku (Savage)
- d. některé rakouské teorie
- e. některé nové keynesovské modely
- f. teorie chaosu, slunečních skvrn a bublin

B. PŘEMĚNITELNÁ NEBO KREATIVNÍ REALITA: některé aspekty ekonomické budoucnosti budou vytvořeny lidskou činností v současnosti a/nebo v budoucnosti

---

- a. Keynesova obecná teorie a postkeynesovská monetární teorie
- b. práce J. Hickse po roce 1974
- c. analýza kritického experimentu (G. L. S. Shackle)
- d. stará institucionální teorie

Odlišujícím kritériem dvou typů modelů neměnitelné reality je epistemologický problém spočívající v tom, kolik spolehlivé informace o neměnitelné realitě může být získáno (jestli vůbec může být získáno) a zpracováno subjekty v krátkém období. U typu 2 jsou znalosti subjektů v krátkém období přísně neúplné nebo dokonce naprosto neznámé, protože hranice lidských schopností subjektům brání v užívání historických časových řad pro spolehlivou krátkodobou znalost všech ekonomických proměnných. V krátkém období mohou rozhodující se subjekty chybovat, ale z těchto krátkodobých chyb se poučí tak, že jejich subjektivní pravděpodobnosti nebo váhy budou konvergovat k přesnému popisu programované externí reality. Ty subjekty, jejichž subjektivní pravděpodobnosti nekonvergují k objektivním pravděpodobnostem, budou vytvářet systematické chyby předpovědi. Určitá forma darwinovského procesu přirozeného výběru vytrídí subjekty, kteří činí trvale neefektivní volby, dokud nezůstanou pouze subjekty, které systematické chyby nevytváří.

Postkeynesovství rozlišuje pravděpodobnostní riziko od nejistoty; v podmínkách nejistoty nelze použít pravděpodobnost jako spolehlivého průvodce do budoucnosti. Pravděpodobnostní riziko může charakterizovat rutinu, opakovatelná ekonomická rozhodnutí, kde je na místě předpoklad neměnitelné (ergodické) reality. Dlouhodobá očekávání však zahrnují nerutinní aspekty a subjekty ví, že se potýkají s nejistotou, nepravděpodobnostní a kreativní ekonomickou realitou. Racionální očekávání pak logicky nejsou v ergodickém světě iracionální. Racionální očekávání jsou iracionální pouze tehdy, když subjekty vědí, že systém není ergodický. Za neergodických ekonomických podmínek jsou tak pro subjekt uvážlivé volby takové, které by byly považovány v neměnném systému za iracionální.

P. Davidson (1991, 1994) na základě odlišnosti postkeynesovské perspektivy (zahrnující neergodické procesy) od ortodoxní pravděpodobnostní teorie (zahrnující ergodické procesy) poskytuje obecnější teorii, která může vysvětlovat dlouhodobá rozhodnutí týkající se požadavků na likviditu, investiční rozhodnutí, existenci podzaměstnanosti v dlouhém období, neexistenci neutrality peněz v dlouhém období a významnou roli nominálních kontraktů. Výchozím bodem této obecnější teorie je fakt, že rozhodující se subjekty si v podmínkách reálného světa připouští plynoucí čas; budoucí přínos jakékoliv akce je od okamžiku volby oddělen nějakým časovým obdobím. Ekonomické rozhodování v rámci obecné teorie může probíhat v jednom ze třech vzájemně se vylučujících prostředí: (a) prostředí objektivní pravděpodobnosti, (b) prostředí subjektivní pravděpodobnosti, (c) prostředí skutečné nejistoty. Tato klasifikace

byla základem Davidsonovy (1996) klasifikace reality; o rozhodování subjektů v jednotlivých typech rozhodovacího prostředí je pojednáno dále.

4.3.2 *Rozhodování v neměnitelné (immutable) realitě a skutečná nejistota*

Neměnitelná (immutable) realita může být popsána rozdělením pravděpodobnosti; tuto pravděpodobnost lze chápat jako subjektivní nebo objektivní. Nahlížíme-li na objektivní pravděpodobnosti z pozic skutečné nejistoty¹⁸, vyvstává otázka vypovídací hodnoty statistického zpracování jakéhokoliv souboru dat získaného v čase; význam statistických charakteristik takových souborů dat je diskutabilní jak při vysvětlování minulosti, tak při předvídání budoucnosti (Davidson, 1991, 1994). Prostor objektivní pravděpodobnosti předpokládá kromě existence rozdělení pravděpodobnosti historických jevů také to, že stejné pravděpodobnosti, které ovlivnily minulé výsledky, budou řídit budoucí události. Očekávání trvalé chyby nevykazují; časové průměry minulých dat budou konvergovat se statistickými průměry z jakýchkoliv budoucích časových řad. Znalost budoucnosti je tedy založena na promítnutí průměrů z minulých nebo současných realizací do nadcházejících událostí. Budoucnost je statistický odraz minulosti a ekonomické akce jsou v určitém smyslu nadčasové; na základě této logiky subjekty nezakusí neznalost nadcházejících událostí.

Jestliže mají být očekávání prostá trvalých chyb, musí se v určitém časovém bodě funkce objektivní pravděpodobnosti vyrovnat s funkcí subjektivní pravděpodobnosti. Tyto funkce musí být formulovány na bázi ergodických stochastických procesů; tzn. vypočtené průměry z minulých sledování nemohou vykazovat trvalou rozdílnost ve srovnání s průměry budoucích výsledků. V podmínkách skutečné nejistoty se však očekávání založená na funkcích minulého rozdělení pravděpodobnosti mohou trvale lišit od časových průměrů, které budou generovány s odvíjející se budoucností a budou se stávat historickými fakty. Subjekty se tak nebudou moci spolehnout na dostupnou tržní informaci o relativních frekvencích, budoucnost nebude statisticky spočitatelná z minulých dat a tím bude skutečně nejistá. Objektivní pravděpodobnosti a racionální očekávání tedy mohou být odůvodněnou aproximací v některých oblastech ekonomického rozhodování, ale nemohou být teorií obecnou. Kdykoliv ekonomové mluví o strukturálních zlomech nebo změnách v režimu, implicitně připouštějí, že ekonomika

---

¹⁸ V podmínkách skutečné nejistoty se ekonomický subjekt domnívá, že mezi okamžikem volby a realizací jejího výsledku může dojít k nepředvídatelným změnám. Subjekt se domnívá, že v současnosti neexistují informace o výhlídkách do budoucna, a tak je budoucnost nevypočitatelná.

přínejmenším v tomto časovém bodě nefunguje za ergodického předpokladu, že se minulé objektivní pravděpodobnosti pojí k budoucím událostem. (Davidson, 1991, 1994)

V prostředí subjektivní pravděpodobnosti jsou předpoklady méně striktní než v prostředí objektivní pravděpodobnosti. Jakmile je koncept subjektivní pravděpodobnosti zobecněn až za rámec přístupu relativní frekvence, pak může Keynesův koncept skutečné nejistoty (tj. neergodických podmínek) pokrývat případy, kdy rozhodovatel nemá vodítko pro tvorbu subjektivních kalkulací nebo kdy si připouští nepoužitelnost dnešních kalkulací pro budoucí výstupy. Tímto se dostáváme k základu pro obecnější teorii volby; v prostředí skutečné nejistoty subjekt nemůže specifikovat a/nebo stanovit kompletní soubor budoucích možností, protože buď nemá úplnou představu o budoucích výsledcích nebo nemůže všem výsledkům přiřadit pravděpodobnosti díky objektivnímu nedostatku dat. (Davidson, 1991, 1994).

4.4 Nejistota v krátkém období a neměnitelná realita v období dlouhém: inspirativní koncepty využívané v postkeynesovství

Některé koncepty neměnitelné (immutable) ekonomické reality mohou dle Davidsonovy (1996) klasifikace v krátkém období pracovat se skutečnou nejistotou. Připomeňme si tedy zásadní problémy, které řeší teoretikové neměnitelné reality: (1) jakým způsobem a při jakých nákladech lidé získávají spolehlivou informaci o budoucnosti ze současných tržních signálů a (2) zda existuje něco nadlidského, co zpracuje data a poskytne relevantní pravděpodobnosti včetně predikcí v případě, že každý subjekt čelí epistemologicky nejisté budoucnosti. Základní typy teorií neměnitelné reality odlišuje epistemologický předpoklad toho, jak (a jestli vůbec) může být subjekty získána a zpracována spolehlivá informace o neměnitelné realitě v krátkém období. (Davidson, 1996)

Modely neměnitelné reality, o nichž bude pojednávat tato kapitola, předpokládají, že subjektivní znalost reality je v krátkém období nekompletní nebo dokonce naprosto neznámá. Důvodem jsou omezení lidských schopností, které brání využívání historických časových řad k získání krátkodobé spolehlivé znalosti všech ekonomických proměnných. Základním znakem těchto modelů je lidská nevědomost o některých aspektech předpokládané neměnitelné reality a pro jejich pochopení má zásadní význam odlišení krátkého období od období dlouhého. Dlouhé období je v ekonomii hlavního proudu konvenčně definováno jako takový bod v čase, kdy jsou plány všech subjektů naplněny a nevznikají žádné předpovědní chyby. V tomto dlouhém období všechny modely

neměnitelné reality předpokládají, že je realita všem úspěšným účastníkům trhu odhalena nebo že se subjekty přinejmenším chovají, jako kdyby realitu skutečně znaly. Dlouhodobá rovnováha je pak interpretována jako gravitační centrum, ke kterému systém sice směřuje, ale nikdy jej nemůže dosáhnout (Davidson, 1996).

Modely charakterizované již v názvu této kapitoly v tomto rámci předpokládají, že subjekty formují subjektivní očekávání, která se nemusí shodovat s předpokládanými neměnitelnými objektivními pravděpodobnostmi. Subjekty tak mohou v krátkém období chybovat s ohledem na nejistou budoucnost, ale z těchto krátkodobých chyb se poučí tak, že subjektivní pravděpodobnosti (nebo rozhodovací váhy) budou konvergovat k přesnému popisu předurčené externí reality. Na tomto principu jsou založeny některé modely skupinové dynamiky (teorie slunečních skvrn, teorie spekulálních bublin) a koncept omezené racionality; o významu těchto teorií je podrobněji pojednáno v následujících dvou kapitolách (4.4.1, 4.4.2).

4.4.1 Skupinová dynamika: Teorie slunečních skvrn a teorie spekulálních bublin

J. M. Keynes (1936) v rámci diskuse dlouhodobých očekávání přisuzuje klíčovou úlohu očekáváním o očekávání ostatních, neboť subjekty formují vlastní očekávání na základě průměrného stavu názoru. Nikdy však s jistotou nemůžeme znát očekávání průměrného názoru ostatními lidmi; pro některé postkeynesovské autory (A. Carabelli, J. B. Davis, P. Arestis) je dokonce nejistota, která se týká očekávání ostatních subjektů, fundamentálním zdrojem obecné nejistoty. Interakce subjektů při tvorbě vlastních očekávání umožňuje náhlé a hromadné změny v těchto očekáváním, které jsou tak důsledkem náhlých a nepředvídaných změn ve skupinové dynamice. Tato vize inspirovala rozsáhlou literaturu v oblasti spekulálních bublin na trzích zdrojů či teorie slunečních skvrn.

P. Davidson (1996) vymezuje prostor pro tento typ skupinové dynamiky pomocí nestacionarity ekonomického procesu. Jestliže subjekty považují ekonomický proces za nestacionární, pak buď (a) si myslí, že jestliže existují objektivní distribuční funkce pravděpodobnosti, pak jsou podřízeny náhlým změnám a svět je ontologicky nejistý nebo (b) věří, že jejich vlastní subjektivní očekávání (nebo subjektivní očekávání ostatních) podléhají exogenním změnám, zatímco v dlouhém období existují v čase neměnitelné objektivní pravděpodobnosti. Funkce subjektivní pravděpodobnosti v případě (b) nejsou stacionární a nikdy se v krátkém období nepřiblíží funkcím objektivní pravděpodobnosti, dokonce i kdyby tyto objektivní funkce existovaly. Tento případ nestacionárních

subjektivních očekávání (neboli epistemologické nejistoty v krátkém období) má podobné znaky s moderními teoriemi slunečních skvrn v oblasti hospodářského cyklu anebo s literaturou o spekulacích bublinách.

Názory na použitelnost *teorie slunečních skvrn*¹⁹ se v rámci postkeynesovství různí. Kritickou pozici v tomto směru zaujímá P. Davidson (1996), v jehož interpretaci teorie slunečních skvrn snoubí hypotézu racionálních očekávání se skutečností, že rozdělení subjektivní pravděpodobnosti nemusí být v krátkém období totožné s rozdělením objektivní (a dle předpokladu i ergodické) pravděpodobnosti, která vládne reálné produkci a procesům směny. Eliminace předpovědních chyb v dlouhém období umožňuje neoklasickým ekonomům udržet dlouhodobou formu hypotézy ergodicity; v krátkém období však sluneční skvrny reprezentují vnější nejistotu, která je náhodným jevem, který neovlivňuje základní parametry definující ekonomiku. Tyto parametry předurčují ekonomickou realitu a vytváří předurčené centrum gravitace (Davidson, 1996), do kterého působí endogenní síly ekonomiky v dlouhém období. V dosažení dlouhodobé rovnovážné pozice systému (tj. gravitačního centra) mohou zabránit nepřetržité poptávkové a / nebo nabídkové šoky, které neustále vytváří novou vnější nejistotu, která však v dlouhém období vždy zmizí. Stručně řečeno, subjekty reagují na nějakou cizorodou a nejistou událost (skvrny na slunci), v jejímž důsledku mohou věřit či nevěřit v určitý výstup, což se nakonec stane proroctvím, které samo sebe vyplní.

Postulát některých teoretiků slunečních skvrn, že vnější událost se může řídit nějakým známým rozdělením pravděpodobnosti, je dostatečným důvodem k postkeynesovskému zamítnutí těchto modelů. Tento přístup však lze v rámci postkeynesovství ocenit tehdy, když se vnější událost řídí neznámým rozdělením pravděpodobnosti (Barkley Rosser Jr., 2001a, 2001b)²⁰. J. Barkley Rosser (2001a, 2001b) však obhajuje použitelnost teorie slunečních skvrn v postkeynesovství i z několika dalších důvodů. Očekávání subjektů v modelech slunečních skvrn mohou generovat vícenásobné

---

¹⁹ Teorii slunečních skvrn použil k výkladu hospodářského cyklu jeden z hlavních představitelů marginalistické revoluce - W. S. Jevons (1875), který na základě statistického zpracování ekonomických a meteorologických dat argumentoval, že existuje propojení mezi načasováním hospodářských krizí a slunečním cyklem. Změny slunečních skvrn ovlivňují sílu slunečních paprsků, která ovlivňuje hojnost sklizně a tedy i cenu obilí, která následně ovlivňuje hospodářskou důvěru, čímž může způsobovat hospodářské krize. Ať už lze považovat toto vysvětlení za jakkoliv chatrné, Jevonsova teorie zůstává významnou prací. Jevons si totiž možná jako první ekonom uvědomil, že by fáze hospodářské aktivity mohly mít pravidelnou, měřitelnou a předvídatelnou periodicitu.

²⁰ P. Davidson (1996, viz tabulka 1) teorii slunečních skvrn odkazuje k jedné z Keynesových (2004 [1921]) charakteristik fundamentální nejistoty; jedná se o případ potenciálně zjistitelných pravděpodobností, které nemohou být z nějakého důvodu zjištěny. Realita je tedy v krátkém období neznámá z epistemických důvodů.

rovnováhy (tj. více center gravitace), přičemž výsledný výběr z rovnovážných stavů bude záviset na sladění očekávání subjektů; otevřenost systému k libovůli ekonomických subjektů tak implikuje možnost neexistence automaticky se nastavující a neměnné rovnováhy. Modely slunečních skvrn jsou dále rozšířeny o procesy adaptace a učení, které vybírají jedno z mnoha možných „prorocství“ a takové procesy nemusí konvergovat k žádné rovnováze, čímž mohou vytvářet nestabilitu a chaotickou dynamiku (Barkley Rosser Jr., 2001a, 2001b).

Teorie spekulacních bublin usiluje o vysvětlení nadměrné volatility okamžité tržní ceny, která je dle P. Davidsona (1996) často sledována v předurčeném pojetí reality. Jestliže je bublina racionální v neoklasickém smyslu, subjekty věří v existenci pravděpodobnosti pozitivní odchylky od skutečné hodnoty okamžité tržní ceny (odvozené od předurčených neměnitelných reálných parametrů systému) v dalším období. Tato pravděpodobnost bude vyjádřena v okamžité ceně a bude odrážet možnost ještě větší odchylky v každém budoucím období až do nekonečna. Davidson (1996) v tomto směru upozorňuje, že ačkoliv teorie spekulacních bublin využívá rámec rovnováhy racionálních očekávání, je fundamentálně nekonzistentní s jejich logickým základem²¹. Pojem bublina naznačuje, že dřív nebo později může splasknout; ve smyslu této teorie bublina splaskne v dlouhém období, neboť odchylka od vnitřní hodnoty nemůže růst do nekonečna a v dlouhém období tak bude na trhu převažovat vnitřní hodnota. Nedostatkem teorie spekulacních bublin je absence vysvětlení, proč se objevují budoucí odchylky nebo proč by subjekty měly očekávat, že k nim dojde. Argument se tak posouvá do roviny neoklasické abstrakce, která odsouvá dnešní problém do vzdálené budoucnosti (Davidson, 1996). Problematickým prvkem literatury v oblasti spekulacních bublin je důraz na iracionální „módu“ v chování, ke které se uvážlivě stavěl již J. M. Keynes (1963 [1936]). Podle něho bychom neměli usuzovat, že vše závisí na vlnách iracionální psychologie. Dlouhodobá očekávání jsou naopak často stálá a i když nejsou, nějaké jiné faktory na nich uplatní své kompenzující efekty. Pouze je třeba mít na vědomí, že lidská rozhodnutí ovlivňující budoucnost nemohou záviset na striktním matematickém očekávání, protože báze pro tvorbu takových kalkulací neexistuje, a dále že je to naše racionální „já“, které vybírá z alternativ, jak nejlépe umí a kalkuluje, kde může; často však ustupuje z našeho

---

²¹ Racionální očekávání jsou založena na shodnosti subjektivních hodnocení (vyjádřených pravděpodobností) s objektivními hodnoceními. Racionální očekávání by znamenala, že okamžitá tržní cena je odrazem objektivní (vnitřní) hodnoty každého zdroje. Navíc v rovnováze racionálních očekávání jsou současná očekávání založená spíše zpětně, tj. minulá data poskytují spolehlivé informace pro tvorbu současných očekávání.

motivů rozmarů, mínění nebo naděje (Keynes, 1963 [1936]: 172). J. Barkley Rosser Jr. (2001a, 2001b) pak například vidí přínos teorie bublin v tom, že spekulace mohou vést k rozšiřování nových zdrojů, které mohou ve výsledku indukovat ještě větší nejistotu v prostředí ekonomických subjektů.

4.4.2 *Konvence a omezená racionalita*

Teorie slunečních skvrn i teorie spekulacních bublin jsou založeny na keynesovském pojetí spekulace ve smyslu předvídání psychologie trhu (viz Keynes, 1936). Zatímco taková spekulace může vést k náhlým a prudkým změnám očekávání, konvence působí naopak jako jejich stabilizační prvek, neboť je založena na předpokladu přetrvávání existujícího stavu záležitostí do té doby, dokud nemáme konkrétní důvody očekávat změnu. Lidé tedy přijímají tvář v tvář nejistotě konvence do té doby, dokud současné podmínky nepodkopou konvenci. Jakmile současné podmínky naruší význam konvence, lidé budou činit kritická rozhodnutí, která budou stavět každé další rozhodování do jiného světla. Tato dynamika implikuje omezenou racionalitu, jež byla teoreticky rozpracována v rámci behaviorální ekonomie (H. A. Simon) a empiricky zkoumána v rámci psychologie a experimentální ekonomie (R. M. Hogarth, D. Kahnemann, P. Slovic, A. Tversky).

H. A. Simon představil koncept omezené racionality v padesátých letech 20. století v rámci argumentace ve prospěch reformy ekonomického myšlení a metodologie (Simon, 1997). Vychází z požadavku empiricky odůvodněné ekonomické teorie lidského myšlení a rozhodování, kterou označuje jako behaviorální teorii. Taková teorie musí pracovat s *omezenou racionalitou* (tj. s omezeními lidské schopnosti kalkulovat, s vážnými nedostatky v lidské znalosti následků volby a s hranicemi lidské schopnosti rozhodnout se mezi mnoha cíli) a musí poskytovat realistické substituty pro obvykle nedosažitelný cíl maximalizace užitku, příkladem je *hypotéza spokojujícího se chování* (satisficing).

Omezená racionalita popisuje racionální volbu, která vedle vnějších omezení rozhodujícího se subjektu zohledňuje jeho kognitivní omezení (omezené znalosti, omezené schopnosti vyhodnocování informací). Teorie omezené racionality porušuje jeden nebo více axiomů spotřebitelské volby postulovaných v rámci neoklasické

ekonomie²². Namísto předpokladu fixní množiny alternativ, mezi kterými se rozhodujeme, je postulován proces tvorby alternativ. Známa rozdělení pravděpodobnosti výstupů jsou nahrazena procedurami jejich odhadu nebo strategiemi chování v podmínkách nejistoty, které nejsou založeny na znalostech pravděpodobností. Maximalizace užitkové funkce je pak nahrazena strategií uspokojování: jestliže subjekt vybírá nejlepší dostupnou alternativu podle určitého kritéria, pak optimalizuje; jestliže však vybírá alternativu, která splňuje nebo překonává určitá kritéria, a která ani nemusí být jediná nebo v jakémkoliv smyslu nejlepší, pak uspokojuje. (Simon, 1997)

S omezenou racionalitou dále pracuje ekonomická analýza teoretických přístupů, které využívají koncepty jako omezené informace, transakční náklady a oportunistus k vysvětlení sledovaných ekonomických jevů a která je často nazývána nová institucionální ekonomie. V rámci této skupiny teorií institucionální analýzy nevychází skutečná akce z předpokladů (neoklasické, tj. substantivní) racionality, ale z předpokladů informačních nebo jiných omezení racionality, příp. sociologických postulátů. Protože je institucionální analýza obvykle založena na srovnání dvou nebo několika diskrétních alternativ (spíše než na kontinuu voleb), je občas nezbytné využít předpoklad maximalizace. Dokonce i od subjektu, který usiluje o uspokojení, může být očekáván výběr té lepší ze dvou alternativ, a to v případě velkého rozdílu v očekávaných výstupech. Naopak když je institucionální uspořádání slučitelné s maximalizací nebo uspokojováním, důkaz o tomto uspořádání nelze využít k výběru mezi těmito dvěma předpoklady. Institucionální uspořádání může být vysvětleno spíše pomocí kvalitativních argumentů o tom, co je funkční, než pomocí argumentů, co je optimální. Toto zmírnění závislosti na předpokladech racionality odděluje dvě cesty; (1) oslabením předpokladů vyžadovaných pro argumenty zvyšuje pravděpodobnost vysvětlení, (2) zavedením spousty rozdílných pomocných sociologických předpokladů zvyšuje naléhavost testování empirické validity nezávisle na těchto předpokladech (Simon, 1997). Postkeynesovství nachází v oblasti omezené racionality inspiraci u těch institucionálních směrů, které jsou zaměřeny na evoluční perspektivu a které explicitně odmítají maximalizační rámeček. Tento proud myšlení v rámci nové institucionální ekonomie existuje a výrazně se podobá myšlení starého (amerického) institucionalismu.

---

²² Dle těchto axiomů jsou volby učiněny (1) z daného a fixního souboru alternativ, (2) se známými rozděleními pravděpodobnosti výstupu každé alternativy a (3) takovým způsobem, aby byla maximalizována očekávaná hodnota dané užitkové funkce (Savage, 1954).

V tomto rámci poskytuje rozšíření konceptu omezené racionality R. A. Heiner (1983), který předpokládá existenci mezery mezi schopnostmi subjektu (competence) a obtížností rozhodovacího problému (difficulty), kterou označuje jako C–D mezera (C–D gap). Pro standardní (neoklasickou) teorii mezera mezi schopností subjektu a obtížností rozhodovacího problému neexistuje; její existence totiž implikuje nejistotu ve výběru z alternativ, která může generovat nepředvídatelné chyby a překvapení. Neoklasické vysvětlení a predikce vychází ze systematických složek chování, pro jejichž izolaci je vyloučení C–D mezery nezbytně nutné, byť je nerealistické. V rámci postkeynesovství může být C–D mezera chápána jako míra nejistoty, kterou M. Lavoie (1992) připodobňuje ke Keynesově konceptu váhy argumentu (weight of an argument).

R. A. Heiner (1983) vychází z hypotézy, že větší C–D mezera vytváří dodatečnou nejistotu a tedy i více nepravidelností a ruchů v chování. Při testování této hypotézy je C–D mezera člověka měřena na základě srovnání s jinými živočišnými druhy; na tomto základě Heiner konstatuje vyšší průměrnou C–D mezera u jiných živočišných druhů než u lidí. Chování jiných živočišných druhů vykazuje větší rigiditu chování, což vede Heinera k závěru, že pravidelnost chování není podmíněna nepřítomností C–D mezery, ale spíše její přítomností. V podmínkách nejistoty totiž subjekt není schopen dešifrovat celou komplexnost prostředí a naprostá flexibilita užití informací nebo při výběru činů již pro něj nebude nezbytně přínosem; naopak výkon subjektu může být skutečně zlepšen omezením této flexibility. Nejistota díky C–D mezeře tedy může generovat omezeně flexibilní chování, jehož meze Heiner (1983) dále specifikuje pomocí podmínky spolehlivosti, která specifikuje, kdy dovolit nebo zakázat flexibilitu ve výběru konkrétní akce nebo při užití informací, které by mohly výběr konkrétní akce podnítit. Nejistotu z C–D mezery lze formálně reprezentovat funkcí

$$U = u(\bar{p}, \bar{e})$$

kde $\bar{e}$ jsou proměnné prostředí, které determinují komplexnost rozhodovacího problému a $\bar{p}$ jsou proměnné vnímání, které charakterizují schopnost subjektu dešifrovat vztahy mezi jeho chováním a prostředím. Nejistota U je v tomto smyslu negativně závislá na schopnostech vnímání subjektu a pozitivně závislá na komplexitě a nestabilitě prostředí. Tato struktura nejistoty je dále zabudována do podmínky spolehlivosti, která určuje, kdy

je výběr nové akce spolehlivý natolik, že je umožnění flexibility ve výběru pro daný subjekt přínosem. Podmínka spolehlivosti (Heiner, 1983, 1985) má tvar

$$\frac{r(U)}{w(U)} > \frac{l(e)}{g(e)} \cdot \frac{1 - \pi(e)}{\pi(e)}$$

kde levá strana nerovnosti je poměr spolehlivosti, který měří pravděpodobnost správné reakce za správných podmínek $r(U)$ vzhledem k pravděpodobnosti chybné reakce na špatné podmínky $w(U)$. Pravá strana rovnice reprezentuje minimální hranici tolerance $T(e)$, kterou musí poměr spolehlivosti splňovat ($\pi(e)$ je pravděpodobnost, že nastanou správné podmínky, $l(e)$ je ztráta ve výkonu při výběru nové akce v nesprávném čase a $g(e)$ je nárůst výkonu při výběru nové akce ve správném čase). Z podmínky spolehlivosti vyplývá, že umožnění flexibility ve výběru je pro daný subjekt přínosem tehdy, jestliže spolehlivost ve výběru akce převyšuje minimum vyžadované spolehlivosti nezbytné ke zlepšení výkonu. Tato podmínka také může řešit rozhodování subjektu o tom, jakou informací nechá ovlivnit své chování; před každou akcí tedy musí být splněna podmínka spolehlivosti, což umožní potenciální informaci podnítit výběr této akce (Heiner, 1983: 566)

Formální zachycení nejistoty a zavedení podmínky spolehlivosti vytváří prostor pro chování řízené pravidly (instinkty, zvyky, rutinami, jednoduchými pravidly, administrativními procedurami, obyčejí, normami apod.), které implikují určitý typ rigidity v chování subjektu za rozdílných podmínek. Pravidla tak vytváří univerzální kvalitativní rys chování a omezují chování na omezený repertoár akcí; nepředpokládají tedy zohlednění všech potenciálních informací ani těch informací, které jsou tak implicitně ignorovány. Není tak vyžadováno žádné explicitní rozhodnutí o tom, které potenciální akce opomenout. Subjekt pouze musí být schopen určit, kdy vybrat konkrétní akce z omezené množiny přípustných alternativ, a nemusí přitom porozumět, proč se výsledné vzorce chování vyvinuly. (Heiner, 1983)

Podmínku spolehlivosti lze taktéž aplikovat i při zobecnění významu výkonu, který se tak přesouvá z oblasti preferencí subjektu k jakémukoliv faktoru, který ovlivňuje to, zda bude chování pokračovat. Jestliže je chování generováno evolučním procesem, který spočívá v procesech výběru relativně lepšího výkonu v jakémkoliv časovém bodě, pak tento proces výběru bude směřovat k chování řízenému pravidly. Tento typ chování nesimuluje optimalizační chování, evoluční procesy budou spíše směřovat k tvorbě

pravidel, která systematicky omezují flexibilitu chování ve srovnání s flexibilitou chování optimalizujícího subjektu za podmínky absence nejistoty. Zobecnování významu výkonu také implikuje, že se nezbytně nemusíme zabývat pouze tradičními ekonomickými subjekty, ale za subjekt můžeme považovat i systém se svými určitými složkami v interakci (biologické entity, ekologické systémy, umělé kybernetické mechanismy apod.). Ať už použijeme jakoukoliv interpretaci, podmínka spolehlivosti charakterizuje, kdy umožnit flexibilitu při užití informací nebo výběru akcí použitelných pro tuto interpretaci²³. (Heiner, 1983)

Doposud je implicitně předpokládána eliminace subjektů s relativně horším výkonem prostřednictvím selekčních procesů; podmínka spolehlivosti tedy implikuje evoluci behaviorálních pravidel, která vhodně strukturují a limitují flexibilitu chování. Co když však bude prostředí pouze pomalu selektovat subjekty s horším výkonem, resp. zřídka vytvářet situace, které by přísně trestaly sporné chování? V podmínkách skutečné nejistoty se jedná o zásadní otázku, neboť neexistuje magický prvek, který by garantoval vývoj pouze vhodně strukturovaného chování. Svět je směs selektivních procesů, které se vyznačují různými stupni přísnosti reakce na rozdílný výkon mezi soutěžícími subjekty; svět je tak ustavičnou směsí vhodně a nevhodně strukturovaného chování. V některých případech tedy procesy slabé selekce mohou vést k přetrvávání dysfunkčního chování. Oproti (neoklasické) snaze porozumět světu při nepřetržitém směřování k optimalizaci je zapotřebí vysvětlit hlavní rysy struktury, výskytu a chybových vzorců dysfunkčního chování. Heiner (1983) poskytuje analýzu vzorců sporného chování vyvstávajících z politických institucí, obzvláště formou dysfunkční komplexity ve snaze manipulovat výstupy ze soutěže ve směně.

Snad nejzásadnější implikací Heinerovy (1983) analýzy je skutečnost, že větší nejistota bude způsobovat větší předvídatelnost chování řízeného pravidly. Větší nejistota bude obecně snižovat šanci subjektu rozpoznat správnou situaci pro výběr akce a zvyšovat šanci nerozpoznání špatné situace pro výběr; behaviorální pravidla tedy budou více restriktivní v eliminaci konkrétních akcí či reakčních vzorců na potenciální informaci. Chování se tedy omezí na jednodušší vzorce, které může pozorovatel jednodušeji poznat a předvídat. Chování řízené pravidly tak bude větší měrou vykazovat

---

²³ Podmínka spolehlivosti by byla například použitelná na situace typu: kdy je správný čas pro nákup většího množství statku než statků jiných; kdy je správný čas pro hledání dodatečné informace o cenách nebo kvalitě s ohledem na potenciální nákupy v budoucnu; kdy je správný čas modifikovat genetickou informaci, aby byly udrženy vlastnosti získané během života konkrétního organismu nebo kdy je správný čas použít zpětnou vazbu z prostředí za účelem modifikace chování.

předvídatelné pravděpodobnosti, čímž se stane nejistota zdrojem předvídatelného chování.

4.5 Přeměnitelná realita: Kauzalita v pojetí J. R. Hickse

Hicksovo pojetí kauzality se zásadně odráží v jeho monografii *Causality in Economics* (1979), na které dále navazuje upřesněními a reakcí na kritiku v článku *The „New Causality“: An Explanation* (1984). Hicks (1979) odvozuje význam kauzality od nedokonalosti ekonomické znalosti a vazby ekonomie na historický čas. V prvním případě Hicks argumentuje, že můžeme přesně znát jen několik ekonomických fakt, většina veličin je zatížena chybami a nejasnostmi, které přesahují míru únosnosti přírodních věd. V případě vztahu ekonomie a času se Hicks nechal inspirovat myšlenkami D. Humea, který však na rozdíl od Hickse považuje za podstatnou vlastnost příčin a následků časovou prioritu příčiny před následkem²⁴. Ani Hicks (1979) ovšem nepopírá, že vztah příčiny a následku má určitou časovou vazbu. Práce ekonomů by měla být vázána na čas, na rozdíl od většiny přírodních vědců. Ekonom se zabývá současností, která však rychle plyne a člověk nemá čas nad ní přemýšlet předtím, než se tato současnost stane minulostí. Když tedy tvrdíme, že se ekonom zabývá současností, tak je to jinak vyjádřené tvrzení, že se ekonom zabývá minulostí a budoucností – nedávnou minulostí a blízkou budoucností. (Hicks, 1979: 3). Jestliže se ekonom zabývá budoucností a minulostí, pak musí začít od minulosti. Cílem ekonomů ale není zjistit pouze to, co se stalo, ale také proč se to stalo. Tímto se dostáváme ke kauzalitě; jestliže je její studium úspěšné, mělo by nám umožnit říci, že A zapříčinilo B, přičemž A bude v historii často rozhodnutí a B bude následek tohoto rozhodnutí (Hicks, 1979: 5).

Pro pochopení Hicksova konceptu kauzality je důležité odlišení staré a nové kauzality. V systému myšlení, které lze vyjádřit starou kauzalitou, jsou příčiny považovány vždy za něčí čin; čin lidské nebo nadpřirozené bytosti. Za každou událost je tak někdo odpovědný; problém takové odpovědnosti však koncept staré kauzality narušil. Lidské činy mohly být buď dobré nebo špatné, problém nastal u morálních kvalit nadpřirozených činů. Z pohledu nejvěrnějších zastánců staré kauzality tato otázka nemohla být položena; její položení však bylo nevyhnutelné. Řešení této otázky poskytli filozofové osvícenství (Hume, Kant); musí být zamítnuto propojení mezi kauzalitou a

---

²⁴ V Hicksově terminologii lze nesouhlas s tímto tvrzením vyjádřit tak, že sekvenční kauzalita je pouze jednou z forem kauzality.

odpovědností (Hicks, 1979: 7). Kausalita je záležitostí vysvětlení a vysvětlení nemusí být nezbytně hodnotící ve smyslu dobra a zla. Jestliže v pojetí nové kauzality vyřkneme, že A zapříčinilo B, tak A je nějaká událost, která se objevila v nějakém čase v minulosti, a B je nějaká událost, která se objeví později. Jestliže ještě neexistovala událost A, pak nemohla existovat ani událost B; A ani B se tedy ještě nestaly a musí tak být zohledněny jako teoretické konstrukce. Nemůžeme o nich nic říci, dokonce i když máme teorii způsobu propojení obou událostí. V tvrzení kauzality je teorie aplikována (Hicks, 1979: 8). Tvrzení, že každá událost musí mít příčinu, je v rámci nové kauzality přípustné pouze tehdy, když disponujeme nějakou teorií nebo zobecněním, do kterého můžeme sledované události zabudovat. Nová kausalita v ekonomii vede k nekonečnému hledání zákonů a zobecnění; zároveň se však ekonomie blíží staré kausalitě více než vědy přírodní, neboť se zabývá lidskými činy a rozhodnutími²⁵. Pro ekonomii je stále relevantní zápas svobodné vůle s determinismem a jeho řešení skýtá relativita času. Ekonom, který studuje minulost kvůli současnosti, musí na minulost nahlížet dvěma způsoby: ex-ante a ex-post. Z tohoto dvojího pohledu pramení determinismus týkající se minulosti; žádné současné rozhodnutí nemůže ovlivnit to, co se stalo v minulosti. Minulá rozhodnutí jsou minulými událostmi a nejsou předmětem svobodné vůle člověka v současnosti.

Hicksem (1979) přijímaná definice determinismu říká, že vzhledem k minulosti lze připustit plný determinismus, neboť v minulosti neexistují události, které by se nedaly vysvětlit. Tato definice se od jiných definic determinismu může lišit; Hicks zaujímá pozici mírného determinismu, jinak ale může existovat i tvrdý determinismus. Mezi těmito dvěma druhy determinismu je určitý vztah, který Hicks načrtl rozlišením silné a slabé (nové) kauzality²⁶ (Hicks, 1984). Tvrzení, že A zapříčinilo B může znamenat, že A bylo jednou z příčin B (slabá kausalita), nebo také může znamenat, že A bylo jedinou příčinou B (silná kausalita). Silná kausalita implikuje slabou kausalitu; také však implikuje to, že neexistuje žádná jiná potenciální příčina, která je přípustnou příčinou.

---

²⁵ Vlastní preferenci nové kauzality pak Hicks vysvětloval nutností zamítnutí „starého“ propojení kauzality a odpovědnosti. Toto zamítnutí již provedla například rakouská škola, která si ponechala starší koncept kauzality a rozlišila přirozenou kausalitu (činy člověka, neboli tzv. lidskou akci) do dvou kategorií. Jedna kategorie se zabývá zamýšlenými důsledky lidského činu a druhá kategorie se týká důsledků nezamýšlených. F. A. Hayek na toto téma zastával názor, že celá ekonomická věda spadá do druhé kategorie (tj. zabývá se nezamýšlenými důsledky lidského činu). Kdyby tedy nebylo toho, že jednotlivé transakce velkého počtu lidí způsobují neúmyslná pravidla, ekonomie by neměla předmět. Uznání podstaty ekonomických jevů přimělo téměř každého rakouského ekonoma od C. Mengera po M. N. Rothbarda k obhajobě staršího konceptu kauzality oproti novějšímu konceptu, který je izolován od lidských činů a lidského rozhodování. (Garrison, 1980: 5)

²⁶ Hume nevěnoval příliš pozornosti rozlišení slabé a silné kauzality, pro ekonomii je však tento bod klíčový. Ekonomické zákony jsou totiž vždy (nebo alespoň téměř vždy) podřízeny podmínce *ceteris paribus*; v Hicksově terminologii jsou tak vyjádřením slabé kauzality (Hicks, 1984).

Jedná se tak o kombinaci slabé příčiny pro A se zamítnutím slabé příčiny pro ostatní kandidáty (Hicks, 1979: 13).

Hicksova klasifikace kauzality, která je již do určitého stupně rozvedena výše, je pro přehled uvedena v tabulce 2.

Tabulka 2 Hicksova taxonomie kauzality (Hicks, 1979)

A. STARÁ KAUZALITA

- typ 1: přirozená
- typ 2: nadpřirozená

B. NOVÁ KAUZALITA

- typ 1: silná
- typ 2: slabá
  - separovatelná
  - neseparovatelná
    - statická
    - souběžná
    - sekvenční

Slabá kauzalita nabývá v Hicksově systému zásadního významu; tento typ kauzality je dále rozdělen na kauzalitu separovatelnou a neseparovatelnou. V rámci separovatelné kauzality je samotné A stanoveno jako příčina B; v rámci neseparovatelné kauzality je A součástí separovatelné příčiny. Následná diskuse implikuje, že příčinou je separovatelná škála, pokud ovšem neexistují kauzální vztahy mezi jednotlivými případy (Hicks, 1979). Hicks se blíže zaměřuje na novou slabou neseparovatelnou kauzalitu, kde zdůrazňuje časovou dimenzi příčiny a časové propojení mezi příčinou a následkem. Tři kategorie neseparovatelné kauzality (statická, souběžná a sekvenční) pak odpovídají třem časovým perspektivám: věčnost, časové období a bod v čase²⁷. Statická kauzalita nachází své vyjádření ve statické analýze a souběžná kauzalita v analýze period; oba tyto typy kauzality dávají průchod sekvenční kauzalitě, která je využívána v okamžiku, kdy se analýza zabývá nerovnovážnými jevy.

Silné kauzality Hicks (1984) nepřikládá větší význam, neboť v obecném smyslu pochybuje o možnosti naprostého vysvětlení čehokoliv. Jako první aproximaci rozdílu

---

²⁷ Statická kauzalita popisuje vztahy mezi ekonomickými determinanty stálého stavu událostí a je druhem kauzality využívané v klasické ekonomii. Souběžná kauzalita, ve které příčina a následek překlenují konečné časové období, se projevuje v marshallovské analýze dílčí rovnováhy a formální keynesovské teorii (analýza IS-LM).

mezi svou pozicí mírného determinismu a tvrdým determinismem uvádí tvrzení, že tvrdý determinista věří v silnou kauzalitu, zatímco on v obecném měřítku v silnou kauzalitu nevěří. Nejblíže má k silné kauzalitě Newtonovský systém v přírodních vědách. Pomocí zákonů newtonovského systému tak mohou být vysvětleny pohyby nebeských těles a s výrazným stupněm přesnosti mohou být i předvídaný. Ale i škála jevů, na které lze tyto zákony aplikovat, má své limity, byť je enormně široká. Předpovědi, které nám dává většina jiných věd jsou více či méně slabými předpověďmi; my je však můžeme posílit prostřednictvím výkonu experimentů. Experimentální věda by mohla umožnit pravděpodobnostní kalkul, který dále umožní artikulovat užitečné zákony numerickými pravděpodobnostmi. Numerická pravděpodobnost má jasný význam pouze ve vztahu k poslušnosti experimentů, které chceme považovat za případy stejného jevu. Znovu je tedy třeba zaměřit pozornost na charakteristiku jevu. (Hicks, 1984)

Existují druhy společenských a ekonomických dat, která nám mohou podat přijatelné výsledky poslušnosti takových experimentů, takže na ně lze pravděpodobnostní kalkul aplikovat. Ale chápat situaci tak, že jakákoliv taková data mohou být tímto způsobem ošetřena, je závažnou chybou (Hicks, 1984). Ekonomické časové řady jsou záznamem historického procesu, což není to stejné, jako záznam řady laboratorních experimentů, které mohly být vykonány v jakémkoliv pořadí. V ekonomii můžeme ustanovit slabé kauzality, které nám poskytují dílčí vysvětlení, přičemž je lepší mít dílčí vysvětlení než žádné. Ale musíme se střežit toho, abychom si od něj slibovali příliš. (Hicks, 1984)

Hicks usiluje o vtáhnutí moderní koncepce kauzality do společenských věd a o vysvětlení, co taková koncepce znamená pro tradiční filozofické problémy týkající se pozice člověka a účelné akce ve vesmíru. V tomto smyslu proti sobě může stát svobodná vůle a problém determinismu; v tomto sporu se Hicks (1984) vymezil například pomocí principu individuální volby. Předpokládejme, že jednotlivec učinil volbu v minulosti. V daném čase tuto volbu musíme považovat za dobrovolnou v tom, že byly některé alternativy zamítnuty. Člověk může být determinista v tom, že si položí otázku, proč tato volba byla učiněna zrovna tímto způsobem. Výzkum ale nemůže být omezen na externí faktory, musí zahrnovat také faktory interní; jednotlivec se rozhodl, jak se rozhodl, protože byl taková osobnost, jaká byl. Podle Hickse je zrovna tento problém vhodným předmětem kauzálního výzkumu. Ve společenském měřítku bychom jako možné příčiny neměli z voleb učiněných populací (spotřebitelů, výrobců nebo někoho jiného) vyjimat například morální standardy společnosti, ve které žije. (Hicks, 1984)

4.6 Přeměnitelná realita: Stará institucionální ekonomie

Postkeynesovská nejistota je slučitelná s přístupem institucionální ekonomie, jejíž základy formovali T. Veblen a J. R. Commons ještě dříve, než vůbec bylo postkeynesovství formováno jako směr ekonomického myšlení.²⁸ Ve svém raném období se institucionalismus rozvíjel ve Spojených státech amerických vedle neoklasické školy, tehdejší pluralistická podoba ekonomie se však v čtyřicátých letech 20. století začala měnit. V následujících dvou dekádách postupně sílila neoklasická ekonomie a následující období již lze charakterizovat neoklasickou hegemonií. Institucionální ekonomové, stejně jako postkeynesovští ekonomové, zůstali v menšině jako opozice, přičemž někteří ekonomové pracovali v rámci obou dvou přístupů. Byl to například A. Eichner, který se nechal ovlivnit otcem administrativního stanovení cen G. C. Meansem, rakouský teoretik K. Rothschild nebo J. K. Galbraith jako patron vědeckého časopisu *Journal of Post Keynesian Economics*, který také finančně podporoval (King, 2002).

Překrývání oblasti zájmu institucionálního a postkeynesovského přístupu bylo evidentní jak v otázkách metody, tak i v otázkách teorie a politiky. Obě školy se shodnou v pojetí současných dynamických ekonomik jako historického procesu a v nezbytnosti zohlednění institucí v analýze ekonomických událostí. Postkeynesovská i institucionální teorie hledají odpovědi na otázky, jak se subjekty rozhodují, jak formují svá očekávání, proč drží (nebo nedrží) peníze nebo zda (případně jak) může institucionální prostředí ovlivnit ekonomická rozhodnutí. Odpovědi na tyto otázky lze hledat v konceptu nejistoty, který obě dvě školy spojuje. Význam nejistoty v postkeynesovské teorii již byl diskutován výše; v institucionálním přístupu nejistota (ve formě nekompletní a nedokonalé informace) posiluje úlohu institucí, které mohou sloužit jako možné strategie rozhodování ekonomických subjektů.

Pojetí nejistoty se však v rámci institucionalismu do určité míry liší; k postkeynesovské nejistotě mají nejbližší práce institucionálních ekonomů, které lze přiřadit americké (staré) institucionální tradici, která byla popsána v úvodu této kapitoly. V rámci tohoto proudu institucionální ekonomie nabývá zásadního významu koncept nejistoty T. Veblena, který poskytuje obecný rámec a východisko pro práci jeho

---

²⁸ Chronologický vývoj institucionalismu popisuje A. Gruchy (1978). Ve vývoji institucionálního myšlení lze rozlišit tři období. První období je spojeno s prací T. Veblena v letech 1890 – 1925. Druhé období je spojováno s institucionálními ekonomy jako je W. C. Mitchell, J. R. Commons a J. M. Clark, jejichž práce vznikaly v letech 1925 – 1939. Třetí (současné) období je zastoupeno J. K. Galbraithem, C. E. Ayresem a G. Myrdallem, jejichž příspěvky k institucionální ekonomii se datují od roku 1939.

následovníků. T. Veblen vychází z argumentu, že reálný svět nepřetržitě podléhá změnám; k těmto změnám dochází v rámci dynamického evolučního procesu, který se nikdy nezastaví a nikdo nezná jeho směr. Žádná proměnná ve Veblenově systému pak nemůže být předvídána, a to bez ohledu na to, jak sofistikovaný by měl být kalkul pravděpodobnosti nebo předpověď. Veblenova evoluce a Keynesova nejistota jsou kompatibilními jevy; oba slouží k útoku na ekonomii rovnováhy. Keynes prostřednictvím nejistoty prokazuje nemožnost výskytu rovnováhy, zatímco Veblen využívá evoluci a konflikt k prokázání toho stejného.

4.6.1 *Evoluce: Institucionální předchůdce fundamentální nejistoty*

Jako inspirativní koncept pro institucionální pojetí evoluce sloužila teoretická práce Ch. Darwina, který publikoval významné výsledky vlastní teoretické práce v monografii *O původu druhů* (1859). Sám Darwin se nechal inspirovat kulturní a společenskou evolucí rozpracovanou filozofy skotského osvícenství (Mandeville, Hume, Smith), podle nichž kulturní jevy nejsou výsledkem žádného důkladně formulovaného plánu (ať už lidskými bytostmi nebo Bohem). Jejich evoluční pohled na kulturní a společenské změny naopak kladl důraz na převažující struktury jako výsledek krátkozrakých procesů fungujících v dlouhých časových obdobích. Darwin (1859) popisuje evoluci formou přirozeného výběru, který je založen na třech základních principech: (1) nutnost udržení variací mezi členy druhů nebo populace, které mohou být slepé, nahodilé nebo účelné; (2) princip dědičnosti nebo kontinuity, pomocí kterého se potomstvo musí podobat svým rodičům více než ostatním příslušníkům svého druhu; (3) průběh přirozeného výběru je zajištěn tím, že lépe adaptované organismy zanechávají větší množství potomstva nebo zachované variace, resp. genové kombinace, propůjčují výhodu v boji o přežití. Tyto tři principy jsou formulovány v biologických termínech, celou teorii lze ovšem úspěšně aplikovat na sociální instituce a zvyky. Tímto se rozšiřuje její záběr i do oblasti společenských věd.

Úloha Darwinovského konceptu²⁹ v ekonomii byla již od počátku předmětem sporu, který vyústil ve dva naprosto odlišné a protikladné pohledy: velký význam darwinovskému konceptu přisuzoval například T. Veblen, jeho přípustnost však popíral například J. Schumpeter. Metodologická východiska některých směrů postkeynesovské

---

²⁹ Darwinismus není jediným konceptem, který pronikl do ekonomie. Vedle něj byl využíván Lamarkismus, který je doktrínou připouštějící možnost (genotypové) dědičnosti získaných (fenotypových) znaků jednotlivými organismy v evolučních procesech (Hodgson, 2004b). V evoluční ekonomické analýze však převažuje zejména darwinismus.

ekonomie jsou kompatibilní s Veblenovou institucionální teorií, která je z Darwinismu zrozena, i když samo institucionální myšlení se během 20. století od tohoto odkazu odchýlilo.

„Život člověka ve společnosti je stejně jako život jiných druhů zápasem o existenci, tudíž procesem selektivní adaptace. Evoluce společenské struktury je procesem přírodního výběru institucí. Za dřívějším i současným vývojem společenských institucí a lidské povahy je možno zhruba a všeobecně vidět přírodní výběr nejvhodnějších myšlenkových návyků a proces vynuceného přizpůsobování lidských jedinců jejich prostředí, které se mění postupně s rozvojem společnosti a měnicími se institucemi. Instituce nejsou pouze výsledkem selekce a adaptace, které utvářejí převládající nebo dominující typy postojů a sklonů; představují zároveň zvláštní způsoby života a vztahů mezi lidmi, a jsou tedy samy účinnými faktory selekce. Změna institucí vede k další selekci jedinců obdařených nejvhodnější povahou a k dalšímu přizpůsobování individuálních povah a návyků prostředí měnicímu se v důsledku vzniku nových institucí.“
(Veblen, 1999 [1899]: 147)

T. Veblen (1999 [1899]) se odkazoval na Darwina a evoluční biologii jako model moderní vědy, kterou rozuměl zaměřením na kauzálně vysvětlené sekvenční a nepřetržité změny bez předpokladu ukončení. Evoluci Veblen ošetřil jako proces kumulativní příčiny (cumulative causation): vývoj kultury je v tomto rámci kumulativní posloupnost získávání zvyků; způsoby a prostředky tohoto získávání zvyků jsou navyklé reakce člověka na potřeby, které se nezadržitelně a kumulativně obměňují v trvalé posloupnosti kumulativních variací (Veblen, 1898). Nezadržitelnost je zdůvodněna tím, že každý nový pohyb vytváří novou situaci, která indukuje další novou variaci v navyklých reakcích. Kumulativnost pramení z tvrzení, že každá nová situace je variací toho, co jí předcházelo, a zahrnuje vše, co bylo způsobeno oním předcházejícím. Trvalost je zdůvodněna vlastnostmi člověka, které nepodléhají zásadním změnám. Kumulativní příčina (cumulative causation) tedy posunuje evoluci od pouhého přizpůsobení se exogenně daným šokům ke konceptu závislosti na cestě (path dependency).

Význam historie v procesu kumulativní příčiny (cumulative causation) spočívá v tom, že následující události kriticky závisí na detailech současného stavu, který je však opět výstupem nějakého předchozího stavu. Malé rozdíly v počátečních podmínkách tak mohou vést k propastně rozdílným výstupům. Tento proces vývoje není neomezený a my můžeme analyzovat jeho institucionální historii; teorie však v zájmu své vysvětlovací hodnoty nemusí být schopna předvídat další krok v evoluci. Nejen na tomto místě je ale

Veblenova práce naneštěstí pouze směsíci teorie s diskusí souvisejících historických událostí, která však není testována oproti těmto faktickým a historickým událostem; Veblen je pouze proplétá do analytického popisu procesu kumulativní příčiny (cumulative causation) a v tomto směru na něj navazovali také například W. Mitchell, J. R. Commons nebo J. M. Clark, kteří se shodují na nemožnosti vysvětlení institucionální historie formou abstraktního formálního modelu (Rutherford, 1994).

4.6.2 *Evoluce a nejistota: Vztah postkeynesovství a institucionální ekonomie*

Postkeynesovství a institucionalismus se shodují v zamítnutí konceptu rovnováhy; zatímco postkeynesovství zakládá argumentaci na konceptu skutečné nejistoty, starý institucionalismus se odvolává na evoluci. Pro vymezení souvislostí postkeynesovství a institucionalismu lze využít proud ekonomického myšlení, který je označován jako evoluční ekonomie a který G. M. Hodgson (1999) vymezuje šesti základními skupinami:

- *Thorstein Veblen a institucionální ekonomové v jeho tradici*, kteří chápou pojmy „institucionální“ a „evoluční“ jako synonyma.
- *Joseph Schumpeter*, který popsal kapitalistický vývoj jako evoluční proces, a jeho následovníci.
- *Přístup rakouské školy* s ohledem na teorii vývoje peněz a jiných institucí C. Mengera a na rozšířené užití evoluční metafory z biologie v pozdních pracích F. Hayeka.
- Ekonomie rozmanitých autorů, jako je například *Karl Marx* a *Alfred Marshall*.
- *Evoluční teorie her* jako významná součást matematické ekonomie, která byla inspirována užitím matematiky v teoretické biologii.
- *Teorie komplexity* zahrnující aplikace teorie chaosu a různé další typy počítačové simulace.

Evoluční ekonomie je metodologickou kombinací rakouské školy, behaviorální ekonomie, institucionalismu, postkeynesovství a schumpeterovské ekonomie. Tato kombinace může být výhodou díky přínosu k novosti vědeckých znalostí, zároveň však přináší i široký a mlhavý rámeček. Pro postkeynesovství byly z oblastí evoluční ekonomie inspirativní nejen práce T. Veblena a jeho následovníků, ale také K. Marxe, resp. některé myšlenky A. Marshalla. Na tomto místě je ovšem zapotřebí brát v úvahu fakt, že

postkeynesovství je relativně heterogenním směrem a pro jeho jednotlivé větve tedy lze očekávat i různou míru kompatibility s institucionalismem, resp. evoluční ekonomikou. Při vymezení vztahu obou směrů ekonomického myšlení je možné vyjít z klasifikace postkeynesovství do tří základních větví, které navrhl G. Harcourt (1975): neokeynesovství, neomarxismus a neoricardovství. Práce některých postkeynesovských autorů však nelze přiřadit pouze jedné větvi (N. Kaldor, R. Goodwin, L. Passinetti, G. Shackle). Harcourtovo rozdělení dále specifikoval J. E. King (2002) následovně:

- *Fundamentální keynesovství* sahá až k A. Marshallovi, který přímo ovlivnil J. M. Keynese a postkeynesovské ekonomy vycházející z Keynesových děl *Pojednání o penězích* a *Obecné teorie* (S. Weintraub, P. Davidson).
- *Sraffovská větev* má své kořeny v marxismu a zahrnuje přístup oživený P. Sraffou, do kterého byly dodány Keynesův koncept efektivní poptávky (Garegnani, Pasinetti)
- *Větev Kaleckého* má své kořeny opět v učení K. Marxe a prostřednictvím Kaleckého adaptace Marxových reprodukčních schémat vede k J. Robinsonové a jejím následovníkům.

Dle J. E. Kinga (2002) má k institucionalismu nejbližší fundamentální keynesovství, které chápe konvence, zvyky a rutiny (tj. instituce) jako řešení problému volby v podmínkách nejistoty. V podmínkách nejistoty například zaujímá klíčovou úlohu peněžní systém; P. Davidson (1994) charakterizuje peníze jako lidskou instituci a již J. M. Keynes (1963 [1936]) charakterizuje peníze jako ochranu proti nejistotě při individuálních transakcích a motivy zadržování peněz odvozuje od odlišností peněz od jiných zdrojů³⁰. Peníze jsou v monetární ekonomice pojátkem minulosti, současnosti a budoucnosti a zároveň koordinují ekonomické aktivity subjektů, neboť kromě uchování bohatství také zprostředkovávají směnu. Peníze však nejsou v monetární ekonomice neutrální a z tohoto principu vychází i princip efektivní poptávky, jejíž nedostatek v podmínkách nejistoty může nastat v důsledku preference držby peněz (nebo jiných likvidních zdrojů) před nákupem zboží vyrobeného prací. Tato preference likvidity zabrání subjektům utrácet a ve výsledku ovlivní i ekonomickou aktivitu. Na tento fundamentální poznatek navazuje postkeynesovská teorie; fluktuace efektivní poptávky jsou spojovány s preferencí likvidity

---

³⁰ Peníze se od jiných zdrojů liší nulovou elasticitou produkce, nulovou elasticitou substituce a nulovými náklady na jejich držení.

jednotlivců, kteří hledají útočiště před nejistotou (Filho, 2004). P. Davidson (1991) pak mimo jiné řeší problém nejistoty závaznými nominálními smluvními závazky, které nabývají na významu v okamžiku, kdy ekonomické subjekty překlenují dlouhé časové období (Davidson, 1991: 137). Jedná se o právní ujednání, která do značné míry chrání subjekty před nepředvídatelnými důsledky současných rozhodnutí vložit reálné zdroje do produkčních a investičních aktivit dlouhodobějšího trvání. Právní vynucení peněžních kontraktů poskytuje každé ze smluvních stran zajištění, že mohou očekávat, že v případě, že některá strana nesplní svůj smluvní závazek, poškozená strana bude kompenzována a nebude tedy zatížena finanční ztrátou (Davidson, 1991: 138). Pro fundamentální keynesovskou monetární teorii byla detailní analýza finančních institucí klíčová, což se projevuje i v analýzách stádií bankovního vývoje a jejich implikacích pro teorii endogenních peněz (V. Chicková). Instituce pracovního trhu byly zase podstatné pro vysvětlení inflace (S. Weintraub).

Podobnost teoretických základů J. M. Keynesa a J. R. Commonsa ve smyslu této fundamentální větve keynesovství prezentuje například E. Tymoigne (2003); oba autoři hledali analytický systém, ve kterém peníze a očekávání budoucnosti sehrávají klíčovou roli při vysvětlování obchodních cyklů. Peníze u obou autorů ovlivňují obdobným způsobem ekonomický systém, tyto podobnosti lze systematizovat pomocí teoretického přínosu Keynesových publikací *Pojednání o penězích* (1930) a *Obecná teorie zaměstnanosti, úroku a peněz* (1936). Keynes i Commons se například shodnou v argumentaci, že chování ekonomických subjektů je funkcí očekávání budoucích toků důchodů; tato očekávání jsou založena na konvenční analýze současné situace ekonomiky a jejích důsledcích pro budoucnost. Preference likvidity pak ovlivňuje optimismus v očekávání zisků, vnímanou likviditu zdroje a očekávání kapitálových výnosů. Víze budoucnosti skrze očekávání ovlivňuje skutečný vývoj ekonomiky a na tomto faktu je postavena teorie monetární produkční ekonomiky.

Další z větví postkeynesovství je spojena s teorií Kaleckého, která je v mnoha aspektech s institucionalismem slučitelná. Modelování v široce marxistickém rámci totiž vyžaduje specifikaci sociálních vztahů produkce, které jsou oporou celé ekonomické analýzy. Modely Kaleckého postulovaly instituce pokročilé kapitalistické společnosti, zahrnující námezdní vztah, vysoce nerovnoměrnou distribuci důchodů a bohatství a odpovídající disparity v přístupu k finančním zdrojům.

Sraffovská větev postkeynesovství by se mohla s institucionalismem krýt jen do omezené míry; například sám P. Sraffa neříká téměř nic o sociálním a historickém

kontextu jeho analýzy, s výjimkou specifikace kapitalistické ekonomiky námezdním vztahem jako klíčovým předpokladem. Reformulace Sraffových argumentů z Výroby zboží pomocí zboží (Production of commodities by means of commodities) však již koresponduje s množinou stádií sociohistorického vývoje v okamžiku, kdy je každé stádium charakterizováno vlastními institucemi a formálním modelem. L. Pasinetti tento princip rozvedl rozlišením přirozených vlastností ekonomického systému založených na lidské práci a zákonech, které byly specifické pro konkrétní typy sociálních institucí. (King, 2002). Společné znaky, které mají v obecném měřítku institucionální a postkeynesovská ekonomie společné, shrnul W. C. Peterson (1977) do následujících bodů:

- Ekonomická aktivita je nepřerušovaný proces, který se pohybuje ze známé minulosti do nejisté budoucnosti a je spojen s kulturou i historií společnosti.
- Důvod a racionalita vždy v ekonomickém životě nepřevažují, ekonomická aktivita probíhá na základě akceptovaných konvencí. Očekávání a konvence, které řídí ekonomický život, navíc podléhají nepravidelným změnám.
- Konkurence nesměřuje sobeckost do konstruktivních společenských konců, v ekonomickém životě hraje centrální roli konflikt.
- Stát může vykonávat dobro i zlo, ale nadměrná koncentrace a zneužití moci mohou být efektivně napraveny pouze skrze sílu státu.
- Otázky rozdělování musí být chápány v kontextu sociálních problémů rovnosti a spravedlnosti. Rozdělení důchodu a bohatství jsou ekonomickým zrcadlem, které odráží mocenské úsilí společnosti. Mocenské vztahy fungují skrze instituce a tedy i znalost skutečných institucí se stává základním kamenem analýzy.
- Peníze jsou klíčovou institucí kapitalismu.

4.6.3 *Principy darwinovské evoluce*

G. Hodgson (2004a, 2004b) se vrací k darwinovské evoluci staré institucionální ekonomie a vymezuje sedm filozofických principů, které pro darwinismus nabývají zásadního významu. Některé z těchto filozofických pilířů darwinismu byly explicitně vyjádřeny v Darwinově práci, jiné jsou již formulovány pomocí filozofických konceptů 20. století. G. Hodgson tak vymezuje modernizovaný darwinismus z ontologického a

metodologického hlediska; ontologické principy se zabývají bytím, tedy povahou světa a jeho kauzálním vztahy bez ohledu na stav naší znalosti (nebo neznalosti) mechanismu fungování světa. Zbylé principy jsou metodologické; zabývají se vysvětlením.

1. darwinovský filozofický princip: princip určitosti

Tento princip je ve filozofii také znám pod pojmem princip univerzální kauzality nebo také univerzální determinismus. Zhruba jej lze vyjádřit tvrzením, že každá událost má příčinu, a přesněji tak, že je vše v souladu se zákony determinováno něčím jiným (Hodgson, 2004b). Princip určitosti neznámá nutnou předvídatelnost událostí nebo to, že by jakákoliv množina událostí vždy vedla ke stejnému výstupu. Tyto verze determinismu sem nepatří, stejně jako mechanistická hlediska, která dostatečně nezohledňují lidskou sebereflexi, inteligenci, záměrnost nebo vůli. Tato hlediska vyjímají z lidského chování záměrnost, zatímco darwinovská filozofie klade na vysvětlení všech záměrů v kauzálním procesu důraz. Darwinovské vysvětlení musí objasnit postupný vývoj schopnosti lidského druhu formovat záměry a také proces formování záměrů v psychice jednotlivce. Princip určitosti potvrzuje, že záměry jsou podmíněné; neredukujeme tím ovšem realitu nebo odpovědnost vůle nebo volby. Alternativní a nepřijatelný pohled nepodmíněné příčiny by nás zbavil odpovědnosti za naše činy, které by pramenily z nevyočitatelných a spontánních procesů za hranicemi našich znalostí a kontroly. (Hodgson, 2004b: 95)

Darwinismus je podle Hodgsona (2004b) s Shackleovým (1976) pojetím lidské záměrnosti jako nepodmíněné příčiny neslučitelný. Problematickým prvkem nepodmíněné příčiny je pohyb v kauzálním řetězci pouze do určité úrovně, za kterou již nelze jít dále. Takové ontologické závazky však musí nesporně zahrnovat dogma v tom smyslu, že nemohou být přímo ověřeny zkušeností. Pro Hodgsona je proto princip určitosti vhodnější než nepodmíněná příčina (uncaused cause), neboť neklade dogmatická omezení na šíři vysvětlení – vylučuje zázraky a popírá jakékoliv naprosté konce. Nepodmíněná příčina (uncaused cause) však bývá obhajována jako požadavek pro skutečnou volbu; mohlo by se tedy zdát, že volba postrádá jakýkoliv význam v okamžiku, kdy není žádná alternativa. Dvě situace volby však rozhodně nejsou nikdy identické do posledního detailu. Dokonce i v případě výrazné podobnosti dvou situací bychom se mohli v každé ze situací uchýlit k jinému chování díky nepatrným vlivům s dostatečně zveličenými důsledky. Rozmanitost protikladných kauzálních vlivů pak má dopad na naše

rozhodnutí s jeho komplexními zpětnými vazbami a interakcemi. Volba může být reálná díky komplexnosti, vynořování nových kvalit (emergence) a citlivosti, a to i navzdory faktu, že je determinovaná (Hodgson, 2004b).

2. darwinovský filozofický princip: emergentní materialismus

Jestliže charakterizujeme jevy, vlastnosti nebo události jako emergentní, pak to činíme z důvodů, které lze setřídít do tří skupin: (1) když jsou něčím úplně novým, (2) když jsou úzce propojeny s výskytem nového druhu souvislosti mezi dříve existujícími událostmi nebo entitami, (3) když změni způsob evoluce změnou průběhu dříve existujících událostí v kontextu těchto souvislostí nového druhu. G. Hodgson (2004b) v tomto smyslu používá emergentní materialismus jako alternativu Shackleovy nepodmíněné příčiny.

Emergentní materialismus vymezuje například M. A. Bunge (2003: 147); emergentní (nebo moderní) materialismus odmítá zjednodušení fyzikalismu a nejasnosti a sofistiky dialektiky. Prosazuje myšlenku, že materiální věci spadají alespoň do pěti kvalitativně odlišných integračních úrovní: fyzická, chemická, biologická, sociální a technická. Věci na každé úrovni jsou složeny z věcí na nižších úrovních a disponují emergentními vlastnostmi, které jejich složky nemají. Například mozkový subsystém, který je schopen mentálních zkušeností, je složen z neuronů, gliových buněk a buněk jiného druhu; žádná z těchto složek však není schopna myšlení. Podobným příkladem může být firma, která nabízí produkty, které by jednotlivec nemohl vytvořit, byť je tato firma složena z osob. Emergentní materialismus spojuje materialismus a emergentismus; emergentní materialismus se tedy vyhýbá takovým zjednodušením, jakým je eliminační materialismus (popření existence mentálních procesů) nebo sociobiologie (zamítnutí specificky sociálních kategorií neredukovatelných do kategorií biologických). Z pozitivního pohledu podporuje emergentní materialismus výzkum mechanismu emergence a podporuje interdisciplinární sloučení, která jsou vyžadována k vysvětlení emergence. (Bunge, 2003: 147)

Hodgson (2004b) Bungeho vymezení emergentního materialismu přejímá; v jeho podání tedy emergentní materialismus zamítá složené a nezávislé formy bytí, kde je jeden typ substance (zejména mysl) naprosto oddělen od jiného typu substance (zejména hmoty) a je na něm nezávislý. Namísto toho, aby byla mysl považována za lidskou duši, je chápána ve smyslu emergentních vlastností organizované hmoty (Hodgson, 2004b: 96). Lidské záměry jsou tak považovány za emergentní vlastnosti materialistických interakcí

v lidském nervovém systému. Kvůli emergentním vlastnostem je však obtížné vysvětlit specifické mentální jevy výhradně nervovými nebo jinými fyzickými pojmy. Emergentní materialismus tak limituje nebo vylučuje redukcionismus.

3. darwinovský filozofický princip: populační myšlení

Populační myšlení (population thinking) podporuje premisu, že mezi osobnostmi a záměry jednotlivců existují variace, které jsou předpokladem fungování selekce; evoluční systém tedy nelze modelovat jednoduše zaměřením se na průměrné nebo reprezentativní rysy populace. Sumarizace komplexního systému průměrem nebo reprezentativními složkami by totiž popřela rozmanitost, která je pro systém chování a evoluce podstatná (Hodgson, 2004b: 91). Jak shrnuje E. Mayr (1985: 47), Darwin by nikdy nemohl vymyslet teorii přirozeného výběru, kdyby nepřijal populační myšlení, neboť pro pochopení přirozeného výběru je zapotřebí porozumět jedinečnosti jednotlivců, kterou zdůrazňuje právě populační myšlení. Rozdíly mezi biologickými jednotlivci jsou na tomto základě reálné; naopak typický jednatel neexistuje a střední hodnoty jsou umělé dedukce (Mayr, 1985).

Předpoklady populačního myšlení se diametrálně odlišují od předpokladů myšlení typologického. Populační myslitel zdůrazňuje jedinečnost; všechny organismy a organické jevy jsou složeny z jedinečných charakteristik. Jednotlivci (nebo jakýkoliv druh organických entit) formují populace podobných entit, ve kterých variace existuje nebo ji zde alespoň připouštíme. Z populací můžeme určit aritmetický průměr nebo statistiky variability; průměry jsou však pouhými statistickým abstrakcemi, reální jsou pouze jednotlivci v rámci populací. Pro typologa je však naopak reálný typ a variace je iluzí (Mayr, 1970: 5). V populačním myšlení jsou tedy druhy chápány jako rozdělení charakteristik, zatímco variace v typologickém myšlení je klasifikační nepřipustnost.

4. darwinovský filozofický princip: princip spojitosti

Princip spojitosti má svůj prapůvod v Darwinově (1859) tvrzení, že se přirozený výběr děje nahromaděním nepatrných, postupných a vhodných variací. Živočišný druh je v tomto kontextu kauzálním a evolučním výstupem nahromaděných kroků posloupnosti a variací. Většinu svých charakteristik živočišné druhy dědí a v čase si tyto charakteristiky udržují; přirozený výběr vylučuje jakékoliv zázračné skoky. Tento princip lze vztáhnout i

na tak komplikované výstupy evoluce, jako je lidské vědomí. Ani v evoluci lidské záměrnosti nemohou existovat žádné zázračné skoky, neboť (stejně jako všechny lidské atributy) musí být záměrnost předznamenána v druzích, ze kterých se postupně lidé vyvinuli (Hodgson, 2004b). V tomto smyslu zobecnil Darwinův argument T. H. Huxley (1894) jako doktrínu spojitosti, pomocí které řešil problém přípustnosti předpokladu, že by mohl být náhle uveden v existenci nějaký složitý přirozený jev; nepředcházely by jej tedy jeho jednodušší modifikace. Důkaz, že se vědomí prvně zformovalo v člověku, by vyžadoval velmi silné argumenty. Doposud ale můžeme předpokládat, že i nižší živočichové mají také tu část mozku, kterou můžeme považovat za orgán vědomí člověka, byť je u nich tato část mozku méně vyvinutá (Huxley, 1894: 236).

5. darwinovský filozofický princip: kumulativní kauzální vysvětlení

Věda by podle Darwina měla hledat kauzální vysvětlení; proces změny je v tomto rámci vysvětlen kumulovanou sekvencí kauzálních mechanismů, přičemž ona kumulace funguje skrze selekci (Darwin, 1859). Tvrzení, že se přirozený výběr děje nahromaděním nepatrných, postupných a vhodných variací, tedy neimplikuje pouze fakt, že se přirozený výběr děje pomalu a po malých krůčcích; ještě důležitější implikací je fakt, že každý krok v procesu je možné podrobit kauzálnímu vysvětlení (Hodgson, 2004b). Na myšlence kumulativního kauzálních vysvětlení jsou založeny koncepty závislosti na cestě (path dependency), které jsou již zmíněny v kapitole 2.1.1.

6. darwinovský filozofický princip: princip evolučního vysvětlení

Člověk prochází evolučním procesem a nemůže být tedy považován za neměnného nebo daného. Ekonomie by měla poskytnout kauzální popis interakce mezi jednotlivcem a společenskou strukturou; tento kauzální popis by neměl končit jednotlivcem, ale měl by usilovat o vysvětlení původu psychických záměrů a preferencí. T. Veblen v tomto smyslu zpochybnil definici ekonomie jako vědy o volbě; na konkrétní úrovni abstrakce by mohlo být vhodné zohlednit následky individuálních voleb s fixními preferencemi, ale darwinovská perspektiva nás také zavazuje zohlednit původ a evoluci těchto preferencí. Jestliže je ekonomie omezena na fixní preference, které jsou jednoduše považovány za počátek, pak je omezena ve svém záběru a tento úzce definovaný přístup nemůže vysvětlit všechno. Proto by bylo vhodnější rozšířit záběr ekonomie tak, aby zahrnoval vysvětlení

původu a variace preferencí. Individuální preference musí být zařazeny jak do kontextu individuálního vývoje, tak i do kontextu evoluce lidského druhu (Hodgson, 2004b: 158). Princip evolučního vysvětlení tak vyjadřuje požadavek, že jakýkoliv behaviorální předpoklad ve společenských věchách musí být schopen kauzálního vysvětlení pomocí evoluce a musí být konzistentní s našim chápáním lidské evoluce.

7. darwinovský princip: princip konzistence věd

Princip konzistence věd je zobecněním principu evolučního vysvětlení; i zde platí, že krom toho, že jsou společenské vědy rozšířením biologie, musí být tyto vědy s biologií stále konzistentní. Například T. Veblen prosazoval princip konzistence věd kromě vlastní konzistence společenských věd a biologie také rozšířením fyzikálních tvrzení kauzality na společenskou oblast. (Hodgson, 2004b)

5 Makroekonomické základy teorie spotřeby

Jedním z požadavků postkeynesovské teorie je propojení mikroekonomických a makroekonomických problémů, proto ani mikroekonomická teorie spotřeby nemůže být chápána izolovaně od makroekonomických aspektů spotřeby. Tento požadavek vyjádřila například J. Robinsonová (1977: 1320), podle níž mikroekonomické otázky, které se zabývají relativními cenami komodit a chováním jednotlivců, firem a domácností, nelze diskutovat bez odkazu na strukturu a vývoj ekonomiky, v jejímž rámci tyto otázky vyvstávají. Stejně tak makroekonomická teorie akumulace a efektivní poptávky jsou zobecněními mikroekonomického chování; vztah důchodu ke spotřebním výdajům, vztah investic ke snaze o dosažení zisku, vztah struktury forem držby finančního bohatství k úrokovým mírám a vztah mezd k cenové úrovni vyplývají z reakcí jednotlivců a sociálních skupin na situace, ve kterých se nacházejí. Jestliže neexistuje mikroekonomická teorie, nemůže existovat žádná makroekonomická teorie. Stejně tak mikroekonomická analýza nemůže být pochopena bez náznaku makroekonomických souvislostí.

Vztah makroekonomických základů a mikroekonomických teorií dále specifikovala například Chicková (1995: 23) prostřednictvím jednoho z principů postkeynesovské ekonomie: *makroekonomie nabývá platnosti zároveň s mikroekonomií*. Tento princip pak konkretizovala ve čtyřech bodech (Chick, 1995: 26):

- a. Postkeynesovská ekonomie uznává potřebu propracovaných teorií individuální akce. Přesto však dva z nejdůležitějších Keynesových závěrů – paradox hospodárnosti a neefektivnosti snižování mezd při obnovení plné zaměstnanosti – pramení z nesprávné skladby celku. Celek je někdy méně, někdy více, než suma jeho částí. Individuální akce mají nezáměrné makroekonomické důsledky.
- b. Zamítnut je metodologický individualismus, který předpokládá konstrukci makroekonomických výstupů na základě atomistického chování jednotlivců.
- c. Postkeynesovští ekonomové zamítají atomismus ve prospěch sociálně podmíněné koncepce individuálních činů. Důležitou úlohu zde sehrávají konvence, přičemž agregace do skupin s podobnými zájmy, omezeními či konvencemi je nejen možná, ale pro některé účely i efektivní.

- d. Po přijetí platnosti agregace podle zájmových skupin je možné analyzovat konflikt mezi skupinami a jeho řešení. Pro postkeynesovské ekonomy je to důležitým úkolem.

Na V. Chickovou (1995) navazují například Arestis, Dunn a Sawyer (1999), kteří poukazují na nutnost existence mikroekonomických základů makroekonomie a stejně tak i makroekonomických základů mikroekonomie. Práce Kaleckého a Keynesese jsou důkazem, že postkeynesovství mikroekonomické základy mělo vždy (byť se v některých aspektech lišily). Postkeynesovská analýza se snaží propojit individuální, organizační a systémové chování; jednotlivci se rozhodují o tom, co koupit či kolik práce nabídnout v kontextu prodejního úsilí, dostupnosti úvěru, úrovně agregátní poptávky nebo sociálních norem (Arestis, Dunn, Sawyer, 1999: 529).

Keynes položil makroekonomické základy postkeynesovského pojetí spotřeby v Obecné teorii zaměstnanosti, úroku a peněz (1963 [1936]), kde vysvětluje faktory ovlivňující výstup a zaměstnanost v rámci ekonomiky. Podle Keynesese řídí celou ekonomiku agregátní poptávka, která je determinována řadou významných proměnných; k těmto proměnným patří rozdělení důchodu ve společnosti, nejistota, psychologie jednotlivců, životní elán (animal spirit) podnikatelů a vládní politiky. Významný ekonomický dopad agregátní poptávky pak spočívá v zásadním vlivu na nezaměstnanost a inflaci, na rozdělení důchodů a na velikost vládních deficitů rozpočtu a národního obchodu.³¹

S přijetím požadavku na propojení makroekonomie s mikroekonomií se nyní můžeme zaměřit na makroekonomické souvislosti postkeynesovské teorie spotřeby, které budou diskutovány v následujících dvou kapitolách. Inspirativním konceptem pro postkeynesovskou teorii spotřeby je Keynesova hypotéza absolutního důchodu a Duesenberryho hypotéza relativního důchodu. Argumentaci ve prospěch tohoto tvrzení poskytují následující kapitoly, které zároveň připouští existenci jiných (a v soudobé

---

³¹ Chicková (1995: 28) ukazuje, jak propojení makroekonomie s mikroekonomií funguje v praxi na principu efektivní poptávky. Princip efektivní poptávky říká, že ceny, výstup a míra zaměstnanosti jsou determinovány agregátní poptávkou po výstupu a nabídkou výstupu. Toto tvrzení zakotvuje přednost trhu výstupu před trhem práce: tyto trhy nejsou na stejné úrovni jako ve walrasovské směně. Výstup a práce jsou v Obecné teorii (ostatně jako v praxi) komplementy a ne substituty. V Obecné teorii je reálná mzda výstupem makroekonomického procesu, ne jeho výchozím bodem. Neexistuje žádné předsmířování cen a mezd natož záruka, že najímaná práce bude nakupovat agregátní výstup při cenách, díky kterým by se najímání práce vyplatilo.

ekonomii používanějších) konceptů agregátní spotřeby, které jsou s postkeynesovstvím neslučitelné.

5.1 Keynesova hypotéza absolutního důchodu

Jedním z klíčových témat Keynesovy Obecné teorie úroku, zaměstnanosti a peněz (1963 [1936]) je vztah mezi agregátním důchodem a agregátní spotřebou³². Do doby publikace Obecné teorie byla tomuto problému věnována obecná a okrajová pozornost; spotřeba byla chápána jako pasivní reziduální částka důchodu, která zbývá po odečtení částky úspor. Rozhodnutí o úsporách byla determinována platbou za ztracený užitek ze spotřeby a spotřeba tak závisela na úrokové míře.

J. M. Keynes (1963 [1936]) vychází z formulace úspor jako přebytku důchodu nad výdaji na spotřebu. Rozhodování jednotlivců o úsporách tak řeší rozhodováním o rozsahu (nebo zdržení se) spotřeby. V souladu s touto zásadou je nahrazen sklon (dispozice) ke spoření *sklonem ke spotřebě*, který je definován funkcí

$$C_w = \chi(Y_w) \text{ neboli } C = W \cdot \chi(Y_w)$$

kde C_w je výdaj na spotřebu při dané důchodové hladině, Y_w je hladina důchodu vyjádřená v jednotkách mzdy a W je jednotkou mzdy. Částka, kterou společnost vydá na spotřebu, pak závisí částečně na výši důchodu, na jiných objektivních okolnostech a na subjektivních potřebách a psychologických sklonech a zvycích jednotlivců, z nichž se společnost skládá, jakož i na zásadách, jimiž se řídí rozdělování důchodu společnosti mezi tyto jednotlivce. Tyto vlivy na spotřebu se vzájemně prolínají. (Keynes, 1963 [1936])

Subjektivní faktory zahrnují psychologické rysy lidské povahy a také společenské zvyklosti, které se podle Keynese v krátkém období podstatně nemění (až na abnormální případy nebo revoluční otřesy). Objektivními faktory jsou změna jednotky mzdy, změna peněžní hodnoty majetku (která se nepromítá do čistého důchodu), změna rozdílu mezi důchodem a čistým důchodem, změna směnného vztahu mezi přítomnými a budoucími statky, změny v daňové politice nebo změny v odhadech vztahu mezi přítomnou a budoucí hladinou důchodu. Vzhledem k tomu, že se subjektivní faktory mění pomalu a vliv změn úrokové míry a ostatních objektivních činitelů má v krátkém období druhořadý

---

³² Pro tento vztah se později vžil název „spotřební funkce“, Keynes však toto označení ve své publikaci z roku 1936 nepoužíval.

význam, běžné změny spotřeby závisí hlavně na změnách výše důchodu (měřeného v jednotkách mzdy) a nikoliv na změnách sklonu ke spotřebě při dané úrovni důchodu.

Svůj pohled na rozhodování společnosti o výdajích na spotřebu Keynes vyjadřuje základním psychologickým zákonem, který říká, že „... lidé jsou zpravidla a v průměru ochotni zvyšovat svou spotřebu, zvětšuje-li se jejich důchod, ale nikoliv ve stejné míře, v jaké roste důchod... Udržení obvyklé životní úrovně je tím prvním, na co člověk normálně vydává svůj důchod a je ochoten ušetřit zvláště rozdíl mezi jeho skutečným důchodem a vydáním odpovídajícím navyklému standardu. Nebo přizpůsobuje-li své výdaje změnám svého důchodu, činí to v krátkých obdobích velmi nedokonale. Proto je stoupající důchod zpočátku doprovázen zvýšenými úsporami a klesající důchod sníženými úsporami během pozdějších období.“ (Keynes, 1963 [1936]: 117)

Vyšší absolutní hladina důchodu tedy bude mít nezávisle na krátkodobých změnách důchodové hladiny pravidelnou tendenci ke zvýšení rozdílu mezi důchodem a spotřebou. Podnět k uspokojení bezprostředních a prvořadých potřeb člověka a jeho rodiny bývá silnější než podnět k akumulaci; ten nabývá na významu pouze po dosažení určité hranice přepychu. Základní psychologický zákon každé moderní společnosti tedy spočívá v tvrzení, „... že při růstu jejího reálného důchodu neroste její spotřeba o stejně velkou absolutní částku přírůstku, a že bude uspořena mnohem větší absolutní částka, pokud nedojde současně k neobvyklým a významným změnám ostatních činitelů (Keynes, 1963 [1936]: 117).“ Později bylo toto Keynesovo stanovisko označeno jako hypotéza absolutního důchodu, neboť Keynes vztahuje spotřebu k absolutní výši důchodu jako determinující proměnné.

Novost Keynesovy teorie podnítila empirické testování tohoto zákona téměř okamžitě po publikaci *Obecné teorie*, které ovšem vedlo ze strany ekonomů hlavního proudu k zamítnutí Keynesova zákona kvůli jeho neschopnosti sladit časové řady a průřezové odhady utrácivého chování (Bunting, 2001). Konflikt motivoval přezkoumání teoretických základů zákona Modiglianím a Brumbergem (1954) a Friedmanem (1957), které nakonec vedlo k zavrnutí Keynesova konceptu. Teorie spotřeby byla reformulována reakcí životního cyklu buď na očekávaný životní důchod nebo na permanentní důchod; na tomto základě se stala pouze teorií dlouhodobého chování. Reakce na změny současného důchodu, které se odlišovaly od reakcí v dlouhém období, byly označeny za přechodné a byly prakticky opomíjeny.

Další standardní výtkou na adresu Keynesovy teorie spotřeby je tvrzení, že postrádá mikroekonomické základy. Navzdory makroekonomickému přístupu k problému

spotřeby však Keynes (1963 [1936]) diskutuje i fundamentální vlivy na individuální spotřebu; neodkazuje se však na aparát maximalizace užítka. Naopak poskytuje seznam psychologických motivací, které vedou jednotlivce ke zdržení se spotřeby nebo naopak utrácení svých důchodů. Subjektivní faktory, které vedou jednotlivce ke zdrženlivosti při vynakládání svých důchodů jsou opatrnost (tvorba rezervy pro nepředvídatelné události), předvídavost (zajištění budoucího vztahu mezi důchodem a potřebami jednotlivce resp. rodiny), vypočítavost (užívání si úroků a zvětšené hodnoty majetku v čase), zlepšení vlastní situace (přání očekávat radši postupné zvyšování životní úrovně v budoucnu nežli naopak), nezávislost (možnost konat bez jasné představy nebo záměru činnosti), podnikavost (tvorba fondů pro spekulaci či komerční plány), hrdost (zanechat dědictví) a lakomství (vytrvalá neochota vydávat za spotřebu). Motivy, které stojí za spotřebou, jsou požitkářství, neprozíravost, štedrost, přepočtení se, marnivost a marnotratnost (Keynes, 1963 [1936]: 127). Význam, který Keynes přisuzuje psychologickému vysvětlení individuálního chování, sociálním a institucionálním aspektům a směsi prvků racionálních (předvídavost, vypočítavost) a iracionálních (hrdost, lakomství, okázalost) otevírá mezeru mezi Keynesem a neoklasickou analýzou, zároveň však vytváří propojení s behaviorálním přístupem k ekonomii, který se v tomto světle může jevit jako další vývoj Keynesových myšlenek (D'Orlando, Sanfilippo, 2007).

Keynesovský přístup může být postaven na behaviorálních mikro-základech; D'Orlando a Sanfilippová (2007) v teoretické rovině argumentují, že propojení keynesovské agregátní spotřební funkce a některých principů současných behaviorálních modelů je teoreticky legitimní a empiricky robustní. Behaviorální mikro-základy však na rozdíl od přístupu neoklasické ekonomie nejsou založeny na jednoduchém principu a pravidle, na jejichž základě by mohl být vyvíjen teoretický pohled na chování ekonomických subjektů. Behaviorální ekonomie je založena na rozmanitosti vlivů na chování ekonomických subjektů a je tedy i tvořena větším množstvím modelů; problém mikro-základů agregátních funkcí se tak v behaviorálním kontextu výrazně mění. Zatímco v neoklasickém přístupu jsou jednou dány ad hoc předpoklady o charakteristikách užtkové funkce a pravidlo maximalizace determinuje formu a hodnoty parametrů pro výslednou agregátní funkci³³, v behaviorálním kontextu naopak absence jediného principu

---

³³ V rámci neoklasické ekonomie bylo vyvíjeno úsilí o odvození agregátní spotřeby na základě maximalizačního principu. Postup, kterým zajišťují konkrétně Modigliani a Brumberg (1954) a Friedman (1957) mikro-základy pro své spotřební funkce, předpokládá maximalizaci mezičasového užítka racionálními spotřebiteli. Tento postup se stal brzy standardní a Keynesovy principy byly opomíjeny pro jejich nepoužitelnost ve striktně formulovaných agregátních funkcích. Neoklasická spotřební funkce se od

a jediné procedury, které by dominovaly ostatním, implikuje možnost pouhé spekulace o souvislostech velkého počtu často vágních principů a nějaké obecné vlastnosti agregátní funkce. (D'Orlando, Sanfilippo, 2007)

Agregátní funkce tedy není v behaviorálním kontextu legitimní odvozovat jednoduchým matematickým postupem; v tomto ohledu je Keynesova a behaviorální metoda identická. Namísto toho, aby Keynes vystavěl své agregátní funkce na jednoduchém principu a pravidle, spíše dával najevo pluralitu psychologických principů a diskutoval jejich souvislost s vlastnostmi agregátních funkcí; byť jeho studium psychologických principů nebylo tak hluboké jak je tomu v mnoha modelech behaviorální ekonomie). Tímto si vysloužil kritiku založenou na absenci mikroekonomických základů jeho agregátních funkcí, opak je však pravdou. Při existenci rozmanitosti možných vlivů na chování subjektů by totiž bylo chybou odvozovat agregátní funkce na základě jednoduchého principu a pravidla. (D'Orlando, Sanfilippo, 2007)

5.2 Duesenberryho hypotéza relativního důchodu

Duesenberry ve své monografii *Income, Saving and the Theory of Consumer Behavior* (1949) konstatoval chybnost a přílišné zjednodušení neoklasických předpokladů o spotřebních volbách³⁴; příslušnou argumentaci založil na jejich selhání při vysvětlení procesu formování zvyků a také na jejich zanedbání skutečnosti, že by se mohly úrovně výdajů zvyšovat nikoliv v důsledku změn důchodu nebo cen, ale kontaktem se superiorními statky, za které utrácí ostatní lidé a se kterými přichází jednotlivec či rodina do častého kontaktu. Tento sociální vliv na spotřebu, který měl tendenci zvyšovat výdaje nezávisle na cenách a důchodu, Duesenberry (1949) označil jako *demonstrační efekt*. Tento efekt je významně posilován vzájemnou závislostí preferencí, která implikuje obecnou touhu po odlišení nebo naopak úsilí o napodobení spotřebního chování ostatních

---

té keynesovské výrazně lišila, což by nebyl problém v případě, kdyby byla neoklasická funkce empiricky robustnější než ta keynesovská; to se ale nestalo. Po období nekritického entusiasmů bylo evidentní, že je neoklasická agregátní spotřební funkce - přinejmenším ve své původní verzi - zatížena mnoha empirickými nedostatky. Neoklasičtí ekonomové byli nuceni ve svém rámci zavádět hypotézy ad hoc, aby získali výsledky slučitelné s empirickými daty. Hlavní nedostatky tohoto přístupu nicméně i tak přetrvávají. (D'Orlando, Sanfilippo, 2007)

³⁴ Na tomto místě je nutné si uvědomit, že Duesenberryho spotřební funkce je vázána na myšlenku maximalizace užítku; svou formulací se však Duesenberry blíží spíše ke Keynesově perspektivě. Tato skutečnost by mohla být chápána také jako důvod Friedmanova útoku na Duesenberryho koncepci (Friedman, 1957).

za účelem ochrany nebo zlepšení sociálního statusu a prestiže. Tyto faktory, které působí na spotřebitelskou poptávku, přitom do roku 1949 nebyly pro ekonomii nikterak novými (viz např. Veblenův koncept okázalé spotřeby: Veblen, 1999 [1899]); nebyly však zahrnuty do teorie spotřeby hlavního proudu a mnoha ekonomy byly chápány jako zajímavá, nicméně relativně triviální sociologická sledování povahy spotřebitelské poptávky (Mason, 2000).

Duesenberry (1949) vychází z tvrzení, že dosažení materiálně vysokého životního standardu je obecně uznávaným sociálním cílem. Úspěch je definován akumulací materiálních statků; motiv hrdosti se transformuje do motivu získat superiorní statky. Absolutní úroveň spotřeby těchto statků však není tak důležitá jako úroveň relativní. Jednotlivec, který bude udržovat spotřebu stále stejných statků, se bude cítit progresivně hůře se zvyšováním kvality spotřebovávaných statků ostatními lidmi v okolí, neboť se bude považovat za méně úspěšného při dosahování cíle vysokého životního standardu a bude trpět ztrátou hrdosti. Této ztrátě může zabránit snaha udržet krok se svými sousedy, která spočívá v projevování spotřeby superiorních statků a způsobí růst jeho výdajů na spotřebu. Duesenberry (1949) se ovšem snaží poukázat na nezávislost demonstračního efektu na konceptu okázalé spotřeby pomocí argumentace založené na zvýšených spotřebních výdajích jako důsledku potřeby eliminovat pocit podřadnosti vyvolaný ostatními lidmi, kteří spotřebovávají superiorní statky. Spotřeba se tedy nezvyšuje díky vědomému přání napodobit ostatní nebo okázale spotřebovávat, zároveň však z Duesenberryho práce není jasné, jak by mohla být superiorita nějakého statku ve srovnání se statky jinými vysvětlena bez odkazu na koncepty alespoň podobné okázalé spotřebě (McCormick, 1983). Duesenberry (1949) v tomto směru předpokládá existenci obecného konsenzu, který pramení ze seřazení statků dle jejich vnímané superiority nebo inferiority. Duesenberryho demonstrační efekt a Veblenova okázalá spotřeba však přesto mají společnou pointu: ekonomické štěstí člověka je determinováno jeho relativním (a nikoliv absolutním) důchodem. Při dosahování sociálních cílů totiž každý jednotlivec srovnává svůj vlastní životní standard se životním standardem blízkých osob s nižším nebo vyšším společenským statutem, přičemž každé nepříznivé srovnání je impulsem k nákupu statků, které zvýší kvalitu jeho životního standardu a eliminují toto nepříznivé srovnání³⁵.

---

³⁵ Ve srovnání vlastního životního standardu se životním standardem blízkých osob nachází McCormick (1983) odlišnost Duesenberryho přístupu od Veblenova přístupu. Duesenberry tvrdil, že rovnější rozdělení důchodu ve společnosti by mohlo redukovat výdaje na spotřební statky, neboť by tak byl redukován počet

Duesenberryho (1949) hypotéza relativního důchodu zdůrazňuje dva aspekty: (1) spotřební chování je závislé na chování ostatních, (2) spotřební vztahy jsou v čase nevratné. Z tohoto pohledu hypotéza relativního důchodu tvrdí, že spotřeba závisí na úrovni důchodu vzhledem k jiným domácnostem (resp. jednotlivcům) a na úrovni důchodu v bezprostředně předchozích obdobích. První aspekt Duesenberryho hypotézy v makroekonomické rovině implikuje, že část důchodu, kterou domácnost utratí za spotřebu, je determinována jejím relativním důchodem, který vyjadřuje pozici domácnosti v rámci rozdělení důchodů. Zdvojnásobení všech důchodů pozici domácnosti v rámci rozdělení důchodů nezmění a nezmění se tedy ani její průměrný sklon ke spotřebě (tzn. domácnost bude pokračovat ve spotřebě stejného podílu důchodu). Tímto může být prokázáno, že při neměnném rozdělení důchodů v dlouhém období je průměrný sklon ke spotřebě při růstu důchodu konstantní. Tento teoretický aspekt vysvětluje data týkající se dlouhodobé spotřební funkce. Makroekonomický význam druhého aspektu spočívá ve specifikaci krátkodobé spotřební funkce; pro domácnosti je jednodušší přizpůsobit se rostoucím důchodům než klesajícím. S poklesem důchodu v období recese se tak domácnost snaží udržet svůj životní standard a její spotřeba klesá méně než její důchod. Na nižších úrovních důchodu tak během fáze recese průměrný sklon ke spotřebě klesá.

Duesenberry (1949) viděl v hledání hrdosti a prestiže zdroj poptávky po statcích a službách, které byly často zcela neužitečné při uspokojování jakékoliv potřeby; i přes tuto neužitečnost však mohly být podstatné pro získání prestiže nebo udržení sebeúcty a na jejich získání mohlo být vynaloženo ze strany jednotlivce značné úsilí. Sklon k okázalému spotřebovávání pak byl podpořen většími příležitostmi pro sociální mobilitu, které se objevují zejména ve společnostech, kde se systémy připsaných sociálních statusů a stratifikace zhroutily nebo efektivně zmizely. Status byl stále větší měrou udělován na základě společensky viditelné spotřeby, která sloužila ke srovnání vlastního životního standardu se životním standardem skupin s vyšším či nižším statusem. Toto srovnání mělo zásadní vliv na výši současných a budoucích výdajů a jeho existence zpochybnila teorii agregátní poptávky, která předpokládala nezávislost spotřebního chování jednotlivce na spotřebních volbách ostatních (Mason, 2000). Tento předpoklad

---

příležitostí ke srovnání spotřebních standardů a tím by byl oslaben demonstrační efekt. Snížení nerovnosti by tak mohlo zvýšit průměrný sklon k úsporám. Veblen však situaci chápal jinak; jakkoliv spravedlivě může být bohatství společnosti rozděleno, jeho obecný růst nemůže člověka přiblížit k uspokojení touhy převýšit své okolí při akumulaci statků. Zatímco tedy Duesenberry věřil, že lidé jsou spokojeni, když jsou na stejné úrovni jako jim rovní, Veblen byl přesvědčen, že by lidé vždy usilovali o to, aby se dostali před každého jiného.

nezávislosti umožňoval neoklasickou aditivitu poptávky³⁶; kritice se ovšem nevyhnul ani J. M. Keynes, který uznával důležitost sociálních vlivů při formování preferencí, avšak při vývoji obecné teorie argumentoval, že se takové motivy mění v čase pomalu a v kratším období by mohly být bezpečně zanedbány.

Duesenberry však nejen zpochybnil konvenční ekonomickou teorii týkající se spotřeby a úspor tím, že vzorce spotřebitelské poptávky jsou determinovány relativními úrovněmi důchodu, ale zároveň i usiloval o vysvětlení relativních důchodových efektů pomocí sociálního významu spotřeby. V době publikování *Income, Saving and Theory of Consumer Behavior* (1949) však Duesenberryho poznatky nevyvolaly obecný akademický zájem; namísto toho se ekonomie hlavního proudu čím dál více matematizovala a implicitně (často i explicitně) zamítala argumenty o důležitosti sociální dimenze pro teorii užitku a hodnoty. Reálné dění na trhu však podporovalo Duesenberryho demonstrační efekt a hypotézu relativního důchodu, neboť byl v období po druhé světové válce zaznamenán značný růst sociálně motivované spotřeby v USA. Měnicí se povaha spotřebitelské poptávky vyvolala v rámci hlavního proudu ekonomické teorie omezený zájem o sociální dimenzi spotřeby; této diskuse se zúčastnil i H. Leibenstein, který v roce 1950 publikoval článek *Bandwagon, Snob, and Veblen Effects in the Theory of Consumers' Demand*. Tímto článkem poukázal na skutečnost, že existence a význam interpersonálních preferencí byly ekonomickými teoretiky přehlíženy ve snaze chránit koncept aditivity poptávky. Leibenstein ale na rozdíl od Duesenberryho chápal sociální spotřebu spíše jako mikroekonomickou aktivitu než makroekonomický jev se svými důsledky pro politiku. Leibenstein byl přesvědčen, že je konvenční teorie poptávky schopna se s tímto problémem úspěšně vypořádat; Duesenberry naopak požadoval radikálnější přehodnocení ekonomie spotřeby. Ve svém pozdějším článku s názvem *The Economic Theory of Fertility Decline* (1975) již však i Leibenstein usiluje o novou teorii spotřeby, do které vnáší sociologickou perspektivu a tím i explicitně uznává význam sociální báze spotřebního chování. Leibenstein v tomto článku vysvětluje pokles porodnosti úspěšným dosažením sociální mobility směrem k vyšším statusům; tj. změnou relativní pozice jednotlivce ve společnosti, která je hierarchicky stratifikována do skupin dle statusu. Rozhodnutí omezit velikost rodiny je tak motivováno strachem ze sociální mobility směrem dolů jako realistického následku příliš mnoha dětí v rodině.

---

³⁶ Kritice tak byla podrobena i tvrzení Alfreda Marshalla, který sice připustil sociální dimenzi poptávky, ale považoval ji za aspekt chování, který byl omezen na relativně nevýznamnou skupinu spotřebitelů vyhledávajících status, která neměla žádný skutečný vliv na podstatu, směr a úroveň agregátní poptávky.

Leibenstein vycházel z domněnky, že v průběhu ekonomického vývoje se zvyšuje stratifikace společnosti, což usnadňuje sociální mobilitu směrem k vyšším skupinám dle statusu. V průběhu ekonomického vývoje tak dochází k posunu většího podílu populace do vyšších socioekonomických skupin dle statusů a k simultánnímu růstu důchodu na hlavu.

V 50. letech byly reakce na Duesenberryho práci omezené; jeho koncept demonstračního efektu vyvolal zájem ze strany odborníků na ekonomický vývoj a byl využíván k řešení problému, zda má v podmínkách rozvojových ekonomik tzv. peněžní napodobování pozitivní nebo negativní dopad na ekonomický blahobyt. Možnost, že demonstrační efekty mohou mít širší a stejně důležité důsledky pro spotřební chování v bohatších vyspělých společnostech, nebyla zvažována (Mason, 2000). V tomto období byla Duesenberryho teorie spotřeby, založená na vzájemné závislosti preferencí, popřena v koncepcích hypotézy životního cyklu (Modigliani, Brumberg, 1954) a hypotézy permanentního důchodu (Friedman, 1957). Duesenberryho práci tak postihl stejný osud jako Keynes; ekonomové zaměřili svou pozornost na testování těchto hypotéz, čímž odstranili jakýkoliv sociální obsah spotřeby, a Duesenberryho práce tak byla všeobecně opomíjena.

Zatímco Modigliani, Brumberg a Friedman dominovali diskusi, vyskytovalo se i několik ekonomů, kteří neustále vyjadřovali své pochybnosti. Například pro H. S. Houthakera (1961) nebyl Friedmanův příspěvek k teorii skutečným příspěvkem do debaty o spotřební ekonomii, protože se primárně zabývá spíše statistikou než ekonomickou teorií. Kromě toho, že zamítl Friedmanův statistický přístup ke spotřebnímu chování, však měl i podstatné výhrady ke skutečnému významu Duesenberryho demonstračního efektu, který sice odpovídá kauzálnímu sledování reality, ale nebyl podroben teoretické analýze. Další zlomovou prací pro konvenční teorii spotřeby byl článek K. Lancastera *A New Approach to Consumer Theory* (1966), ve kterém Lancaster redefinoval statky a služby jako soupeřící koše charakteristik, ze kterých jednotlivci provádí volby. Byť však v tomto článku zpochybňoval řadu předpokladů projevených preferencí a zaváděl problém subjektivní volby do teorie poptávky, neodkazoval se na Duesenberryho dřívější práci o sociálních vlivech na vnímání produktu a poptávku spotřebitele. (Mason, 2000)

5.3 Hypotéza absolutního důchodu a postkeynesovská teorie spotřebitele

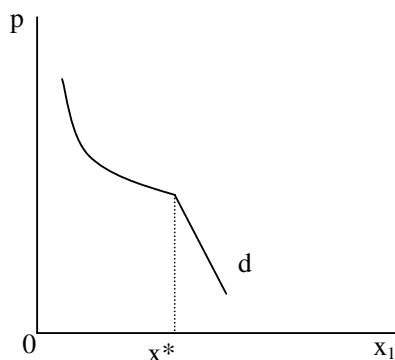
Zatímco J. M. Keynes vytyčil makroekonomické aspekty spotřeby, teorií spotřebitele se dále zvláště nezabýval. Možná právě tento fakt vedl ke dvojí interpretaci mikroekonomických základů jeho perspektivy. Jedna (a větší) skupina ekonomů přijímá myšlenku, že je model maximalizace užitku dokonale slučitelný s keynesovskou ekonomikou, a věří, že Keynes tento model přijal. Druhou skupinu ekonomů sdružuje myšlenka, že Keynes ve skutečnosti zamítl standardní teorii chování spotřebitele a zejména model očekávaného užitku. Do této skupiny patří postkeynesovští ekonomové, jejichž úkolem je rozpracovat Keynesovy myšlenky, které by mohly být přínosem pro konstrukci alternativního konceptu spotřebitelské volby. Propojení těchto myšlenek s moderními alternativními formulacemi teorie spotřebitele by mohlo napomoci dodatečně vysvětlit problémy jako cenová rigidita nebo keynesovská nezaměstnanost (Drakopoulos, 1992). Postkeynesovští ekonomové však i přes tuto výzvu o teorii spotřebitele spíše mlčeli; Lavoie (1994) identifikuje zájem o tuto oblast v pracích P. E. Earla, J. L. Baxtera a S. A. Drakopoulose, kteří propojují Keynesovu makroekonomickou perspektivu s hierarchickými koncepty chování spotřebitele založenými na psychologii jednotlivce.

Například Drakopoulos (1992: 318) argumentuje, že v Keynesově Obecné teorii lze najít pasáže, které by moly být považovány za základ alternativní teorie či alternativních teorií. Drakopoulos (1992) pak na základě Keynesových tvrzení hierarchické struktury a zvyků odvíjí jednoduchý model chování spotřebitele, který popsali Georgescu-Roegen (1954) či Encarnacion (1964). V tomto modelu se spotřebitel rozhoduje na základě kritérií volby, která jsou strukturovaná. V případě volby mezi jídlem (nebo statky nutné pro přežití, x_1) a parfémem (luxusní statky, x_2) by jednotlivec například nejdříve preferoval jídlo; po ukojení hladu však vyvstanou jeho jiné potřeby. Poptávková křivka, která by byla odvozena z popsaného modelu volby, by měla zlom v bodě, kde je uspokojena potřeba jídla (přežití).³⁷ V případě, že je rozpočtové omezení menší než výdaje na jídlo (nebo nezbytné statky), tj. $y \leq x_1$, poptávková křivka po x_1 bude rovnoosá hyperbola do bodu x^* , který odpovídá bodu přežití; za tímto bodem vyvstávají další potřeby a jednotlivec tak začíná utrácet důchod za x_2 . Grafická reprezentace poptávkové křivky bude vypadat takto:

---

³⁷ K zalomení dle Drakopoulose (1994) dochází při hierarchickém chování i na Engelově křivce.

Obrázek 2 Poptávková křivka při strukturovaných kriteriích volby (Drakopoulos, 1992: 329)

V obecnějším modelu lze charakter přechodu na jiná kriteriia interpretovat jako prahové úrovně; zlom by se s prahem shodoval tehdy, když další potřeba nabude na důležitosti. Změna sklonu poptávkové křivky pak odráží změnu relativní efektivity statku při uspokojování následných potřeb (Drakopoulos, 1992: 329). Drakopoulos (1992) dále aplikuje hierarchický model na rozhodování o spotřebě a úsporách. Jestliže je užitková funkce jednotlivce dána jako

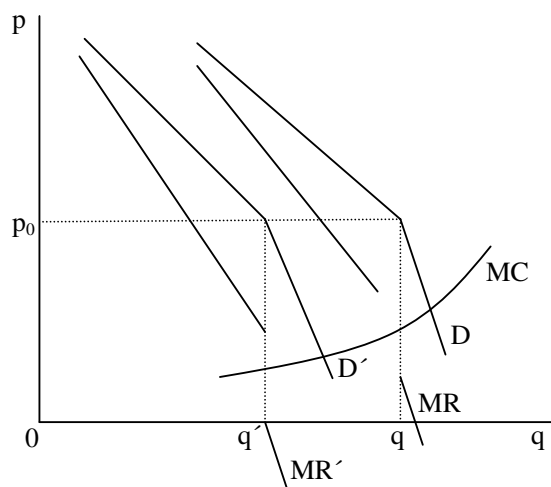
$$U = U(C_N, C_L, S)$$

kde C_N je spotřeba nezbytných statků nebo prahová spotřeba, C_L je spotřeba luxusních statků, S jsou úspory a kde C_N má první prioritu a S prioritu druhou (kvůli averzi k riziku a jiným psychologickým důvodům); kde je důchod vyšší než výdaje na C_N a neexistuje žádná možnost výpůjčky, pak dle Drakopoulose (1992) získáme keynesovský výsledek: mezní sklon ke spotřebě (MPC) < 1 . V agregátním rámci musí být učiněn dodatečný předpoklad, že výdaje na C_N jsou menší než průměrný důchod. Drakopoulos (1992: 330) vyvozuje, že zatímco pro některé jednotlivce bude MPC < 1 , pro jiné může platit MPC = 1 (pro příjmové skupiny s velmi nízkým příjmem). Mezní sklon ke spotřebě v agregátní spotřební funkci bude menší než jedna; při růstu agregátního důchodu bude hodnota MPC záviset na rozdělení důchodu – mezní sklon ke spotřebě bude vyšší, když dojde k růstu důchodu pouze u nejnižších příjmových skupin.

Kromě předchozí shody s Keynesovým přístupem může předchozí model chování spotřebitele vysvětlit cenovou rigiditu sledovanou na produktových trzích (Drakopoulos,

1992). Hierarchický nebo prahový model chování spotřebitele není ve shodě s walrasovskou pružností cen a s největší pravděpodobností bude jeho výsledkem zalomená poptávková křivka. Drakopoulos (1992) argumentuje, že i za předpokladu, že by pouze část populace vykazovala tento druh chování, bude celková poptávka zalomená. Tržní poptávka nemůže být vyhlazena ani výskytem prahových úrovní při rozdílných cenách pro rozdílné jednotlivce; prahové úrovně by měly být podobné pro kategorie statků (např. nezbytných a luxusních) pro velké skupiny populace s různými důchody.

Při poklesu tržní poptávky v důsledku recese (viz obrázek 3) dojde k posunu křivky poptávky (na obrázku 3 se jedná o posun z D na D'), přičemž je velmi pravděpodobné, že zlom poptávkové křivky setrvá na stejné úrovni ceny (Drakopoulos, 1992). K tomuto faktu hlavně přispěje existence zvyků; lidé s podobnými důchody by mohli ze zvyku očekávat přiměřenou cenu nebo cenu, na kterou jsou zvyklí (Earl, 1986). Dále je možné, že kvůli širokému rozpětí mezního příjmu bude firma udržovat cenu na úrovni p_0 , zatímco množství se bude snižovat z q na q' . V případě fixní kapacity tak dojde k převisu nabídky (qq'), který implikuje netržní vyčišťování.

Obrázek 3 Pokles tržní poptávky (Drakopoulos, 1992: 332)

6 Postkeynesovská teorie spotřebitelské volby

Předchozí kapitoly udávají základy, na kterých by bylo možné stavět koherentní teorii spotřebitelské volby. I když se této oblasti v postkeynesovských kruzích nedostávalo příliš pozornosti, M. Lavoie (1992, 1994) prezentuje právě takovou teorii, která je slučitelná se zbytkem postkeynesovského výzkumného programu. Jeho přístup nevyplývá pouze z příspěvků postkeynesovských autorů; má mnoho společného s pracemi některých institucionálních ekonomů, schumpeterovských evolučních ekonomů, sociálních ekonomů, behaviorálních ekonomů, marketingových specialistů, obtížně zařaditelných neortodoxních ekonomů, ale dokonce i některých ekonomů hlavního proudu. M. Lavoie (1992, 1994) postkeynesovskou teorii spotřebitele formuluje pomocí šesti principů, které později reviduje přidáním principu sedmého (Lavoie, 2005). Teoretický základ postkeynesovské teorie spotřebitele tedy tvoří:

1. princip procedurální racionality,
2. princip uspokojitelných potřeb,
3. princip separovatelnosti potřeb,
4. princip podřízenosti potřeb,
5. princip růstu potřeb,
6. princip neexistence nezávislosti,
7. princip dědičnosti.

Tyto postkeynesovské zásady pro analýzu spotřebního chování jsou svou podstatou úzce propojeny s institucionálními vlivy na chování spotřebitele, resp. teoretickými poznatky a zásadami staré institucionální ekonomie. Detailnějšímu výkladu výše uvedených principů tedy bude předcházet stručné vymezení institucí, na které bude v dalším textu již jen odkazováno.

6.1 Instituce jako strategie rozhodování spotřebitele za nejistoty

Vymezení pojmu instituce je do značné míry problematické; definiční problémy jsou důsledkem roztržitého institucionální ekonomie. Institucionální ekonomie je rozdělena do dvou základních větví (starý institucionalismus a nová institucionální ekonomie) a

každá z těchto větví pracuje s pojmem instituce v některých aspektech odlišně. Naneštěstí lze konstatovat i značnou heterogenost v rámci každé z obou větví institucionální ekonomie. Poznatky předchozích kapitol nám výběr použitelného konceptu institucí usnadňují, neboť již na tomto místě lze konstatovat bližší vztah postkeynesovské ekonomie ke starému institucionalismu. Při vymezení institucí zde tedy bude kladen důraz na koncept institucí T. Veblena a jeho následovníků (ze současných autorů například M. Rutherford či G. Hodgson). Na tomto místě je ovšem dlužno podotknout, že širší škálu novějších poznatků v oblasti institucí poskytuje přece jen nová institucionální ekonomie, a to zejména při analýzách výkonnosti současných ekonomik. S širokým přijetím se v tomto směru setkala koncepce D. C. Northa.

G. M. Hodgson (2006: 2) definuje *instituce jako systémy prokázaných a obvyklých společenských pravidel, které strukturují společenské interakce*. Těmito pravidly mohou být například jazyk, peníze, zákony nebo systémy měř a vah. Obecně instituce umožňují uspořádané myšlení, očekávání a jednání zavedením formy a konzistence do lidských činností a jejich trvalost vyplývá z jejich schopnosti vytvářet stabilní očekávání chování ostatních. Instituce však chování nejen omezují, ale také umožňují. Existence pravidel totiž může implikovat omezení, které zpřístupní volby a činnosti, které by jinak neexistovaly. Jazyk například usnadňuje komunikaci nebo pravidla silničního provozu s sebou přináší bezpečnější silniční dopravu. Regulace tedy není vždy antitezí svobody, naopak může být jejím spojencem.

M. Rutherford (1994: 182) definuje instituce jako pravidelnost chování nebo pravidlo, které (1) je obecně přijato členy sociální skupiny, (2) specifikuje chování v konkrétních situacích a (3) jeho dodržení podléhá sebekontroli nebo kontrole externí autority. Definice instituce pomocí chování (resp. jeho pravidelností) však může být problematická, protože může zavádět k závěrům, že instituce přestávají existovat v okamžiku, kdy je chování s nimi spojené přerušeno (viz Hodgson, 2006). Rutherfordova definice institucí jako pravidel již je konzistentní s Hodgsonovým pojetím, přičemž tato pravidla jsou dále kategorizována podle způsobu jejich kontroly na soukromá a společenská. Soukromá pravidla nejsou podpořena žádnou externí sankcí; jedná se o zvyky, rutiny či pravidla osobní morálky. Společenská pravidla jsou podpořena externí sankcí - až na případ konvencí, které se mohou posilovat samy zájmem všech subjektů na jejich dodržování. Externí formy posilování společenských pravidel může skýtat policejní a soudní systém (v případě legálních norem) a sociální souhlas nebo nesouhlas (v případě

společenských norem). Společenské normy však mohou být jednotlivcem internalizovány a v tomto případě již externí sankce ztrácí na svém významu.

D. C. North (1991: 97) charakterizuje instituce jako lidmi vytvořená omezení, která strukturují politickou, ekonomickou a společenskou interakci. Skládají se jak z neformálních omezení (sankce, tabu, zvyky, tradice a smluvené chování), tak i formálních pravidel (ústavy, zákony, vlastnická práva). Důvodem pro tvorbu institucí je vytvoření řádu a redukce nejistoty ve směně. Spolu se standardními omezeními ekonomie instituce definují množinu voleb, čímž determinují transakční a výrobní náklady a následně i ziskovost ekonomické aktivity. North (1994) odlišuje instituce a organizace, zatímco Hodgson (2006: 8) považuje organizace za speciální druh institucí, jejichž znaky jsou (a) existence kritérií pro stanovení jejich hranic a rozlišení jejich členů od nečlenů, (b) principy suverenity a (c) řetězce nařízení vymezujících odpovědnosti v organizaci. Po vzájemné korespondenci (viz Hodgson, 2006) North připustil, že je možné za určitých podmínek považovat organizace za subjekty a zároveň je chápat jako instituce. Kritickým prvkem této diskuse je však rozdílné zaměření analýzy obou autorů, přesto Hodgson vyjádřil požadavek důkladného vymezení tohoto pojmu, které je nezbytné pro další budování obecné ekonomické teorie. Organizace totiž poskytují jednotlivcům institucionální pravidla a také mohou být považovány za subjekty v širším institucionálním rámci.

D. Bowles (2004) tvrdí, že instituce může být formálně reprezentována hrou³⁸. Vychází z definice, že instituce jsou zákony, neformální pravidla a konvence, které dávají sociálním interakcím členů populace trvalou strukturu. Konformita chování předepsaného institucemi může být zajištěna kombinacemi centrálního nátlaku (zákony), sociálních sankcí (neformální pravidla) a vzájemných očekávání (konvencí), které z konformity činí nejlepší reakci pro všechny členy relevantní skupiny. Ale pro pochopení, proč se mohou instituce měnit, by bylo v některých případech vhodnější nereprezentovat instituci jako hru, ale spíše jako stabilní rovnováhu hry, což vychází z trvalého charakteru institucí. Oba způsoby reprezentace institucí jsou konzistentní a vhodnost použitého způsobu bude záviset na povaze analytického problému (Bowles, 2004: 48). V případě vztahu instituce – organizace dochází Bowles k podobnému závěru jako North: organizace mohou být

---

³⁸ Tato koncepce je konzistentní s výzkumem v oblasti teorie her v rámci nové institucionální ekonomie.

institucí, ale také účastníkem hry. Praktická použitelnost podobných definicí pro postkeynesovskou teorii je ovšem limitována deterministickým charakterem teorie her³⁹.

Vraťme se však k definici institucí jako pravidel z pohledu starého institucionalismu; G. M. Hodgson (2006: 3) charakterizoval pravidlo jako společensky přenášený a tradičně normativní příkaz nebo vnitřně normativní dispozici k takovému jednání, že v případě X udělej Y⁴⁰. Pravidla zahrnují normy chování, sociální konvence a legální pravidla, která jsou přinejmenším potenciálně kodifikovatelná. Kriteriu kodifikovatelnosti je přikládán poměrně zásadní význam, neboť při jeho splnění je možné pravidlo vyjádřit explicitně, což pomáhá definovat komunitu sdílející dané pravidlo. Existence instituce je podmíněna příbuznými názory a mentálními postoji a instituci tak zčásti ustavují její mentální reprezentace a pravidla s ním spojená. Instituce je pak zvláštní typ společenské struktury, která obsahuje potenciálně kodifikovatelné a normativní pravidla interpretace a chování. Dimenze problému kodifikovatelnosti se mění s významy pojmu „pravidlo“ v definici instituce.

Po teoretickém vymezení pravidel se nabízí otázka jejich účinnosti; účinná pravidla ve společenském kontextu nemohou být taková pravidla, která jsou čistě vědomě následována (Hodgson, 2006: 4). Koncept záměrnosti Hodgson vyhrazuje pro vědomou simulaci a sebereflexivní úvahy ve vztahu k budoucím událostem nebo výsledkům, zatímco pravidla jsou chápána jako sociálně nebo kulturně přenášené dispozice se skutečným nebo potenciálním normativním obsahem. R. Tuomela (1995, cit. v Hodgson, 2006) využil koncept kolektivního záměru k odlišení pravidel od norem. Kolektivní záměr je záměrem, který jednotlivec přisuzuje skupině, do které náleží, tento záměr udržuje a věří ve stejné chování ostatních členů skupiny. Díky těmto recipročním záměrům a očekáváním se v chování vyvíjí mnoho pravidelností, které lze považovat za normy. Normy zahrnují spíše systém vzájemných přesvědčení než skutečných dohod mezi jednotlivci a vyžadují souhlas nebo nesouhlas. Naopak pravidla jsou výsledkem explicitních smluv dosažených některou autoritou a implikují sankce. Pravidla a normy se tak liší ve způsobu jejich posilování. Takové rozlišení norem a pravidel je však příliš

---

³⁹ Hra probíhá v podmínkách úplné identifikace hráčů. Každý hráč zná úplnou množinu strategií, výplaty spojené s každou kombinací strategií a pravidla hry (Bowles, 2004). Již na základě těchto charakteristik lze konstatovat neslučitelnost takové hry s podmínkami fundamentální nejistoty.

⁴⁰ Normativní aspekt pravidla ztrácí na významu v situacích, kdy fyzické a přírodní podmínky umožňují pouze jedinou volbu za daných podmínek (např. nemožnost porušit zákony gravitace). Množinu přípustných pravidel může naopak rozšířit technologický a jiný institucionální rozvoj (například technologie psaní umožňuje pravidlo platnosti kontraktu pouze tehdy, je-li podepsán).

ostré, neboť opětovaná vzájemná přesvědčení mohou například nabýt formy explicitní dohody s přidavkem jednoduchých a sdílených znamení (Hodgson, 2006).

Jak mohou být tedy pravidla ve společenském kontextu účinná? Institucionální ekonomové ve Veblenově tradici a pragmatičtí filozofové argumentují, že instituce působí z důvodu ukotvení pravidel ve sdílených zvycích myšlení a chování (Hodgson, 2006). Jejich definice zvyku však postrádala jednoznačnost; zvyk byl pojmán jako získaný sklon nebo schopnost, která může a nemusí být vyjádřena v běžném chování. Opakované chování má pro získání zvyku zásadní význam, zvyk a chování však nejsou totéž. Získaný zvyk totiž nutně nemusíme používat, jedná se pouze o dispozici k chování nebo myšlení aktivovanou vhodným stimulem nebo prostředím. Získání zvyků (nebo zvyknutí) je psychologický mechanismus, který vytváří základnu pro chování jednotlivce formou následování pravidel. Jestliže má zvyk získat status pravidla, musí získat vlastní normativní obsah, musí být potenciálně kodifikovatelný a musí ve skupině převažovat. Převažující struktura pravidel poskytne jednotlivci pohnutky nebo omezení jeho činnosti a tímto usměřováním individuálního chování jsou zvyky v populaci vyvíjeny a posilovány. Zvyky tak ustavují instituce, kterým poskytují vyšší trvanlivost a normativní autoritu. Instituce dále reprodukcí sdílených zvyků myšlení vytváří silné mechanismy konformismu a normativní dohody. (Hodgson, 2006: 7)

Se zohledněním této úlohy zvyku při chování typu následování pravidel lze vystavět alternativní ontologii institucí, v jejímž rámci lze předejít konceptuálním problémům vysvětlení pomocí záměrnosti. Důležitost záměrnosti však není popřena, spíše je chápána jako následek i příčina. Instituce mají sílu utvářet schopnosti a chování jednotlivců, mohou měnit i jejich aspirace namísto jejich pouhého umožnění nebo omezení; v této transformaci zvyk sehrává klíčovou úlohu. Instituce jako sociální struktury mohou zahrnovat reorganizující příčinu, která se do určité míry řídí lidskými zvyky myšlení a činnosti. Existence této reorganizující příčiny neimplikuje přímou a naprostou determinaci individuální aspirace institucemi, pouze připouští významnou zpětnou vazbu – instituce závisí na aktivitách jednotlivců a tyto aktivity jsou omezovány a formovány institucemi. Instituce existenčně závisí na jednotlivcích, jejich interakcích a sdílených vzorech myšlení, nicméně také každý jednatel je narozen do již existujícího institucionálního světa, který jej konfrontuje se svými pravidly a normami. (Hodgson, 2006: 7)

V rámci starého institucionálního konceptu institucí nelze nezmínit problém vývoje institucí. Instituce mohou být odolné ke změně v okamžiku, kdy budou samy sebe

v chování jednotlivce posilovat formou zvyků. Každá příležitost ke změně institucí (a samozřejmě i samotná změna institucí) pak zvyšuje míru nejistoty, v jejichž podmínkách se ekonomický subjekt rozhoduje. Ke změně institucí, které mají vliv na lidské chování, však zákonitě docházet musí, neboť vývoj institucí kopíruje kulturní a společenský vývoj celé populace. Rozhodnutí na základě starých pravidel již v nových podmínkách nemusí přinášet uspokojivé výsledky a subjekt je nucen přehodnotit své chování. Významnou úlohu ve vývoji institucí v současnosti sehrává technologický pokrok a změny ve struktuře populace v návaznosti na ekonomické prostředí. Tento evoluční pohled nás odkazuje na problémy nejistoty, které jsou námětem předchozích kapitol; vymezení instituce nám však zároveň otvírá prostor pro rozšíření množiny strategií rozhodování ekonomických subjektů.

6.2 Princip procedurální racionality spotřebitele

Princip procedurální racionality implikuje, že subjekty nemají úplné znalosti a nejsou schopny zpracovat velké množství informací (Lavoie, 1992). Za těchto podmínek tyto subjekty vynalézají způsoby, jak se vyhnout složitým výpočtům a úvahám, a procedury, které usnadňují rozhodování v podmínkách neúplné informovanosti. Tyto způsoby a procedury zahrnují jednoduchá pravidla, přijetí společenských konvencí a spolehnutí se na kvalifikovanější mínění ostatních. Velmi často nelze ani mluvit o rozhodovacím procesu: nákupy jsou uskutečněny díky doporučení, v souladu se společenskými normami, se zohledněním nemnohých alternativ a na základě menšího počtu kritérií. Některé z pravidel, kterými se řídíme, jsou vědomé (konvence), zatímco jiné jsou nevědomé (zvyk nebo obvyklý postup).

Procedurální racionalitu lze charakterizovat v intencích omezené racionality, která je klíčovým konceptem behaviorálního přístupu k ekonomii a která byla popsána H. A. Simonem (1997) a dále rozšířena například R. Heinerem (1983), který se zabýval mezerou mezi kompetencí jednotlivce řešit problém a obtížností daného problému (C-D gap). M. Lavoie (1992) tuto mezeru považuje za míru nejistoty a připodobňuje ji ke Keynesově konceptu váhy argumentu (weight of argument).⁴¹

Omezené možnosti lidské mysli znemožňují hledání nejlepšího řešení, proto je procedurální racionalita procesem vedoucím k dobrému řešení – princip optimalizace je tedy nahrazen myšlenkou spokojujícího se chování (satisficing). Uplatnění procedur, které

---

⁴¹ Problematice omezené racionality je již v předchozím textu věnována kapitola 4.4.2.

umožní rozhodování i v podmínkách nedokonalé informovanosti subjektu, není konzistentní s optimalizačním chováním a bývá považováno za tržní selhání. Tyto procedury bývají označovány jako jednoduchá pravidla (rules of thumb, Lavoie, 1992). Ve spleťtém světě nevědomosti jsou tato pravidla racionální, protože umožní subjektům rozhodování v komplexním prostředí charakterizovaném nejistotou a nekompletní informací. M. Lavoie (1992) shrnuje procedury, které navrhol J. M. Keynes a H. A. Simon, do následujících bodů:

1. Jestliže je dosaženo uspokojivé řešení, přestaň hledat jiné.
2. Využij současnost a nedávnou minulost jako průvodce do budoucnosti.
3. Předpokládej, že současné hodnocení budoucnosti je správné.
4. Následuj názor většiny.
5. Existují-li příliš nejisté akce, hledej jejich alternativy.
6. Konej tak, abys redukoval velikost nejistoty.
7. Odlož rozhodnutí, je-li nejistota příliš velká.

Na základě pravidla (1) subjekt stanovuje aspirační úroveň, pomocí nichž rozlišuje, co je přijatelné a co ne. Subjekt spíše hledá jedno řešení v přijatelném rámci než to nejlepší ze všech řešení, všechny alternativy tedy nemusí být detailně hodnoceny. Pravidla (2), (3) a (4) navrhl J. M. Keynes (1937) jako techniky, pomocí kterých se můžeme vyrovnat s nejistotou. Pravidlo (2) říká, že současnost je mnohem užitečnější průvodce do budoucnosti než minulá zkušenost; zanedbáváme takto i možnosti budoucích změn, o kterých nic nevíme. Existující stav mínění, který je jádrem pravidla (3) a který je vyjádřen v cenách a charakteru výstupu, je založen na správném hodnocení budoucích možností; můžeme jej tedy přijmout, dokud se neobjeví něco nového a relevantního. Jestliže víme, že naše vlastní individuální hodnocení je bezcenné, uchylujeme se dle pravidla (4) k hodnocení ze strany zbytku světa, který je možná lépe informován. V tomto směru usilujeme o přizpůsobení vlastního chování většině nebo průměru. Psychologie skupiny jednotlivců, z nichž se každý snaží kopírovat ostatní, vede ke konvenčnímu hodnocení. Na tyto implikace pravidla (4) navazuje Lavoie (1992); názory většiny jsou nejen pomocnou rukou při rozhodování subjektu, ale také se stávají normami a konvencemi, které jsou normalizovány napodobováním a musí být respektovány. Tyto normy nejsou průměrem agregovaných názorů jednotlivců, každému názoru totiž může být přiřazena jiná váha. Tímto jsou normy z velké části determinovány názory vlivných a

respektovaných skupin. Domácnosti se pak při rozhodování (nebo dokonce i při sestavování preferencí) spoléhají na zvyky, obyčeje, konvence a normy. Tímto se může analýza ekonomiky obejít bez detailů lidského chování a může jít cestou studia interakcí různých skupin a společenských tříd, přičemž tyto interakce jsou založené na přejímaných konvencích (Lavoie, 1992).

Jestliže jsou konvence hlavní odpovědí na nejistotu a nadbytek informací, je také zapotřebí řešit otázku, kdy se tyto konvence mění. Pravidlo (5) říká, že když staré postupy nemohou poskytnout uspokojivou odpověď, musí být nahrazeny. Přesněji řečeno, když staré postupy přináší příliš vysokou míru nejistoty, musí být získány nějaké nové informace a nové způsoby myšlení, které generují více spolehlivosti. Tento problém je slabinou postkeynesovské analýzy, která zdůrazňuje význam pravidel a konvencí, přesto sama nedisponuje mechanismem vysvětlujícím evoluci zvyků odděleně od externích krizových faktorů a odkazu na endogenní inovace. Významný teoretický příspěvek k danému problému přináší institucionalismus a Veblenova evoluční ekonomie.

Pravidla (6) a (7) jsou základními reakcemi na nejistotu a nedostatečné schopnosti subjektu, které lze charakterizovat snahou zabránit rozhodnutím spojeným s podstatnou mírou nejistoty. Pravidlo (7) se může podílet na vysvětlení fluktuací ekonomiky (nejen skrze chování domácnosti, ale i skrze investice firem). Jestliže domácnosti pochybují o produktech, za které utrácejí svůj důchod, mohou odložit svá rozhodnutí prostřednictvím úspor.

Chování subjektů, které se rozhodují na základě výše uvedených jednoduchých pravidel, není nutně iracionální, jak by se mohlo na první pohled zdát. Tato jednoduchá pravidla jsou vyjádřením alternativních strategií, ke kterým se člověk může uchýlit v případě, že mu jeho omezené znalosti a schopnosti neumožní rozhodnout na základě pravděpodobností. Podmínky fundamentální nejistoty v kombinaci s procedurální racionalitou vytváří pravidelné vzorce chování (vyjma případů výjimečných zlomů); pravidla a konvence tak mohou ušetřit ekonomické subjekty reakcí na každý zmatek v ekonomickém prostředí. Jestliže subjekt nemaximalizuje nějakou objektivní funkci, nemusí reagovat na každou malou změnu (objektivně zjištěnou nebo subjektivně odhadnutou) v jejích parametrech. Současné postupy rozhodování budou využívány i nadále, dokud nová informace nezmění uspokojivý rámec subjektu. Heiner (1983) ukazuje, že využívání pravidel v podmínkách nejistoty je za normálních podmínek základním zdrojem předvídatelného chování. Dle Heinera však s rostoucí nejistotou roste i riziko špatného rozhodnutí, tj. rozhodnutí o změně pravidla rozhodování, které znamená

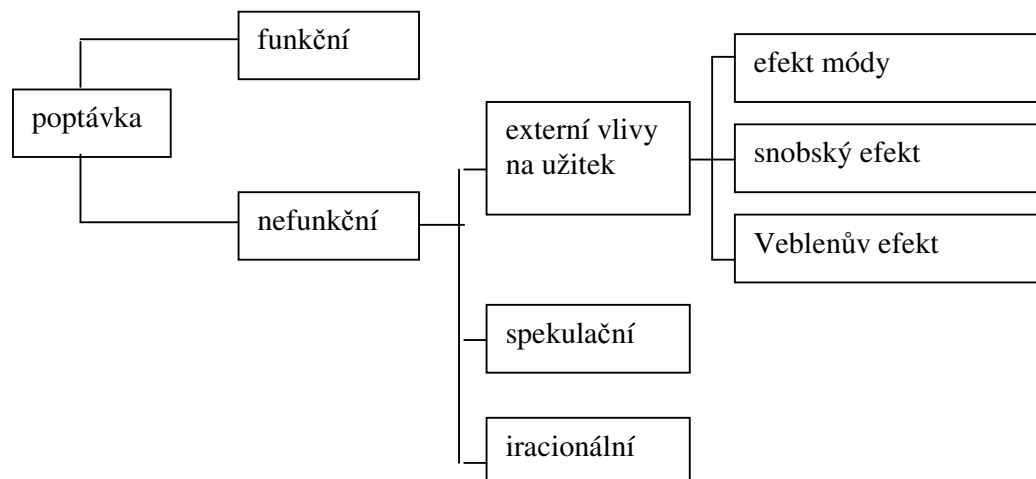
ztrátu, nebo rozhodnutí pravidlo neměnit, i když by jejich změna znamenala přínos. Kdyby byl svět s jistotou znám, bylo by možné vhodný čas ke změně poznat; v podmínkách nejistoty a nedokonalé znalosti je však přijato mnoho falešných signálů, čímž se vyplatí měnit současné chování při značných očekávaných přínosech – tj. při vysokých přínosech (nebo čistých přínosech očištěných o situaci beze změny) a jejich pravděpodobnosti.

6.3 Princip neexistence nezávislosti

Postkeynesovský princip neexistence nezávislosti spotřebitele vychází z faktu, že rozhodnutí a preference jednotlivce nejsou formovány nezávisle na ostatních. Jedinec spotřebou uspokojuje vlastní potřeby, jejichž uspořádání je do určité míry přirozené, obzvláště v případě nižších potřeb. Do samotného složení spotřeby však také významnou měrou vstupují sociální aspekty prostřednictvím institucí a propagace ze strany výrobního sektoru.

Zaměříme se nejdříve na vliv ostatních jedinců na chování spotřebitele. Jestliže připustíme závislost spotřebitele na ostatních, docházíme k nezbytnosti reformulace tradičního konceptu tržní poptávky, která je chápána jako souhrn individuálních poptávek po stejné komoditě. Aditivita individuálních poptávek je totiž přípustná pouze tehdy, jestliže jsou poptávkové funkce různých jednotlivců na sobě nezávislé. Jestliže zohledníme vzájemnou závislost individuálních poptávkových funkcí, koncept konvenční tržní poptávky (založený na aditivitě individuálních poptávek) je nedostatečný a měl by být nahrazen koncepty jinými. Potenciál pro řešení tohoto problému by mohla poskytovat teorie her, která by vycházela z existence koalic spotřebitelů. (Morgenstern, 1948). H. Leibenstein (1950) upozorňuje, že existuje velké množství trhů, na kterých nejsou koalice spotřebitelů rozšířené nebo významné. Abstrakce od možnosti existence takových koalic tedy nemusí být nerozumná.

Jako východisko pro vysvětlení dopadů vzájemné závislosti spotřebitelů může sloužit Leibensteinova (1950) klasifikace poptávky po spotřebním zboží nebo službách podle motivace (viz obrázek 4).

Obrázek 4 Klasifikace spotřebitelské poptávky podle motivace (Leibenstein, 1950)

Za funkční částí poptávky stojí vlastnosti samotné komodity; nefunkční poptávka je částí poptávky po statku vyvolané jinými faktory, než jsou vlastnosti dané komodity. Významná část nefunkční poptávky je vyvolána externími vlivy na užitek. Užitek odvozený od komodity je totiž zvýšen nebo snížen v důsledku toho, že ostatní nakupují nebo spotřebovávají stejnou komoditu nebo že je komodita opatřena spíše vyšší než nižší cenovkou. Nefunkční část poptávky, která zohledňuje externí vlivy na užitek, je diferencována na efekt módy (bandwagon effect), snobský efekt a Veblenův efekt.

Efekt módy (bandwagon effect) způsobuje zvýšení poptávky po komoditě; důvodem pro toto zvýšení je fakt, že ostatní spotřebovávají tu stejnou komoditu⁴². Tento efekt je vyjádřením lidské touhy nakupovat určité komodity, které zajistí konformitu s lidmi, se kterými si přejeme být spojováni, nebo které jsou například moderní. *Snobský efekt* se projeví tehdy, je-li poptávka po statku snížena. Důvodem je skutečnost, že ostatní také spotřebovávají stejnou komoditu (nebo že ostatní zvyšují svou spotřebu této komodity). Za tímto jevem stojí touha lidí po exkluzivitě a odlišení se od davu. *Veblenův efekt* nás odkazuje na fenomén okázalé spotřeby. Poptávku po spotřebním zboží zvyšuje jeho vyšší cena. Rozdíl mezi snobským a Veblenovým efektem spočívá v příčině každého z efektů – snobský efekt je funkcí spotřeby ostatních, Veblenův efekt je funkcí ceny.

⁴² Obráceně ovlivní spotřebu společenské tabu. Někteří lidé si nekoupí a nebudou spotřebovávat určité věci, protože ostatní lidé si tyto věci nekupují a nespotřebovávají. Tímto ani nemusí existovat žádná poptávka po komoditě, a to dokonce i tehdy, když tato komodita přináší funkční užitek a kdyby neexistovalo tabu, byla by nakupována (Leibenstein, 1950)

Pro úplnost je třeba zmínit ještě spekulativní a iracionální poptávku, které se objevují ve schématu na obrázku 1, se závislostí spotřebitele na ostatních však již nejsou přímo spojeny. Spekulační poptávka je odrazem skutečnosti, že se lidé v očekávání růstu cen zásobují. Iracionální poptávka vychází z neplánovaných nákupů ovlivněných náhlým nutkáním nebo rozmarem, které neslouží žádnému racionálnímu účelu, nýbrž uspokojování náhlých rozmarů a přání. Dále je třeba zmínit, že důchod spotřebitele je v doposud považován za konstantní. H. Leibenstein (1950) upozornil, že s přípuštěním změn důchodu bude v řadě případů ze všech efektů nejdůležitější důchodový efekt na poptávku. Důchodový efekt hraje klíčovou úlohu v postkeynesovské teorii volby, podrobněji o něm bude pojednáno v rámci jiného principu postkeynesovské teorie spotřebitele – principu růstu potřeb.

Leibensteinovo rozdělení vlivů koresponduje s přístupem řady pozdějších autorů, jejichž doménou je nejen ekonomie (například De Mooij, 2004, Lavoie, 1992, Himmelweit, Simonetti, Trigg, 2001). M. De Mooij (2004) z pozice globálního marketingu řeší determinaci lidského jednání prostředím a kontextem, ve kterém se člověk rozhoduje. Vychází přitom z premisy, že spotřeba může být řízena funkčními nebo sociálními potřebami⁴³. Například šaty uspokojují funkční potřebu, zatímco móda uspokojuje sociální potřebu; dům poskytuje funkční potřebu, zatímco domov poskytuje sociální potřebu. Motivy k nakupování tedy zjevně nemohou být čistě vnitřními pohnutkami, neboť jsou silně propojeny se společenským prostředím. Lavoie (1992) a Himmelweit, Simonetti, Trigg (2001) systematizují závislost spotřebitele ve dvou způsobech jeho jednání (imitace a odlišení) a zároveň tento koncept obohacují o vliv firmy v podání J. K. Galbraitha (1998 [1958]). Ve srovnání s H. Leibensteinem (1950) imitace zahrnuje efekt módy (bandwagon effect), zatímco odlišení je charakterizováno snobským, resp. Veblenovým efektem. Vliv firmy v Leibensteinově schématu ještě zahrnut není. Pro obecnější porozumění postkeynesovskému principu neexistence nezávislosti tedy i nadále vyvstává potřeba vycházet z myšlenek institucionálních a behaviorálních ekonomů, které jsou blízké učení K. Marxe.

T. Veblen (1999 [1899]) vychází ze specifík vývoje zahálčivé třídy v různých stadiích kulturní evoluce. Vývoj zahálčivé třídy byl umožněn výrobou většího množství statků, než by stačilo k lidské existenci. Nižší třídy ve Veblenově podání produkují přebytek, který dává vzniknout soukromému vlastnictví, které však samo o sobě není

---

⁴³ Ve srovnání s H. Leibensteinem (1950) je tedy zanedbána spekulativní a iracionální poptávka. Logickým důvodem je zaměření autora na vliv kultury na rozhodování spotřebitelů v různých zemích.

dostatečné pro to, aby přiřadilo jednotlivci status; ten se odvozuje od mínění ostatních. Jednotlivci, pohánění majetkovou soutěží a rivalitou, se tedy snaží demonstrovat své bohatství. Jedinec tedy musí dát najevo ostatním své bohatství, k čemuž může použít dvou metod: okázalé zahálky a okázalé spotřeby. Obě tyto metody mají jedno společné, a to prvek plýtvání. V případě okázalé zahálky se jedná o plýtvání časem (který by jinak mohl být stráven produktivní činností), v případě okázalé spotřeby jde o plýtvání statky. Při srovnání efektivity obou metod Veblen (1999 [1899]) vychází ze specifík kulturní evoluce a dochází k závěru, že v moderní společnosti začíná jako způsob získávání renomé převažovat spotřeba nad zahálkou.

Okázalá spotřeba je způsob lidského chování, který je charakteristický utrácením za spotřební statky, které dají najevo bohatství a status spotřebitele. Lidé tak svou spotřebou překračují hranice spotřeby nezbytné k zajištění fyzické existence, protože chtějí vyhovět konvenčním požadavkům určité životní úrovně. Životní úroveň má povahu návyku a sestoupit z úrovně, již spotřebitel přivykl, je obtížné stejně jako odbourání jednou vytvořených návyků. Řada marnotratných výdajů dokonce může být časem ještě více nepostradatelná než některé výdaje sloužící pro uspokojování základnějších potřeb tělesné pohody a hmotného přežívání. Fenomén okázalé spotřeby je úzce propojen se společenskou hierarchií – spotřebitelé z vyšších vrstev usilují o *odlišení se* okázalou spotřebou, zatímco spotřebitelé ze středních tříd chtějí současně překročit hranice své vrstvy. Normy, které definují spotřební vzory, jsou v tomto případě utvářeny vyššími třídami. (Veblen, 1999 [1899])

Kromě Veblenova konceptu okázalé spotřeby jsou pro institucionální pojetí spotřebního chování významné poznatky J. K. Galbraitha, který k analýze spotřeby dospívá skrze produkci, kterou analyzuje v evolučním rámci. Neexistenci nezávislosti spotřebitele Galbraith (1998 [1958]) demonstruje vlivem výrobního sektoru na rozhodování spotřebitele, který shrnuje do konceptu tvorby přání (want creation). S rostoucím blahobytem společnosti jsou přání čím dál více vytvářena procesem, kterým jsou uspokojována, a propojení produkce a přání spotřebitelů poskytují instituce moderní propagace a umění prodávat. Existence těchto institucí je v rozporu s tvrzením nezávisle determinovaných tužeb spotřebitele, neboť jejich klíčovou úlohou je tvorba přání, která předtím neexistovala. Zavedení nového produktu na trh musí být doprovázeno vhodnou propagační kampaní, která podnítlí zájem spotřebitele o daný produkt. Stezka expanze výstupu musí být dlážděna vhodnou expanzí rozpočtu propagace, neboť výdaje na výrobu produktu nejsou ve strategii obchodního podnikání o nic víc důležité než výdaje na

výrobu poptávky po produktu. Výdaje podniku tedy musí být integrovány s teorií spotřebitelské poptávky, protože jsou příliš velké na to, aby byly zanedbány. Tato integrace ale znamená, že jsou přání závislá na produkci a tento vztah Galbraith označuje jako „efekt závislosti“.⁴⁴

6.4 Princip dědičnosti

Princip dědičnosti je jinou interpretací principu neexistence nezávislosti (Lavoie, 2005); jeho autorem je N. Georgescu-Roegen (1950). Princip dědičnosti do teorie volby začleňuje historický čas, který ve volbě implikuje závislost na cestě (path dependence). N. Georgescu-Roegen tak kromě kvalitativních aspektů preferencí zdůraznil i zásadní úlohu času při porozumění spotřební aktivitě. Užitek je podle něj závislý nejen na délce času, po kterou spotřebitel očekává trvání komodity, ale také na efektu hystereze. Proto N. Georgescu-Roegen (1950) navrhl postulát dědičnosti, díky němuž je užitek závislý na minulé zkušenosti – na jejím trvání a intenzitě a množství času, které uplynulo od té doby, co se přípustná zkušenost uskutečnila (Gowdy, Mesner, 1998). Jestliže spotřebitel vybírá ze dvou komodit (X a Y), C reprezentuje kombinace X a Y , ve kterých je spotřebitel indiferentní, a S je množina všech kombinací těchto dvou komodit, kterou spotřebitel zakusil v minulosti, pak v daném okamžiku spotřebitelova života jsou jeho indifferenční škály reprezentovány rovnicí

$$\varphi(C, S) = konst.$$

S ohledem na danou ekonomickou zkušenost jednotlivce mohou být všechny kombinace komodit rozlišeny do tří skupin (Georgescu-Roegen, 1950: 130, 131):

- a. Kombinace, se kterými bylo experimentováno v minulosti. Opakované experimentování s takovými kombinacemi nezmění indifferenční mapu.

---

⁴⁴ Himmelweit, Simonetti, Trigg (2001) upozorňují, že s Galbraithovými názory nesouhlasí řada marketingových odborníků, neboť za marketingem stojí lidské potřeby, zatímco u Galbraitha je potřeba od potřeb oddělena. Například P. Kotler (1996) definuje výrobky jako cokoli, co může být nabízeno někomu proto, aby uspokojil svou potřebu nebo požadavek. Zatímco potřeba je stav pocíťovaného nedostatku, požadavky jsou tužby po specifickém uspokojení těchto potřeb. Jsou-li požadavky podloženy kupní silou, stávají se poptávkou. Rozdíl mezi potřebou a požadavkem poskytuje prostor pro zacílení propagace ze strany výrobního sektoru.

- b. Kombinace, se kterými dosud nebylo experimentováno, ale experimentování s nimi by do indifferenční mapy nepřineslo žádnou změnu. Takové kombinace jsou implicitně pokryté danou minulou zkušeností.
- c. Kombinace, se kterými dosud nebylo experimentováno, ale experimentování s nimi by změnilo indifferenční mapu. Jsou to nové relevantní zkušenosti.

Kombinace (a) a (b) by mohly být dohromady zahrnuty do množiny S bez jakéhokoliv omezení. Takto definovaná množina bude úplnou množinou zkušenosti jednotlivce a je popsána jako $\bar{S}$. Individuální pozice je vždy uvnitř $\bar{S}$; jakmile dosáhne nové relevantní pozice, množina $\bar{S}$ se změní tak, aby tuto kombinaci zahrnovala také. Při znázornění indifferenční mapy pro danou množinu $\bar{S}$ by mělo být bráno v úvahu, zda dvě kombinace C^1 a C^2 náleží nebo nenáleží do $\bar{S}$. Když do $\bar{S}$ nenáleží C^1 ani C^2 , jejich uspořádání odpovídá duševně projektovanému srovnání, které je však založeno na zkušenosti $\bar{S}$. Jestliže do $\bar{S}$ náleží pouze C^1 , pak je srovnání mentálně projektováno pouze na jednom konci. Pokud přinejmenším jedna ze těchto dvou kombinací nepatří do $\bar{S}$, uspořádání C^1 a C^2 nebude nezbytně stejné před a po experimentování. (Georgescu-Roegen, 1950: 131)

N. Georgescu-Roegen založil postulát dědičnosti na zkušenostech. Vychází z obecného faktu, že ke změnám v poptávce po určitých komoditách bude docházet i poté, co zmizely faktory, které tyto změny způsobily. Naopak vyloučení vlivu nových zkušeností na indifferenční mapu by bylo stejné jako uvalení svévolného omezení na zřejmé a podstatné charakteristiky lidské povahy, konkrétně podřízenosti změnám v důsledku vzdělání, cestování, osobních zkušeností atd. Stanovit hranice tam, kde jsou takové dědičné vlivy běžným znakem lidské povahy, by bylo logicky neobhajitelné (Georgescu-Roegen, 1950: 128). Takto popsaný dědičný mechanismus nesmí být zaměňován s vlivem exogenních akcí ostatních subjektů (např. reklama) na individuální preference. Dědičné vlivy jsou jednotlivci vrozené a existují bez ohledu na to, zda na něj exogenní síly působí nebo ne.

6.5 Principy týkající se potřeb

6.5.1 *Podřízenost potřeb v humanistické psychologii a humanistické ekonomii*

Zohlednění lidských potřeb v ekonomické analýze spotřebního chování, které je pro postkeynesovský přístup typické, není v mikroekonomické teorii spotřebitele rozhodně žádnou novinkou. Mimo postkeynesovství se hierarchií potřeb spotřebitele již zabýval K. Menger či A. Marshall. I když je koncept potřeb zejména doménou psychologie, v psychologické literatuře je charakterizován definičními problémy a nejednotným pojetím (Nakonečný, 2004). Postkeynesovská teorie spotřebitele je i přes tyto nedostatky kompatibilní s evolučním východiskem zkoumání lidské psychiky a při analýze spotřebního chování člověka aplikuje poznatky o psychologickém procesu motivace tak, jak jej popsal humanistický psycholog A. H. Maslow (1987 [1954])⁴⁵. Využití evoluční hypotézy v psychologii navazuje na H. Spencera (1855), který na jejím základě vykládá vývoj psychiky člověka a jejích funkcí. Evoluční přístup ke studiu lidské psychiky se vyznačuje tím, že společným prvkem jednotlivých psychických funkcí jsou *adaptačně-regulační procesy*. Adaptace na životní podmínky znamená přežití organismu a její základní podmínkou je příjem, uchovávání, zpracování a používání informací. Vedle životní nutnosti poznávání prostředí je však stejně nezbytné získané informace hodnotit; z mnoha informací budou zpracovány jen ty, které mají životní význam. Takové hodnocení vykonávají emoce jako vývojově vyšší způsob regulace činnosti organismu, jejichž základními charakteristikami jsou zážitky příjemného a nepříjemného a které tvoří základ motivace neboli vnitřních pohnutek chování (Nakonečný, 2004).

Adaptace ovšem není pouhým pasivním přizpůsobováním se daným životním podmínkám. Člověk se může přizpůsobovat i aktivními zásahy do svého životního prostředí a jeho přeměňováním. Tímto způsobem se vytvářela lidská civilizace a kultura, která zpětně působí na psychiku lidí - propůjčuje jí nové obsahy a dává jejím projevům nové formy. I když tedy lidská psychika vznikla a vyvíjela se jako biologicky účelný nástroj přežití jednotlivce a druhu, vylučujeme nutnost čistě genetického determinismu, neboť se v tomto vývoji uplatňuje i vliv životního prostředí a jeho interakce s genetickou

---

⁴⁵ Maslowova teorie motivace se řadí ke koncepci psychologie zvané humanistická psychologie, která byla ve své době předložena oproti převažujícím dominantním školám v psychologii: behaviorismu a Freudismu. Jedná se tedy o jednu z mnoha psychologických teorií motivace. Dalšími teoriemi motivace jsou například teorie „redukce popudu“ (C. L. Hull, behaviorismus), psychoanalytická teorie motivace (S. Freud), hédonistické teorie motivace, systémová teorie motivace (D. Dörner) apod. (Nakonečný, 2004).

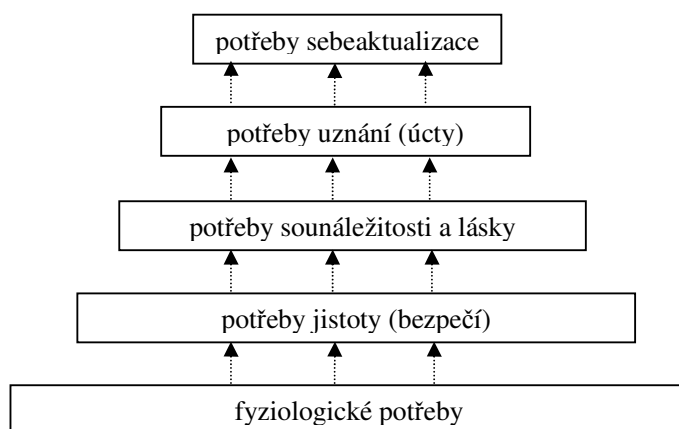
výbavou. Tímto životním prostředím není jen příroda, ale především život ve společenství s ostatními lidmi (Nakonečný, 2004).

Psychologický koncept *motivace* má vysvětlit variabilitu cílů či důvodů lidského chování; motivace souvisí s vnitřní pohnutkou chování, zatímco způsob chování souvisí s danou situací. Motivace je intrapsychický proces vyúsťující v *potřebu*, která je stavem nějakého nedostatku, který má být odstraněn. S touto potřebou je spojen vzorec chování, který je usměřován situací a jehož cílem je uspokojení potřeby prostřednictvím cílového objektu. Motivace je tedy vnitřní stav, který je prožíván a vede k určitému chování. I za těchto okolností se při utváření motivace uplatňuje vliv kulturních norem – existují kultury, kde vystupují specifické motivy jednání a kde některé motivy (oproti kulturám jiným) chybí nebo jsou dohnány ad absurdum (Nakonečný, 2004). Skrze lidskou motivaci se nevyhnutelně dostáváme k jednomu ze základních stavebních kamenů postkeynesovské teorie spotřebitele, kterým je hypotetický konstrukt potřeb jednotlivce.

Americký klinický psycholog A. H. Maslow (1987 [1954]) považuje za základní znak lidské motivace hierarchické uspořádání potřeb podle jejich vnitřní naléhavosti, ačkoliv ve své knize o motivaci a osobnosti koncept potřeby přesněji nevymezuje. Ve své teorii motivace Maslow zdůrazňuje dva aspekty: lidská bytost není nikdy uspokojena a potřeby vytváří svou vlastní hierarchii. Rovnocenné postavení potřeb nedává žádný smysl, neboť pravděpodobnost, že se potřeba vynoří ve vědomí, závisí na uspokojení či neuspokojení jiných potřeb. S využitím vlastních klinických zkušeností Maslow sestavil hierarchický systém lidských potřeb; pozice potřeb v této hierarchii je dána vývojově a jejich naléhavostí⁴⁶. Vývojově vyšší potřeby budou obecně naléhavé až v okamžiku, kdy budou alespoň do určité míry uspokojeny potřeby vývojově nižší. Skladba Maslowova systému potřeb je znázorněna na obrázku 5 (řazení potřeb od vývojově nejnižších je naznačeno šipkami):

---

⁴⁶ Maslow identifikoval a charakterizoval i několik výjimek, které by signalizovaly porušení hierarchie potřeb.

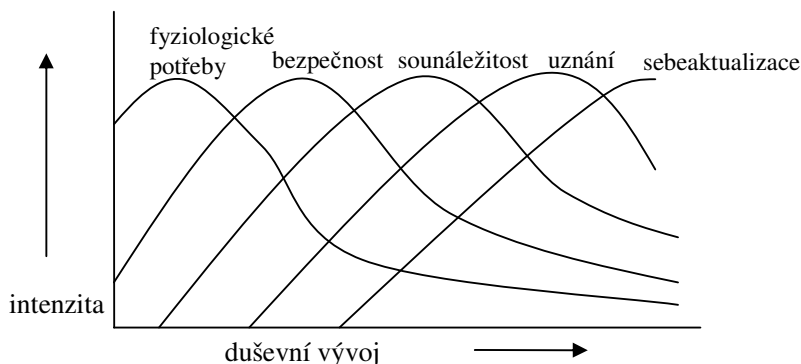

Obrázek 5 Maslowova hierarchie potřeb (Maslow, 1987 [1954], vlastní úprava)

Hlavním organizačním principem lidské motivace je uspořádání základních potřeb v hierarchii dle jejich důležitosti; hlavním dynamickým principem, který dává tuto organizaci do pohybu, je vyvstávání méně důležitých potřeb po uspokojení těch důležitějších. Neuspokojené fyziologické potřeby ovládají organismus, nutí všechny schopnosti k jejich obsluze a zároveň tyto schopnosti organizují tak, aby při jejich obsluze byly co nejefektivnější. Relativní uspokojení tyto potřeby pak odsouvá do pozadí a dává vzniknout vyššímu souboru potřeb, které budou ovládat a organizovat osobnost. Tento princip je stejný pro ostatní soubory potřeb v hierarchii (láska, úcta, sebeaktualizace).

Maslowovu hierarchii potřeb revidovali M. A. Lutz a K. Lux⁴⁷ (1988), kteří shrnují fyziologické potřeby a potřeby jistoty do kategorie *materiálních potřeb*, potřeby sounáležitosti a uznání do *potřeb společenských* a potřeby sebeaktualizace do *potřeb morálních*. Materiální a společenské potřeby jsou cyklické – po uspokojení jsou utišeny, po určitém období však znovu vyvíjí nátlak na jejich uspokojení. Z tohoto důvodu jsou potřeby bezpečí a jistoty úzce vázány na adekvátní uspokojení fyziologických potřeb. Nemohou být uspokojeny jednou provždy, potřebují záruku uspokojení v budoucnosti. Obrázek 6 schematicky znázorňuje, že jakmile jsou uspokojeny určité lidské potřeby, jejich důležitost pro organismus klesá. Tím je uvolněna cesta pro výskyt další potřeby.

⁴⁷ Oba tito autoři se hlásí k humanistické ekonomii, k danému problému tedy také z pozic humanistické ekonomie přistupují. Jejich příspěvky jsou kompatibilní s postkeynesovským pohledem na spotřebitele, který v tomto okamžiku spíše koordinuje heterogenní teoretická východiska.

Obrázek 6 Vývoj potřeb (Lutz, Lux, 1988, vlastní překlad)

Lutz a Lux (1988) dále upozorňují, že duševní vývoj člověka není nutně závislý na bohatství člověka. Význam peněz pro osobní růst je nejvýraznější u materiálních potřeb člověka a peníze jsou tedy relevantní a dokonce i nezbytné pro růst, ale pouze do bodu, který se pohybuje okolo úrovně potřeb bezpečí. Lidé mohou použít peníze ve snaze získat společenské uznání a sebeúctu, oba typy potřeb ovšem nelze koupit – stejně jako v případě sebeaktualizace. Nelze říci, že bohatství brání dosažení vyšších stavů lidského vývoje, bohatství může být dost dobře vedlejším produktem honby za dokonalostí. Ovšem ten, kdo je dokonalý ve vlastní práci, čímž ve výsledku zlepší i svou finanční situaci, může spíše podlehnout honbě za penězi než za dokonalostí.

Hierarchie potřeb významnou měrou přispívá k postkeynesovskému vysvětlení spotřebního chování jednotlivce, pro účely další ekonomické analýzy je však vhodné odlišit potřeby od přání. Tímto krokem se postkeynesovství dostává do obecnější roviny teorie spotřebitele, v jejímž rámci se lze vyvarovat teoretických obtíží, které s sebou přináší rozmanitost cílových objektů, jimiž jsou potřeby uspokojovány. Potřeby podléhají hierarchické klasifikaci a pohání spotřební chování, zatímco přání se vyvíjí z potřeb a vytváří rozdílné preference v rámci jedné kategorie nebo úrovně potřeb. Zatímco neuspokojení potřeb zvyšuje v čase jejich intenzitu, intenzita neuspokojených přání v čase klesá (Lutz, Lux, 1988). Například potřeby najezení (cílovým objektem je jídlo) a napítí se (cílovým objektem je pití) jsou dvě různé fyziologické potřeby, které do značné míry kompenzovat nelze a v tomto smyslu jsou i nesrovnatelné. Jednotlivec tedy nebude ochoten nahrazovat jídlo za pití, ale různé typy pití již reprezentují přání, která vzájemně nahrazena být mohou. Každý například musí pít, ale někdo by upřednostnil slazený nápoj před vodou.

6.5.2 *Implikace a doplnění podřízenosti potřeb v postkeynesovství*

Z čistě postkeynesovských autorů upozorňují na nutnost hierarchického uspořádání potřeb v analýze chování spotřebitele J. Robinsonová, L. L. Pasinetti, A. S. Eichner a B. Schefold (Lavoie, 1992). Za tímto účelem byl v rámci postkeynesovství široce přijat Maslowův koncept uspořádání potřeb, který implikuje seskupení statků do určitých skupin podle potřeby, kterou uspokojují. K substituci statků pak může docházet pouze na jedné úrovni hierarchie a pohyb v hierarchii potřeb je umožněn převážně změnami důchodu. Fundamentálním prvkem postkeynesovské teorie spotřebitele je tedy důraz na důchodové efekty na úkor efektů substitučních, přičemž možnosti substituce jsou omezeny pouze na určité skupiny statků a jsou do značné míry omezeny společenskými konvencemi a získaným vkusem spotřebitele, což podporuje institucionální argument společenského podmínění spotřebitelských preferencí (Arestis, 1992).

Před jakoukoliv úvahou o institucionálním vlivu na uspokojování potřeb spotřebitele je však zapotřebí porozumět postkeynesovskému konceptu potřeb a jeho implikacím. Postkeynesovské pojetí potřeb v analýze je patrné již z výčtu principů postkeynesovské teorie spotřebitele (Lavoie, 2005), a to zejména těch, jejichž autory jsou N. Georgescu-Roegen a K. Lancaster. N. Georgescu-Roegen (1954) vychází z hierarchie lidských potřeb a přání, která je základem pro vysvětlení principu klesajícího mezního užítku. Například domácnost může využít vodu k různě důležitým účelům: pití, vaření, mytí, praní a zalévání; intenzita užítku po sobě jdoucích spotřebovávaných jednotek statku pak klesá ve směru od první jednotky (která odpovídá nejnaléhavější potřebě) po jednotku poslední, po které se dostavuje nasycení. **Princip podřízenosti přání** pak vyjadřuje, že uspokojení nižšího přání umožňuje projevení se vyššího přání. Tato formulace zároveň implikuje, že všechna přání jsou uspokojitelná, což nás vede ke Gossenovu **principu uspokojitelných přání**. Spotřebitel totiž musí dosáhnout uspokojení daného přání, než se projeví přání další; nějaké další přání existuje vždy. Počet přání, který nemá konce, vylučuje prostřednictvím **principu růstu přání** absolutní uspokojení spotřebitele.

Georgescu-Roegen (1954) dále upozorňuje na nemožnost redukce všech lidských přání na jedinou společnou bázi a za tímto účelem formuluje **princip neredukovatelnosti**

přání.⁴⁸ Tento princip je podpořen každodenními zkušenostmi: chléb nezažene žízeň, luxusní bydlení není substitutem jídla apod. Ve prospěch nezmenšitelnosti přání ještě existuje jiný a velmi pádný argument. Za podmínek redukovatelnosti všech přání bychom nemohli vysvětlit, proč domácnost spotřebovává vodu pro uspokojení žízně (dosahovala by tak nulové intenzity užítku), neboť voda musí přinášet pozitivní užitek, protože není využita ke kropení trávníku. Jestliže však komodita uspokojuje několik přání, může být její mezní užitek s ohledem na některé potřeby nulový, protože jsou tato přání naprosto uspokojena a zároveň užitek z poslední jednotky bude nenulový. S poklesem množství komodity budou eliminovány pouze jednotky, které byly předtím alokovány do nejméně důležitého přání (a ne ty, které přispívají k uspokojování přání ostatních). Georgescu-Roegen se dále zabývá komplexními vztahy mezi přáními a statky; složitost těchto vztahů je dána právě skutečností, že mezi přáními a statky neexistuje vztah jedna ku jedné. Tento poznatek je také výchozím bodem analýzy K. Lancastera (1991 [1966]), který odvozuje užitek spotřebitele z množství poskytovaných charakteristik statky namísto množství statků samotných⁴⁹. Jeho teorie vychází z předpokladu, že charakteristiky statků nebo jejich kombinací jsou stejné pro všechny spotřebitele a při daných jednotkách měření existují ve stejných množstvích, takže element individuality ve spotřebitelském výběru vychází pouze z výběru mezi sadami charakteristik, ne z alokace charakteristik ve statcích. **Princip separovatelnosti** pak implikuje separaci statků do skupin na základě horizontálních nebo vertikálních vlastností. Horizontální separace by spočívala v tvorbě skupin, které se navzájem shodují v podstatných charakteristikách, ale také se mohou lišit v charakteristikách jiných (například sportovní vozy a dodávky). Hlavním centrem Lancasterova zájmu je však separace vertikální, která pomocí separace užitek funkce umožňuje rozdělení rozhodovacího procesu spotřebitele na množinu menších rozhodnutí; spotřebitel se rozhoduje o alokaci svého důchodu mezi skupinami a pak teprve utrácí v rámci každé skupiny.

Všechny uvedené principy se projevují v rozhodovacím procesu spotřebitele, jenž lze charakterizovat lexikografickým uspořádáním a který P. E. Earl (1986, 1990) označuje jako nekompenzační filtrační postup. Spotřebitel si stanovuje aspirační úroveň pro každou charakteristiku. Všechny statky, které projdou prvním testem, postupují do testu druhého atd., dokud nezůstane jediný produkt. Pořadí testů není náhodné, neboť spotřebitel sleduje

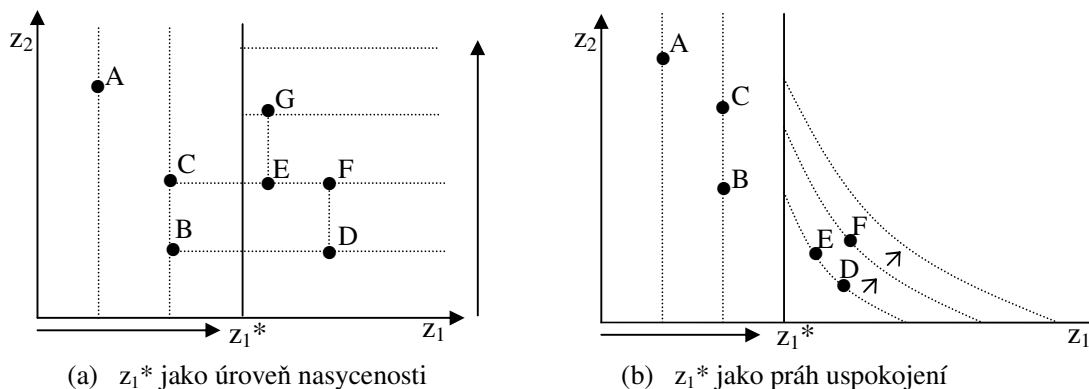
⁴⁸ Tento princip uvádí Lavoie (1992) v původním výčtu principů postkeynesovské teorie spotřebitele. Později jej Lavoie (2005) nahrazuje principem separovatelnosti potřeb, který přebírá od K. Lancastera.

⁴⁹ Každý statek má více než jednu charakteristiku, například charakteristikami jídla mohou být nutriční hodnota, chuť, ale i charakteristiky sociální (např. oběd v restauraci)

své priority. Lexikografická uspořádání mohou nabývat několika podob: Earl (1986, 1990) popisuje naivní lexikografické pravidlo, Lavoie (1992) prezentuje behaviorální lexikografické uspořádání (lexikografické uspořádání s bodem nasycení, resp. s indifferenčními křivkami za prahem uspokojení) a N. Georgescu-Roegen (1954) navrhl lexikografické uspořádání s kvazi-indifferenčními křivkami (Lavoie, 1992).

P. E. Earl (1986, 1990) popisuje uspořádání, která nemusí umožnit substituci jako reakci na změny v relativních cenách a některé z nich mohou vést k netranzitivnímu chování. Jejich extrémní forma je vyjádřena pravidlem disjunkce: vyber si volbu, která je nejlepší ve vztahu k jedné konkrétní charakteristice, bez ohledu na její výkon v ostatních dimenzích. Spotřebitel, který uplatňuje naivní lexikografické pravidlo, seřadí charakteristiky podle jejich priority a zkoumá všechny varianty vzhledem k charakteristice s nejvyšší prioritou. K druhé prioritě se přiklání pouze tehdy, jestliže existuje vazba mezi dvěma nebo více produkty s ohledem na první prioritu. V případě absence takové vazby se tato heuristika podobá disjunkci.

Lavoie (1992) dále formalizuje behaviorální lexikografické uspořádání, jejichž princip vychází z pravidla konjunkce popsánoho Earlem (1986, 1990): stanov si aspirační úroveň pro každou žádoucí charakteristiku a jako neuspokojivá zamítej taková řešení, která nesplňují jakoukoliv z těchto úrovní – bez ohledu na počet nesplněných úrovní a těsnost nesplnění. Behaviorální lexikografické uspořádání charakteristik se může odvíjet buď od nasycení danými charakteristikami nebo od prahových množství charakteristik, po kterých začíná být aktuální následující charakteristika v systému priorit, přičemž větší množství původní charakteristiky může stále přinášet dodatečné uspokojení. Rozdíly v obou typech behaviorálního lexikografického uspořádání jsou patrné z obrázku 7, kde z_1 a z_2 jsou množství dvou různých charakteristik.

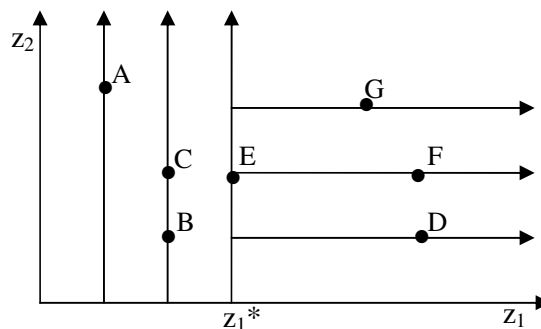
Obrázek 7 Behaviorální lexikografické uspořádání s bodem nasycení (a) a indifferenčními křivkami za prahem uspokojení (b) (Lavoie, 1992)

Na obrázku 4 (a) závisí uspokojení spotřebitele na charakteristice z_1 pouze do úrovně z_1^* , neboli jakákoliv vyšší úroveň než z_1 je preferována před jakoukoliv úrovní z_2 . V grafu je na základě této priority preferován bod B před bodem A, zatímco body B a C jsou indiferentní. Jakmile bude dosažena úroveň nasycenosti z_1^* , uspokojení spotřebitele bude záviset nejen na z_1^* , ale také na druhé charakteristice z_2 . Pořadí preferencí různých kombinací charakteristik z_1 a z_2 za úrovní nasycenosti z_1^* je dáno $G > F = E > D > C$. Spotřebitel je indiferentní mezi kombinacemi E a F, neboť v tomto případě předpokládáme, že na charakteristice z_1 po překročení úrovně uspokojení z_1^* nezáleží.

Na obrázku 4 (b) předpokládáme, že z_1^* je prahem uspokojení. Konkrétně to znamená, že růst množství charakteristiky z_1 zajistí spotřebiteli dodatečné uspokojení i po překročení prahu uspokojení z_1^* , tj. když už se stává relevantní charakteristika z_2 . Teprve po překročení z_1^* by bylo možné aplikovat standardní analýzu s kompenzovanými indifferenčními křivkami. Preference různých kombinací charakteristik pak lze charakterizovat vztahem $F > D = E > C = B > A$. Úroveň uspokojení pak bude po překročení z_1^* funkcí z_1 a z_2 .

Jiný typ lexikografického uspořádání navrhl N. Georgescu-Roegen (1954); ve svém příspěvku o lexikografických uspořádáních se jím dále nechal inspirovat J. Encarnación (1964), který jej také formalizoval (v Lavoie, 1992). Tento typ lexikografického uspořádání opět pracuje s prahovou úrovní uspokojení, grafické znázornění poskytuje obrázek 8.

Obrázek 8 Lexikografické uspořádání s Georgescu-Roegenovými kvazi-indiferenčními křivkami (Lavoie, 1992)

Pod prahem uspokojení z_1^* , který odpovídá první prioritě, jsou preference uspořádány vzhledem k nejvyšší úrovni charakteristiky z_1 . Pro dané z_1 však jednotlivci preferují větší množství charakteristiky z_2 před menším. Za prahem z_1^* se projevuje opak; preference jsou uspořádány podle charakteristiky z_2 , ale pro dané z_2 jednotlivci preferují větší množství z_1 před menším. Tímto způsobem jsou konstruovány kvazi-indiferenční křivky, na nichž jsou všechny body jednoznačně uspořádány (na obrázku 8 platí $G > F > E > D > C > B > A$) a preference jsou graficky znázorněny vektorem.

6.5.3 Institucionální zdroje potřeb a přání

Vydeme-li z hierarchického uspořádání potřeb jednotlivce, automaticky vyvstává otázka: jak se spotřebitel pohybuje mezi jednotlivými stupni hierarchie? Spotřebitel se v hierarchii pohybuje v závislosti na důchodových efektech⁵⁰, příčinou pohybu je tedy změna důchodu. Růst důchodu umožní zlepšit spotřebitelův životní styl ve srovnání s ostatními; spotřebitel má stanoveny priority pro zboží, které může při růstu důchodu nakoupit, přičemž toto pořadí odráží kromě jeho objektivních materiálních potřeb také společenské vlivy, kterým podléhá. Biologické a sociální vlivy na spotřebu tak vstupují

⁵⁰ Problém důchodových efektů jde až za rámec rozhodování domácnosti o konkrétní skladbě spotřeby. Širší pohled lze nalézt v teorii efektivní poptávky J. M. Keynese; složkou efektivní poptávky jsou spotřební výdaje a jejich výše závisí zejména na úrovni důchodu. Lidský sklon k utrácení je ovlivněn mnoha faktory, jako je distribuce důchodu, názory do budoucna nebo úroková míra. Když vzroste agregátní důchod, spotřební výdaje se také zvýší, ale o něco méně. Růst důchodu bude rozdělen v určité proporcii mezi utrácení a spoření. Když dojde ke zvýšení našeho důchodu, je velmi nepravděpodobné, že bychom utráceli méně než dříve nebo spořili méně než dříve. Tento psychologický zákon je pro teorii efektivní poptávky naprosto fundamentální. (Keynes, 1937)

do interakcí; dokonce i způsob uspokojení základních biologických potřeb probíhá v předepsaných mantinelech, které vytváří zvyky, tradice, zákony, resp. společenské standardy. Naopak při poklesu současného důchodu se spotřebitel snaží udržovat již dosažené úrovně (Arestis, 1992). Spotřeba pak může být analyzována ve vztahu k minulým spotřebním zvykům, jejichž významem se již zabýval T. Veblen (1999 [1899]):

„Životní úroveň má povahu návyku. Je to navyklá škála a metoda reagování na určité podněty. Sestoupit z úrovně, jíž člověk přivykl, je těžké, protože je těžké odbourat jednou utvořené návyky. Poměrná lehkost, s níž se po žebříčku životní úrovně postupuje vzhůru, svědčí o tom, že životní proces je neustálým tokem aktivity a že tato aktivita se ochotně vydává novými směry, kdykoli a kdekoli odpor, který jí stojí v cestě, ochabne.“ (Veblen, 1999 [1899]: 86)

Hierarchické uspořádání potřeb také vykazuje problém individuality; různí lidé mají různá přání, různé příjmové úrovně, ale i třeba různé prahy uspokojení potřeb. N. Georgesu-Roegen (1954) uvádí, že vzorce lidských přání se budou člověk od člověka lišit, většina z těchto vzorců však má mnoho společného. Hierarchie přání může být pro různé lidi identická například v případech žízně, hladu, odpočinku a přístřešku. Avšak jednotlivci, kteří přísluší ke stejné kultuře, budou mít s největší pravděpodobností společných i více přání na vrcholu hierarchie. Podobnost hierarchie potřeb různých jednotlivců v rámci určité kultury může být způsobena psychologickými efekty⁵¹ nebo konvencemi. Spotřebitelé však také mohou přejímat spotřební vzory spotřebitelů, kteří utvářejí jejich referenční skupinu; již tato skutečnost nás odkazuje na imitační chování ve spotřebě, které je dokladem neexistence nezávislosti spotřebitele.

Základní prvky Maslowova konceptu také lze úspěšně kombinovat s poznatky institucionálních ekonomů vtělenými do postkeynesovského principu neexistence nezávislosti. Earl (1990) při vymezení úlohy okázalé spotřeby v rámci potřeb uznání vychází ze skutečnosti, že vnímání sebeúcty a společenského uznání jsou osobními konstrukty, které vykazují individuální odlišnosti. Ti, kteří si nejsou jistí svou identitou, budou s větší pravděpodobností využívat okázalou spotřebu jako prostředek kompenzace jimi vnímaných osobních nedostatků. Jiným příkladem kombinace hierarchie potřeb a efektů závislosti spotřebitele může být teorie tvorby potřeb (want creation)

---

⁵¹ Například P. E. Earl (1990) vysvětluje chování lidí s nízkými příjmy, kteří ohrožují uspokojení vlastních základních fyziologických potřeb využitím neočekávaných příjmů na útratu za hýření a tretky namísto ukládání do budoucna. Tyto tendence vysvětluje kognitivní neochotou akceptovat fakt, že život je opravdu tak náročný, jak se jeví v jejich běžných zkušenostech.

J. K. Galbraitha (1998, [1958]), která již ve své základní verzi odkazuje na potřeby a přání spotřebitele.

Souhrnně řečeno, přání spotřebitele mají svůj původ v jednom nebo více ze čtyř základních zdrojů. Prvním zdrojem je touha po minimu statků, které jsou nezbytné k udržení fyzické existence. Druhým zdrojem je touha udržet životní standard určité skupiny (resp. vrstvy), který vede k výskytu konvenčních nezbytností, které převyšují množstvím i povahou minimum fyzických nezbytností. Třetí je touha po soutěživé okázalosti a čtvrtým zdrojem jsou touhy vedené altruistickými nebo estetickými motivy (Angell, 1925), přičemž výdaje vedené altruistickými a estetickými motivy obvykle netvoří významnou část celkových výdajů jednotlivce, s výjimkou jednotlivců v nejvyšších příjmových skupinách.

7 Diskuse

Předchozí kapitoly byly vedeny strategií jasného vymezení metodologických východisek formulování postkeynesovské teorie spotřebitelské volby. Nyní logicky vyvstává otázka, jak lze tato metodologická východiska zdůvodnit v postkeynesovské teorii spotřebitele. Diskuse se proto bude ubírat dvěma směry: (1) shrnutím metodologických základů, které stojí za jednotlivými principy postkeynesovské teorie spotřebitelské volby, a (2) vymezením relevantní formy výsledků postkeynesovské teorie spotřebitele. Zařazením druhého směru diskuse se vlastně vracíme k požadavkům, které vyplývají z filozofických základů postkeynesovství (tj. kritického realismu, babylonského způsobu myšlení a zobecňující metodologie – viz. kapitola 3); nyní však tyto požadavky můžeme konfrontovat s naším (o něco konkrétnějším) očekáváním přijatelných metod pro postkeynesovství, jejichž využití je pro výsledky teorie určující. Relevantní forma výsledků postkeynesovské teorie spotřebitele bude vymezena ve srovnání s neoklasickou ekonomikou; důvody jsou nasnadě. Neoklasická ekonomie vytváří hlavní proud ekonomického myšlení a tedy i určitou „normu výsledků“ současné ekonomie. Avšak v reálných sociálně ekonomických systémech tato norma, podle níž je jediným „správným“ výstupem teorie matematizovaný formální model, nedává smysl. Přesto jsou však optikou této normy i nadále posuzovány (a často dezinterpretovány) výsledky alternativních teorií, které jsou konstruovány na základě naprosto odlišných pravidel. Proto se budeme v komparaci s neoklasickou ekonomikou zabývat otázkou, co je cílem teorie a s jakými metodami je tento cíl svázán.

7.1 Metodologické základy postkeynesovské teorie spotřebitelské volby

7.1.1 *Princip procedurální racionality*

Princip procedurální racionality pramení z důrazu na realismus postkeynesovské teorie spotřebitele. Ekonomické subjekty při rozhodování v reálných podmínkách čelí fundamentální nejistotě, která je nevyhnutelným důsledkem jednosměrného plynutí historického času. Takové podmínky vylučují konceptualizaci rozhodování spotřebitele v optimalizačním rámci a jako vhodná alternativa se tedy jeví koncept omezené racionality (H. A. Simon, R. A. Heiner – viz kapitola 4.4.2), jenž byl systematizován

v Davidsonově (1996) klasifikaci konceptů ekonomické reality (viz kapitola 4.3.1). V rámci této klasifikace je omezená racionalita spojena s neměnitelnou (immutable) realitou v krátkém období; teprve v dlouhém období není budoucnost dokonale známa vzhledem k omezením člověka při zpracování informací a v jeho výpočetních možnostech.

Závažnost konceptu omezené racionality spočívá v nutnosti reformy konvenčního ekonomického myšlení a metodologie, kterou se snaží realizovat i postkeynesovská ekonomie. Základem pro tyto snahy byla makroekonomická opora konceptu omezené racionality, kterou poskytuje J. M. Keynes (1963 [1936]) zdůrazněním psychologických motivací spotřebitele, které jej vedou k utrácení důchodu nebo naopak ke zdržení se spotřeby. Keynes svou teorii nespojuje s maximalizací užitku; toto spojení by ani nebylo možné. Proto bylo v postkeynesovské tradici nutné budovat teorii spotřebitele na jiném než konvenčním principu racionality spotřebitele. Jako vhodná alternativa se jeví koncept procedurální racionality, která je založena na následování zjednodušených procedur, či jednoduchých pravidel, které usnadní rozhodování spotřebitele v podmínkách fundamentální nejistoty. Jestliže vycházíme z výčtu pravidel, který uvádí M. Lavoie (1992, 1994, 2005), můžeme ve stručnosti diskutovat jednoduchá pravidla rozhodování v širším postkeynesovském rámci:

1. *Jestliže je dosaženo uspokojivé řešení, přestaň hledat jiné.* Optimalizace ve smyslu maximalizace užitku je zde nahrazena hypotézou spokojujícího se chování (satisficing), která je jejím realistickým substitutem. Realističnost hypotézy spokojujícího se chování pramení z její slučitelnosti s podmínkami fundamentální nejistoty, které znemožňují dosažení optimálního řešení. V tomto rámci subjekt nehledá nejlepší řešení, nýbrž vybírá alternativu, která splňuje nebo překonává daná kritéria a tato alternativa ani nemusí být jediná či nejlepší.
2. *Využij současnost a nedávnou minulost jako průvodce do budoucnosti.* Informace o dávné minulosti neposkytují data pro předpověď budoucnosti, proto je vhodnější vycházet ze současné situace či blízké minulosti. Jedná se o odkaz na neergodický charakter ekonomické reality (viz P. Davidson), se kterým pracují koncepty přeměnitelné (transmutable) ekonomické reality. Pak lze například v duchu G. L. S. Shacklea argumentovat, že sled zkušeností získaných spotřebou bude v kumulativní posloupnosti spotřebitele formovat, což čím dál výrazněji mění rozhodovací situaci v jednotlivých časových bodech. Činnost člověka ve vztahu

k realitě může být navíc v kumulativní posloupnosti kreativní; dávná minulost se tak může i v objektivních podmínkách výrazně rozcházet s aktuální současností. Základní problém zde tkví procesu kumulativní příčiny (cumulative causation: T. Veblen, 1898), ve kterém následující události kriticky závisí na detailech současného stavu, který je však opět výstupem nějakého předchozího stavu. Malé změny v počátečních podmínkách tedy mohou způsobit obrovské rozdíly ve výstupech. Proto se i dávná minulost stává nerelevantní pro rozhodování do budoucnosti.

3. *Předpokládej, že je současné hodnocení budoucnosti správné.* J. M. Keynes (1963 [1936]: 163) tento princip předjímá konceptem konvencí, které vychází z předpokladu, že dnešní situace bude nekonečně dlouho pokračovat, dokud nebudeme mít zvláštní důvody očekávat změnu. Předpokládáme tedy, že současné hodnocení trhu je jednoznačně správné ve vztahu k naší současné znalosti a že se bude měnit pouze v proporcí ke změnám v této znalosti. Tento koncept konvencí Keynes ((1963 [1936])) používá při vysvětlování investičního chování spojeného s dlouhodobým časovým horizontem, v podmínkách fundamentální nejistoty lze však tento princip aplikovat i na chování spotřebitele.
4. *Následuj názor většiny.* V podmínkách nejistoty spotřebitel může následovat pravidlo, které je obecně přijato členy sociální skupiny a které specifikuje chování v konkrétních situacích. Jedná se o vyjádření institucionálního podmínění volby, které může vést až ke konvenci. Zajímavým aspektem tohoto pravidla mohou být problémy skupinové dynamiky, které by při uplatnění tohoto pravidla mohly nejistotu v ekonomickém prostředí prohloubit: jedná se o nejistotu ohledně očekávání ostatních subjektů a možnost náhlých a hromadných změn očekávání v důsledku interakce subjektů.
5. *Existují-li příliš nejisté akce, hledej jejich alternativy.* Jinými slovy, jakmile bude stará konvence přinášet vysokou míru nejistoty, je vhodné přejít ke konvenci, která je spojena s vyšší spolehlivostí. Vezmeme-li v úvahu, že konvence mohou být v podmínkách nejistoty vodítkem, musíme si zároveň uvědomit, že je ekonomický systém otevřený a vyvíjí se; s ním spojené konvence tedy musí mít nutně pouze „provizorní“ charakter. Se změnami v ekonomickém prostředí se mohou měnit i konvence; jako problematická se ale jeví otázka, do jaké míry se musí změnit systém, aby se změnila i konvence. Tato otázka byla předmětem

rozsáhlejšího výzkumu v rámci staré institucionální ekonomie, který v tomto směru postkeynesovskou analýzu významně obohacuje.

6. *Konej tak, abys redukoval velikost nejistoty.* Rozumným řešením problému nejistoty v dlouhém období jsou například nominální smluvní závazky (Davidson, 1991), které poskytují ekonomickým subjektům do značné míry ochranu proti nepředvídatelným důsledkům současných rozhodnutí. Tento způsob redukce velikosti nejistoty je v postkeynesovské literatuře spojován spíše s rozhodováním firem o vkladu reálných zdrojů do produkčních a investičních aktivit dlouhodobějšího trvání, v odpovídající formě však může být aplikován i na rozhodování spotřebitele o nákupu statků dlouhodobé spotřeby.
7. *Odlož rozhodnutí, je-li nejistota příliš velká.* Spotřebitelé mohou nalézt v podmínkách fundamentální nejistoty útočiště v preferenci držby peněz, díky které odloží výdaje na spotřebu do budoucnosti. Toto pravidlo může vést k významným makroekonomickým důsledkům; ve výsledku může ovlivnit ekonomickou aktivitu a může tedy být příčinou fluktuací efektivní poptávky a zaměstnanosti. Zároveň je toto pravidlo výsledkem postkeynesovského důrazu na peníze jako ochranu proti nejistotě při individuálních transakcích, který se odvíjí od Keynesova (1963 [1936]) pojetí peněz jako pojítka minulosti, současnosti a budoucnosti.

7.1.2 *Princip neexistence nezávislosti, dědičnosti a principy týkající se potřeb*

Nevyhnutelnost integrace principu neexistence nezávislosti do postkeynesovské teorie je zřejmá již z filozofických základů postkeynesovství (viz kapitola 3), které ve snaze o realismus pojmají ekonomické prostředí jako otevřený systém, který se v čase vyvíjí. Ani spotřebitelé nejsou ve svém rozhodování izolováni od okolního světa; spotřebitelé se rozhodují v závislosti na ostatních spotřebitelích a jejich rozhodování mohou ovlivnit i firmy. I tyto interakce se v historickém čase vyvíjí spolu s materiálními a kulturními podmínkami, se kterými je spotřebitel konfrontován. Značný prostor pro zdůvodnění tohoto principu ve vazbě na postkeynesovskou teorii spotřebitele však byl věnován zejména v rozpracování vazby makroekonomického a mikroekonomického přístupu k teorii spotřeby (Kapitola 5). Zatímco J. M. Keynes (1963 [1936]) ve vybraných aspektech naznačuje sociální vlivy na rozhodování ekonomických subjektů, zásadnější význam má v tomto směru práce J. Duesenberryho (1949), která Keynesově teorii

spotřeby dodává potřebnou sociální dimenzi a která zároveň evokuje dřívější příspěvky T. Veblena k okázalé spotřebě; Duesenberry však ve vybraných aspektech poukazuje na odlišnosti svého konceptu. Neméně důležitým pojítkem Keynesova a Duesenberryho konceptu je však i nezbytná časová dimenze spotřeby; J. M. Keynes (1963 [1936]) i J. Duesenberry (1949) svou makroekonomickou formulaci teorie spotřeby (viz kapitola 5) zakládají na snaze ekonomických subjektů udržet při změnách důchodu obvyklou životní úroveň, která je formována v předchozích obdobích. Touto skutečností by bylo možné vysvětlit, proč Lavoie (2005) obohacuje principy postkeynesovské teorie spotřebitele o princip dědičnosti, který považuje za specifickou variantu principu neexistence nezávislosti (viz kapitola 6.4). Kromě neexistence nezávislosti na exogenních akcích ostatních ekonomických subjektů totiž musíme brát v úvahu závislost preferencí na endogenních faktorech v podobě zkušeností jednotlivce, které se vyvíjí v závislosti na minulém vývoji (path dependency)⁵².

Principy týkající se potřeb jsou založeny na propojení postkeynesovské analýzy chování spotřebitele s psychologickou teorií strukturované motivace, jejímž autorem byl A. H. Maslow (1987 [1954]) a která vysvětluje hierarchické struktury (potřeb, příp. rozhodovacích kritérií) ve spotřebitelské volbě a jejich důsledky pro individuální poptávku spotřebitele. Zahrnutí Maslowovy teorie motivace do postkeynesovské teorie lze popsat v kontextu kritického realismu jako identifikaci struktur a mechanismů, které determinují a řídí chování spotřebitele. Tyto struktury a s nimi spojené mechanismy nejsou přímo sledovatelné a spadají do hlubinných aspektů reality, které nelze redukovat do zakoušených událostí. Ještě však lze zmínit obecnější dimenzi těchto principů, která pramení z organického přístupu; jedná se o spolupráci ekonomie a psychologie (resp. spolupráci ekonomie a sociologie v principu neexistence nezávislosti). Ekonomie jako věda se nevyvíjí izolovaně od ostatních vědních disciplín a neposkytuje jedinou možnou interpretaci lidského chování. Organický přístup pak vymezuje možný vztah psychologie (resp. sociologie) a postkeynesovské ekonomie; jedná se o jejich vzájemné posilování. V tomto směru se odvíjí i práce jednoho z relativně mála postkeynesovských analytiků spotřebního chování: P. E. Earla.

---

⁵² Závislost na minulém vývoji (path dependency) v případě principu dědičnosti upřesňuje N. Georgescu-Roegen (1950) efektem hystereze. Vyjmutí současné změny cen a/nebo důchodu, která vedla k realokaci zdrojů, nevrací preference spotřebitele do původního stavu; podrobněji je tento koncept popsán v kapitole 4.2.1 (Historie vs. rovnováha) včetně jeho nesporného přínosu pro postkeynesovskou analýzu.

7.2 Výsledky postkeynesovské teorie spotřebitelské volby

7.2.1 *Postkeynesovství vs. neoklasicismus: dichotomie cílů vědy*

Jak uvádí S. C. Dowová (2001: 11), metodologie se zabývá volbou metod analýzy a způsoby výběru mezi soupeřícími teoriemi. Můžeme si tedy položit dosud nevyřešenou otázku: poskytuje postkeynesovství „dobrou“ teorii? Odpověď na tuto otázku závisí na dostupném kritériu hodnocení teorie, jehož formulace byla historicky úzce provázána s vývojem filozofie vědy ve 20. století. Způsoby výběru mezi soupeřícími teoriemi byly v různých obdobích poznamenány pracemi významných filozofů vědy – zejména K. R. Poppera a T. Kuhna. Popper (1959 [1934]) rozlišoval vědu a nevědecké systémy na základě empirického testování, přičemž přenesl důraz z verifikace teorií na jejich falzifikaci. Jinými slovy řečeno, potvrzující případy nemohly prokázat, že je teorie pravdivá, zatímco rozpor s fakty ji prokázat jako nepravdivou mohl. Testování teorie tak zužovalo rozsah toho, co bylo pravdivé, eliminací toho, co bylo prokázáno jako nepravdivé. Popper implicitně předpokládal, že empirické testování je nejlepším způsobem hodnocení teorie; problém empirického testování později M. Friedman (1953) zúžil na otázku prediktivního úspěchu teorie (Dowová, 2001: 12).

Friedman (1953: 7) definuje jako hlavní cíl pozitivní vědy vývoj „teorie“ nebo „hypotézy“, která přináší platné a smysluplné predikce ještě nesledovaných jevů. Taková teorie je obecně komplexní směsicí (a) jazyka prosazování systematických a organizovaných metod zdůvodnění a (b) souboru významných hypotéz navržených k abstrakci podstatných rysů komplexní reality. Soubor substantivních hypotéz je pak posuzován dle své prediktivní síly pro třídu jevů, které má vysvětlovat; jediným testem platnosti hypotéz je srovnání jejich predikcí se skutečností, přičemž fakta nemohou hypotézu potvrdit – pouze mohou selhat při jejím nepotvrzení. Selhání při nepotvrzení hypotézy však není dostatečným kritériem pro volbu mezi alternativními hypotézami, jejichž množství je neomezené. Volba mezi alternativními hypotézami, které jsou stejně konzistentní s dostupnými daty, musí být do určité míry libovolná, ale s doporučením kritérií „jednoduchosti“ a „plodnosti“. Tato kritéria nelze objektivně specifikovat; jednoduchost spočívá v minimálních požadavcích na znalost vyžadovanou k tvorbě predikcí a plodnost tkví v rozsahu oblastí, ve kterých teorie přináší predikce, a v množství linií dalšího výzkumu, které otevírá (Friedman, 1953: 10). Testování ekonomických hypotéz jejich predikcemi však také vyvolává otázku o úloze empirických dat, která jsou

kromě testování validity hypotéz nezbytná pro tvorbu hypotéz samotných. Testování validity hypotéz a konstrukce hypotéz jsou propojeny ve dvou aspektech: (1) empirická data, která slouží jako test implikací hypotézy, mohou být i hrubým materiálem používaným k její konstrukci (a naopak); (2) proces nikdy nezačíná od startovní čáry, protože jeho úrovně již zahrnují srovnání implikací dřívějšího souboru hypotéz se sledováním, přičemž rozpory v těchto implikacích vedou k tvorbě nových hypotéz nebo revizi hypotéz starých.

K nedorozumění dle Friedmana (1953) často dochází v okamžiku, kdy si uvědomíme, že hypotézy nemají pouze své implikace, ale i předpoklady. Smysluplná vědecká hypotéza nebo teorie tvrdí, že zatímco některé síly jsou pro porozumění konkrétní třídě jevů důležité, jiné důležité nejsou. Taková hypotéza je nejlépe vyjádřena tvrzením, že jí předvídané jevy se chovají při pozorování, „jakoby“ se objevily v hypotetickém a velmi zjednodušeném světě obsahujícím pouze síly, které hypotéza označila jako důležité (Friedman, 1953: 40). Shoda předpokladů s realitou však není ani odlišným, ani dodatečným testem platnosti hypotéz. Skutečně důležité a významné hypotézy budou vykazovat předpoklady, které jsou nepřesnými deskriptivními reprezentacemi reality a čím významnější bude teorie, tím významnější budou v tomto smyslu její nerealistické předpoklady. Hypotéza je totiž důležitá, jestliže abstrahuje společné a klíčové prvky z masy komplexních a detailních podmínek jevu, který má být vysvětlen, a umožňuje validní predikce na bázi jich samotných. Důležitá hypotéza tedy musí být popisně špatná ve vlastních předpokladech, nepřihlíží k mnoha dalším doprovodným podmínkám a ani je nevysvětluje; její pravý úspěch tyto podmínky prokazuje jako nerelevantní pro vysvětlení jevu (Friedman, 1953: 14, 15). Otázka předpokladů teorie nestojí na tom, zda jsou deskriptivně realistické⁵³, ale zda jsou dostatečně dobré aproximace pro daný účel. Její zodpovězení může vycházet pouze ze sledování, zda teorie funguje – tj. zda přináší dostatečně přesné predikce.

Jestliže bychom v duchu Friedmanových myšlenek použili prediktivní sílu jako kritérium hodnocení teorie, pak by (nejen) postkeynesovský přístup v hodnocení

---

⁵³ Friedman (1953) argumentuje, že předpoklady teorie v deskriptivním smyslu ani důsledně realistické být nemohou. Naprosto realistická teorie pšeničného trhu by pak například musela zahrnovat nejen podmínky, které přímo ovlivňují nabídku a poptávku po pšenici, ale také druh mincí nebo platebních nástrojů využívaných ke směně, osobní charakteristiky obchodníků s pšenicí jako je barva vlasů a očí každého obchodníka, jeho předky a vzdělání, počet členů jeho rodiny a jejich charakteristiky, druh půdy, na kterém pšenici pěstuje, její fyzikální a chemické složení, počasí v sezóně růstu, osobní charakteristiky farmářů pěstujících pšenici a spotřebitelů, kteří ji nakonec využijí a podobně až do nekonečna. Jakákoliv snaha dostat se daleko v dosahování tohoto typu realismu určitě vydá teorii totálně nepoužitelnou. (Friedman, 1953: 32)

neobstál⁵⁴. Nejjobecnější příčina tohoto výsledku by spočívala v dichotomii cíle vědy; lze rozlišit cíl vysvětlení a cíl predikce. Postkeynesovský důraz na vysvětlení implikuje preferenci teorie, která je realistická; ve Friedmanově době již například J. Robinsonová, N. Kaldor či G. L. S. Shackle argumentovali, že hlavním metodologickým prohřeškem neoklasické teorie, jíž Friedman poskytl obranu z pozic instrumentalismu, je její nerealističnost při ztvárnění ekonomické reality. Postkeynesovští ekonomové tak upřednostnili vysvětlení před predikcí, přičemž řešení problému hodnocení jejich teorie naznačil vývoj filozofie vědy, která mezitím prošla velkou transformací. Zatímco doposud byla cílem identifikace nejlepší metody pro vědu a nejlepšího způsobu volby teorií, po publikaci práce T. Kuhna (1997 [1962]) si začali filozofové vědy klást otázky o tom, zda lze vůbec identifikovat jednu nejlepší metodu hodnocení teorie. Kuhn při studiu historie vědy vysledoval, že volba teorie není jen záležitostí testování teorie na základě empirických dat. Namísto toho se věda vyvíjí ve společenském procesu ve vědeckých komunitách, přičemž každá tato komunita sdílí paradigma, které definuje výzkumnou agendu a analytické metody. Tyto konvence jsou vyjádřením rozdílných metodologií jednotlivých paradigmat a tím i různých způsobů hodnocení teorie. Kuhnův popis vědeckého pokroku tak provokoval staronové debaty o cílech vědy a metodách hodnocení teorie.

Nabízí se tedy otázka, jaké argumenty mohou obhájit vysvětlení jako cíl ekonomické teorie. Eichner (1983, 1986) charakterizuje vědecký přístup epistemologií a podrobuje neoklasickou teorii empirickému testu shody, úplnosti a šetrnosti. Test shody indikuje, zda jsou závěry teorie potvrzeny empirickým sledováním reálného světa. Test úplnosti určuje, zda je teorie schopna pokrýt všechna známá fakta o třídě zkoumaných jevů. K selhání v testu úplnosti může dojít buď proto, že teorie neposkytuje vysvětlení určitých empiricky sledovatelných jevů, nebo (za určitých podmínek) díky odlišnosti empirického sledování od našich očekávání od teorie. Teorie, která nesplní test úplnosti, může být odsunuta do kategorie speciálních případů a test úplnosti pak spočívá v určení podmínek, za kterých teorie zůstává platná. Test šetrnosti je kontrolou, zda je určitý prvek teorie (včetně předpokladů) nezbytný pro vysvětlování sledovatelné reality. Po splnění všech tří testů může dojít k empirickému potvrzení teorie, které je zásadní pro jakoukoliv

---

⁵⁴ Zde je však nutné upřesnit, že Friedmanova (1953) esej obsahuje i pasáže, které jsou často opomíjeny a jejichž podrobnou analýzou dochází U. Mäki (2003) k závěru, že Friedman nabízí svobodnou volbu dle intelektuálních preferencí čtenáře. Nabídnuté menu dle Mäkiho (2003) skýtá složky pro fikcionalismus, instrumentalismus, pozitivismus, falzifikacionismus, pragmatismus, konvencionalismus, sociální konstruktivismus, ale i realismus.

sociálně vědní teorii; Eichner (1983, 1986) však demonstruje, že v těchto testech selhávají základní prvky jádra neoklasické teorie jako je indiferenční mapa, mapa izokvant, rostoucí individuální a tržní nabídka na trhu statků a teorie mezní produktivity. Postkeynesovská teorie nabízí ke každému z těchto prvků alternativní formulaci, která by ještě mohla být empiricky zdiskreditována a v několika případech již za ní stojí významné množství empirických dat. Eichner (1983, 1986) uvádí a zdůvodňuje příklady těchto alternativních formulací; v oblasti teorii spotřebitele užívá argumenty, které jsou obsaženy v předchozím textu, přičemž vyzdvihuje přínos staré institucionální ekonomie. Příčinu nedostatků neoklasické teorie pak Eichner (1983, 1986) vidí v (někdy nevhodném) překladu ekonomické teorie do matematického jazyka, což ostrým rozlišením mezi teorií a empirickým výzkumem posiluje lpění na nevědecké epistemologii. Jiné porušení vědeckých norem pak přichází s argumentem, že účelem teorie není vysvětlit, co se skutečně děje za sledovatelných podmínek, ale spíše určit podmínky, které musí být splněny pro splnění určitého cíle (tj. optimální alokaci zdrojů); takto je účel vědy postaven na hlavu (Eichner, 1983: 517).

Užitečnost Eichnerovy (1983, 1986) argumentace ve prospěch vysvětlení skrze obtížnost (ne-li nemožnost) predikce v sociálních vědách podrobil kritice B. J. Caldwell⁵⁵ (1989). Neoklasičtí ekonomové totiž v současné době věnují větší pozornost specifickým problémům reálného světa a jejich teoretické pokroky (např. transakční náklady, nedokonalá konkurence, teorie her) by mohly být chápány jako úsilí o realističnost vlastní teorie. Definující charakteristika neoklasicismu, jakou je princip racionality, je dle Caldwell (1989: 59) navzdory všem sporům o jejím logickém statutu jedním z nejvýznamnějších a plodných heuristických nástrojů dostupným analytikům sociálních věd. Neoklasičtí ekonomové by tak díky soustředěnému užívání racionality (byť v omezené formě) mohli tvrdit, že jejich program je jedinou tradicí v ekonomii, která naplňuje vysvětlující funkci. Neoklasický cíl predikce pak na druhou stranu obhájuje užití umělých konstruktů (např. indiferenční křivky), přičemž neoklasická teorie přinejmenším v určitých případech přesné predikce přináší (zejména na mikroekonomické úrovni). Důležité ovšem je i to, že řada neoklasických ekonomů zároveň uznává, že v určitých ekonomických oblastech adekvátní predikce dosažitelná není (například tržní ceny na trhu

---

⁵⁵ Eichnerově (1983) výkladu Caldwell (1989: 53) vytýká příliš hrubý popis epistemologických pravidel vědy, aniž by ukázal, jak postkeynesovská teorie splňuje všechny jeho empirické testy. Zásadnějším problémem Eichnerovy argumentace je však dle Caldwell (1989: 54) fakt, že by její kritika mohla vyzvat Eichnerovu vizi reálné vědy, což by jej vedlo do bitvy, která má málo společného s tím, co je na jeho kritice skutečně významné.

akcí). I Friedman (1953: 12) vznášá požadavek, že ekonomická teorie musí být více než jen struktura tautologií (do kterých spadá formální logika i matematika), aby byla schopna předvídat a ne pouze popisovat důsledky akce. Použitelnost tautologií dle Friedmana (1953) nakonec závisí na přijatelnosti hypotéz, které navrhnou konkrétní kategorie, do kterých organizují empirický jev. Caldwell (1989: 61) pak spatřuje perspektivní program postkeynesovského výzkumu ve vývoji deskriptivně realistických modelů ekonomických jevů s neustálým využitím inovací behaviorální ekonomie, institucionálních studií, teorie her a jiných oblastí myšlení. Nové modely by však neměly být hodnoceny na základě srovnání s nesporně nerealistickými modely neoklasicismu; měly by být srovnávány spíše s alternativními a stejně realistickými modely jiných ekonomických tradicí. Pokud se týká neoklasicismu, postkeynesovští ekonomové by měli zvážit přidání metodologických zbraní neoklasické ekonomie do vlastního arzenálu a pokusit se duplikovat Friedmanův metodologický obrat. (Caldwell, 1989: 62)

7.2.2 *Formalismus a jeho alternativy v postkeynesovské teorii*

Cíl teorie na sebe váže i metodu; neoklasickou metodou analýzy je matematický formalismus, který se však zdá být nevhodný pro vysvětlení sociálních jevů. Jakoukoliv diskusi o formalismu ovšem musí předcházet přesnější vymezení tohoto pojmu, které poskytuje z ekonomického pohledu například R. E. Backhouse (1998: 1848). Formalismus může mít tři významy: axiomatizace, matematizace a metodologická formalizace. Axiomatizace zahrnuje redukci znalosti do množiny nezávislých axiomů a z nich odvozených tvrzení na základě dobře definovaných logických pravidel. Matematizace je obecnějším pojmem; jedná se o užití matematických technik (geometrie, algebra, teorie množin, topologie) v ekonomických argumentech. Jedná se o neformální, ale pro ekonomii výstižnou, definici; tato definice vyvolává problém technik, které vstupují na seznam – pro diskutované problémy jsou však tyto definiční problémy okrajové. Metodologická formalizace je definována jako užití dohodnutého souboru metod pro řešení určitých typů problémů (např. optimalizační modely chování)⁵⁶. V. Chicková (1998) však již například argumentuje, že dosažení průkazné znalosti komplexního předmětu ekonomie jedinou metodou je nemožné. Formální techniky jsou

---

⁵⁶ Uvedené Backhouseovy (1998) definice se liší od definic užívaných v matematice. Jejich účelem je spíše vystihnout to, co mají ekonomové na mysli, když diskutují o významu axiomatizace, matematizace a metodologického formalismu v ekonomii. Na tyto definice navazuje i Chicková (1998) a pro účely této kapitoly je lze považovat za dostačující.

sice významnými nástroji, skýtají ovšem úskalí v identifikaci aplikací, pro které mohou být bezpečně využity. Jinými slovy řečeno, formální přístup má mnohé přednosti (přesnost, transparentnost, nezvratný důkaz), ale také může vést k rozchodu formy a obsahu teorie. Konkrétní problémy pak Chicková (1998) identifikuje v několika oblastech; jedná se například o volbu předpokladů (či dokonce samotných problémů) spíše kvůli jejich matematické tvárnosti než ekonomické přípustnosti nebo chápání atomických systémů jako izolované podmnožiny organických systémů (které jsou však spíše jejich výlučným duálem). Zájem o realitu ovšem nevyklučuje použití konvenčních formálních metod; pouze je potřeba vyřešit problém, kdy a kde mohou být takové nástroje bezpečně využity a ku prospěchu. Řada problémů v případě formalismu vyvstává z přehnaných nároků některých jeho zastánců (Chicková, 1998).

Na Chickovou (1998) navazuje Lawson (2001) kritikou nepravdivosti předpokladů, kterou formalistické modelování přímo vyžaduje. Na základě nepravdivých předpokladů lze odvozovat deduktivní logikou jakékoliv – pravdivé či nepravdivé – závěry. Jestliže chceme dedukovat, že „subjekt X učiní Y“, potřebujeme pouze předpokládat, že (1) převažuje situace, ve které je pro subjekt X ve specifickém smyslu racionální konat Y, spolu s předpokladem, (2) že se subjekt X chová vždy racionálně ve specifikovaném smyslu. Předpoklady o situaci, lidských schopnostech a jejich uplatňování nemusí být realistické, pouze musí usnadňovat matematické modelování. Problém pak nespočívá v samotných závěrech formalistických ekonomických modelů, ale ve způsobu odvození těchto závěrů; ve vycházení z „předpokladů“, o nichž je známo, že jsou deskriptivně nepravdivé (Lawson, 2001: 77). Přijaté předpoklady pak jsou dokonce typicky nepravdivé, neboť efektivnost metod formalistického modelování vyžaduje uzavřenou realitu; ve skutečnosti je ale sociální svět všude otevřený. Tvůrce formalistických modelů tak neochrání před kritikou ani užití reálných dat, neboť tato data zaznamenávají ekonomické jevy generované v otevřeném a vnitřně propojeném sociálním systému. Pokud tedy budou trvat na analýze těchto dat s využitím metod, které jsou založeny na předpokladu výskytu jevu v uzavřeném a atomistickém systému, nemohou být ani v kontaktu s realitou (Lawson, 2001: 79). Matematické metody tak pravděpodobně nebudou pro vysvětlení sociálních jevů příliš užitečné; za nejlepší cestu k vývoji pochopení Lawson (2001) označuje kombinaci racionálního myšlení a testování a chyby. Můžeme totiž očekávat, že se naše znalost (dokonce i znalost plodné sociální vědecké metody) vyvíjí našim poučením z minulých chyb v evolučním procesu; důležité poznatky by mohly být v tomto smyslu dosaženy více či méně nahodile. Takový evoluční vědecký

proces je však v současné době blokován nebo v prostředí selekce musí mít jakákoliv prosperující praxe matematickou formu. Reálný pokrok v sociálním pochopení je jinými slovy podkopán všudypřítomnou představou, že jediná (nebo téměř jediná) povolená forma činnosti zahrnuje tvorbu matematických modelů (Lawson, 2001: 81).

Jinou argumentaci na téma omezené použitelnosti matematických metod v ekonomii, ovšem s podobným výsledkem jako Lawson (2001) či Chicková (1998), zahrnuje Davidson (1991) do vymezení konceptů přeměnitelné (transmutable) reality. Neergodicita tohoto typu reality vylučuje jakoukoliv smysluplnou predikci, neboť minulé a současné realizace jevu nemohou poskytnout informaci o budoucnosti, která může být přeměnitelná lidskou činností. Koncepty založené na přeměnitelném ekonomickém prostředí tak mohou být zajímavou přehlídkou opomenutí v neoklasickém principu racionality v zájmu matematické formalizace; jejich příkladem může být absence kreativity volby (G. L. S. Shackle) či zanedbání významu institucí při rozhodování ekonomických subjektů., který je naopak klíčový pro starou institucionální (a postkeynesovskou) ekonomii. V případě staré institucionální ekonomie nelze nezmínit Veblenovu (1898) esej, kterou se Veblen zúčastnil rané fáze diskuse o metodách hodnocení teorie a ve které si Veblen pokládá otázku, proč ekonomie není evoluční věda. Evoluční vědu Veblen (1898: 377) definuje jako teorii procesu, přičemž rozdíl mezi evoluční a pre-evoluční vědou spočívá v odlišných základech hodnocení fakt pro vědecké účely nebo v odlišném zájmu, kterým jsou fakta zhodnocena. Tento rozdíl Veblen (1898: 389, 390) zvýrazňuje kontrastem hédonistické a psychologické koncepce člověka. Hédonistická koncepce pojímá člověka jako bleskovou kalkulačku slastí a strastí, která osciluje mezi podněty, které ji posouvají v prostoru, ale nechají ji nedotčenou. Tento člověk je izolovaný (není nic před ním, ani za ním) ve stabilní rovnováze s výjimkou působení tlaku sil, které jej přemísťují v nějakém směru. Veblen preferuje psychologickou koncepci člověka, který koná, i když na něj nepůsobí síly způsobující slasti a strasti. Člověk je spíše strukturou sklonů a zvyků, které hledají realizaci a vyjádření v odvíjející se aktivitě. Tato aktivita je procesem a přání, jimiž se akce řídí, jsou podmínky temperamentu, který určuje specifický směr, ve kterém se bude v daném případě aktivita vyvíjet. Tyto podmínky temperamentu jsou prvky mysli subjektu a jsou výstupem jeho předchůdců a jeho života do okamžiku, ve kterém se tento subjekt nachází. Jsou produktem jeho dědičných vlastností a minulé zkušenosti, které jsou kumulativně ovlivněny tradicemi, konvencemi a materiálními podmínkami; a umožňují východisko pro další krok procesu (Veblen, 1898: 390). To stejné pak platí i pro skupinu, ve které

tento subjekt žije. Na těchto a jiných podobných základech Veblen zastával názor, že by ekonomie měla být evoluční vědou a že by se evoluční vědou měla nevyhnutelně stát v evolučním procesu. S odstupem více než sta let Veblenovu vizi hodnotil například Lawson (2002), který argumentoval, že Veblen vytvořil konstruktivní program zakořeněný v ontologii. Veblenova specifická verze evoluční epistemologie se ukázala jako špatná, protože jeho predikce, že by se ekonomie stala brzy evoluční vědou, byla zatracena událostmi; do hry ale nyní vstupuje jeho normativní přístup a jeho praktické implikace. Veblenův normativní přístup úzce odráží rozdílnou ontologii, než je ontologie současného hlavního proudu. Je to ontologie kumulativní příčiny, která by měla být v ontologických poznacích explicitnější, udržená a systematická (Lawson, 2002: 289). Lawson (2002: 190) pak reformuluje Veblenovo tvrzení, že ekonomie by se měla zařadit jako evoluční věda; tradice moderního (starého) institucionalismu by se měla zařadit nejen jako konstruktivní projekt, ale jako specifický (evoluční) projekt v ontologii, tj. v rámci realistického sociálního teoretizování.

Všechny dosud uvedené argumenty ovšem nejsou konečným výčtem důvodů, proč řada postkeynesovských ekonomů formalismus odmítá. Keynes (1939, 1940) tento postoj již předjímá kritikou aplikací ekonometrických⁵⁷ metod J. Tinbergenem. Keynes (1939, 1940) poskytuje výčet potenciálních problémů, které mohou být spojeny s jakýmkoliv odhadnutým ekonomickým modelem. Odhadnutý model tedy musí být opravdu pečlivě interpretován s důrazem na možnost omylu; Keynes však tyto problémy považoval za natolik závažné, že vlastně zpochybňoval použití ekonometrických metod. D. F. Hendry (1980: 396) uvádí, že Keynesovy námitky vytvořily vynikající seznam toho, co by mohlo být nazváno jako problémy lineárního regresního modelu. Konkrétně se jednalo o užívání neúplného souboru determinujících faktorů (opomenuté proměnné); tvorba modelů s nezjistitelnými proměnnými (jako jsou očekávání) odhadovaných ze špatně měřených dat založených na indexních číslech; dosahování nepodložených korelací za užití zástupných proměnných a simultánnosti; neschopnost odlišit rozdílné efekty multikolineárních proměnných; předpokládání lineárních funkčních forem bez znalosti vhodných dimenzí regresorů; špatná specifikace dynamických reakcí a délek zpoždění;

---

⁵⁷ D. F. Hendry (1980) uvádí definici cílů ekonometrie dle ustavení Econometric Society roku 1930. Cílem ekonometrie je dosažení pokroku ekonomické teorie ve vztahu ke statistice a matematice. V tomto širším smyslu zahajuje ekonometrie analýzu vztahů mezi ekonomickými proměnnými abstrakcí jevu, který je předmětem zájmu, a formulací teorií v matematické formě. Empirická použitelnost výsledných modelů je hodnocena s využitím statistické informace o předpokládané důležitosti a ekonometrie v užším smyslu se zabývá interpretací a analýzou takových dat v kontextu ustanovené ekonomické teorie (Hendry, 1980: 388). Již tato definice ve srovnání s předchozím textem dává tušit, proč je ekonometrie řadou postkeynesovských autorů odmítána.

nesprávné předfiltrování dat; chybné vyvozování příčin z korelací; nepřesné předvídání (nekonstantní parametry); zaměňování statistického s ekonomickým významem výsledků a selhávání v propojení ekonomické teorie s ekonometrií. Hendry (1980) k tomuto seznamu problémů přidává ještě chybnou stochastickou specifikaci, nesprávné předpoklady exogenosti, nedostatečnou velikost vzorků, agregaci, nedostatek strukturální identifikace a neschopnost jedinečného zpětného odkazování se ze sledovaných empirických výsledků na danou původní teorii. Pro Hendryho (1980) ovšem nesmírná komplikovanost předmětu neznamena jeho beznadějnost. Řada poznatků dosažených v ekonometrii v posledních padesáti letech totiž může být chápáno jako studium důsledků výše uvedených problémů za účelem konstrukce diagnostických testů, které mají výskyt těchto problémů odhalit a vyvinout vhodné metody jejich řešení.

Význam ekonometrie pro postkeynesovství označila Dowová (2001) za nedořešené téma a zdá se, že její tvrzení stále platí. Ke shodě by mohlo dojít v tvrzení, že by mohla být ekonometrie použita k modelování systémů, které jsou uzavřené. Předmět zkoumání však odpovídá uzavřenému systému jen velmi zřídka. Na druhou stranu čelíme fundamentální nejistotě ohledně budoucnosti matematických metod; pak tedy můžeme připustit i možnost výskytu nových matematických metod v budoucnosti, které by byly pro otevřené systémy vhodnější. Tak by se dalo říci, že postkeynesovství nemusí stát před volbou mezi realismem nebo ekonometrií; za určitých pečlivě specifikovaných podmínek by mohlo být užití ekonometrie obhájeno, byť se tyto podmínky téměř nevyskytují. Nabízí se ovšem otázka: jakým způsobem lze vytvářet postkeynesovskou teorii, která klade důraz na struktury, kauzální mechanismy a procesy, které jsou spojeny s historicky podmíněnými ekonomickými událostmi?

F. S. Lee (2000: 8) v tomto případě argumentuje ve prospěch užití metody ukotvené teorie (grounded theory), která je konzistentní s kritickým realismem a empirickým relativismem⁵⁸. Metoda ukotvené teorie (grounded theory) je procesem, který začíná na straně ekonomů, jenž je obeznámen s pre-existujícími myšlenkami a koncepty v relevantní literatuře. Tento ekonom sbírá srovnatelná data o ekonomických událostech, ze kterých izoluje konceptuální kategorie a jejich vlastnosti a dále identifikuje vztahy

---

⁵⁸ Lee (2000: 7) uvádí, že metodologické směrnice kritických realistů vycházejí z teoreticko-abstraktní re-deskripce události existujícím kvalitativním a kvantitativním materiálem; následuje vysvětlení události stanovením a identifikací struktur a kauzálních mechanismů, které jej vytváří; a končí se empirickým ověřením teorie. Tento způsob identifikace kauzálních mechanismů a struktur je však příliš vágní a ani neukazuje, jak by měly být kauzální procesy vymezeny a formulovány. Kriticko-realistické směrnice navíc říkají, že by teorie měla obsahovat fiktivní nebo empiricky nezaložené složky odvozené z analogií či metafor (Lee, 2000: 7).

mezi nimi. Na základě detailně ukotvených konceptů a vztahů pak ekonom vyvíjí teorii ve formě komplexního analytického vysvětlení založeného na centrálních konceptech. Tato teorie vysvětluje, proč a jak se vyskytuje posloupnost ekonomických událostí reprezentovaných datech. Při konstrukci empiricky ukotvené teorie se ekonom nesnaží zjednodušovat; spíše se snaží vystihnout komplexnost dat empirickým stanovením mnoha odlišných vedlejších konceptů a vztahů, které pak splétá dohromady s centrálním konceptem do struktur a kauzálních mechanismů. Proces výběru centrálních konceptů a vyvíjení teorie vyzdvihne vedlejší koncepty a vztahy, které vyžadují další empirické ukotvení a navrhování čistě analytických konceptů a vztahů, jejichž integrace do ekonomie vyžaduje opět jejich empirické ukotvení. Vyvinutou teorii bude ekonom v závěru hodnotit podle toho, jak vysvětluje skutečné ekonomické události (Lee, 2000: 8, 9). Následně Lee (2000) poskytuje detailní rozbor všech úrovní procesu a zabývá se daty, pro jejichž využití byla ukotvená teorie (grounded theory) vyvinuta. K výstavbě teorie jsou zde užívány převážně kvalitativní data, užití kvantitativních dat však vyloučeno také není. Prameny těchto dat tvoří všechny dostupné záznamy; jestliže jsou existující data neúplným záznamem ekonomických událostí, je třeba použít jiné výzkumné strategie, aby byly vytvořeny (výzkumy, dotazníky, rozhovory, přímé sledování, etnografické studie apod.). Lee (2000) poukazuje, že v rámci postkeynesovství lze využít řadu metod pro sběr kvantitativních a kvalitativních dat a metod srovnání těchto dat za účelem vývoje kategorií, struktur a kauzálních mechanismů. V tomto kontextu se zabývá úlohou případových studií, matematiky, ekonomického modelování a ekonometrie při ukotvování teorií a v teoriích již ukotvených. Použitelnost matematiky a ekonomických modelů Lee (2000) omezuje v duchu kritického realismu; překlad ukotvené teorie do ekonomického modelu znamená překlad struktur a kauzálních mechanismů do matematického jazyka – matematická forma modelu ovšem musí být izomorfní s empiricky založenou teorií. Výstupem ekonomického modelu tedy nemůže být logická dedukce z daných axiomů nebo nějaké matematické řešení. Tento model může být použit například k prozkoumání uskutečnitelnosti proplétání určitého souboru struktur a kauzálních mechanismů, abychom se přesvědčili, zda nemá teorie neočekávané výstupy, které musí být empiricky založené; abychom se přesvědčili, zda výstupy nových dat odpovídají očekávaným vzorcům výstupu; či prozkoumali dopad měnících se struktur a kauzálních mechanismů na ekonomické výstupy (Lee, 2000: 25).

Podobně omezením podléhá i ekonometrie; ekonometrický model zahrnuje složky kvantitativní reprezentace struktur a složky kauzálního mechanismu, přičemž jeho

statistická forma bude určena determinací výstupu kauzálním mechanismem, který ovšem nemusí vždy generovat výstupy, jež mohou být zaznamenány. Ekonometricky může být (s vědomím omezení) testován kauzální mechanismus a jeho výstupy; ekonometrické testování však není o budoucích predikcích, ale o pochopení vztahů mezi kauzálním mechanismem a jeho výsledky, které i při existenci tohoto mechanismu nemusí být zaznamenány. Pokud testování nových dat nepodpoří kauzální mechanismus a jeho výstupy, pak se struktury a kauzální mechanismy změnily a je nezbytné je znovu zakotvit. (Lee, 2000: 27)

Ekonomické teorie, které vyvstávají z metody ukotvené teorie (grounded theory), vysvětlují historické ekonomické procesy v kontextu relativně stabilních ekonomických struktur a kauzálních mechanismů. Přeměnitelnost reality však zároveň implikuje možnost změny struktur a kauzálních mechanismů v čase, která povede ke změně teorie. Na těchto základech lze založit postkeynesovskou výkladovou analýzu historických či současných ekonomických událostí. Historické ekonomické teorie pak vyžadují, aby teoretický obsah postkeynesovské mikroekonomie zahrnoval (1) vývoj a vymezení historicky zakotvených struktur ekonomiky jako je struktura přání, zdrojů, produkce, cen, tříd a institucionální kontroly, (2) užití ekonomických modelů v historickém čase, které jsou izomorfní s empiricky založenou teorií a jejichž výstupem nejsou logické dedukce a (3) historicky ukotvené kauzální mechanismy v obchodním podnikání, tržních institucích a sociálních institucích (Lee, 2000: 29). Díky sociálnímu ukotvení ekonomické aktivity není možné rozlišovat mezi pozitivní a normativní ekonomikou; cílem postkeynesovské mikroekonomie není jednoduše vysvětlit mikro-činnosti a mikro-evoluci historicky podmíněných kapitalistických ekonomik pomocí empiricky založených konceptů. Vysvětlení také musí být ukotvena sociálně a politicky, čímž musí přispívat k problémům zabývajícím se společenskou spravedlností a blahobytem. (Lee, 2000: 30)

7.2.3 Implikace pro postkeynesovskou teorii spotřebitele

Cílem postkeynesovské teorie spotřebitele je vysvětlení chování spotřebitele v reálných socioekonomických podmínkách; implikace tohoto cíle pro výsledky uvedené teorie lze vymežit dvojí definicí mikroekonomie, kterou poskytuje D. W. Katzner (2001) a která vhodně ilustruje důsledky dichotomie cíle predikce a vysvětlení na mikroekonomické úrovni. Mikroekonomii lze chápat jako (1) soubor technik pro vysvětlení úzce definovaných a izolovaných problémů nebo jako (2) soubor obecnějších a rozsáhlejších

vysvětlení sledovaných jevů, které formují vizi fungování světa. V prvním případě lze uplatňovat predikci při řešení otázek, jak se změní poptávané množství statku při změně důchodu spotřebitele či jak se změní výdaje spotřebitele na spotřebu v budoucnu při růstu úrokových sazeb apod. Jedná se o případy izolovaných, specifických otázek, jejichž pojitkem by mohl být optimalizační rámec chování spočívající v maximalizaci užitku. Tímto rámcem konceptualizuje chování spotřebitele neoklasická teorie; v zaměření na techniku ale často opomíjí vztahy mezi těmito izolovanými otázkami v čase a prostoru, jejich souvislost s celkovou vizí chování spotřebitele či přísné vymezení podmínek aplikace na jiné případy. Tato opomenutí při řešení podobných problémů jsou doprovodnými potížemi dosahování cíle predikce v rámci neoklasické teorie spotřebitele, jako nedostatky však v rámci uvedené teorie vnímána nejsou, z čehož mohou pramenit pochybnosti o použitelnosti takové teorie.

Postkeynesovské vysvětlení chování spotřebitele nemůže vycházet z *modelů* chování spotřebitele, které řeší izolované otázky se zátěží výše uvedených nedostatků. Takové modely nejsou oblastí reality, kterou mají vysvětlovat, a jejich výsledky můžeme označit přinejlepším za odhady nebo myšlenkové reprezentace skutečných nebo sledovaných jevů, které jsou přípustné za určitých podmínek a mají tak omezenou použitelnost (Katzner, 2001). Příkladem takové myšlenkové reprezentace je užitková funkce nebo funkce poptávky, které se v realitě nevyskytují. V reálném světě se vyskytují pouze sledování výchozích dat pro formulaci uvedených funkcí; tato formulace je založena na zpracování dat pomocí axiomů (tj. nutných předpokladů o chování spotřebitele) a vychází z matematické reprezentace modelu, která je umožněna optimalizačním rámcem chování spotřebitele. Všechny uvedené základy pro formulaci funkce jsou problematické. Předpoklady, na nichž je model vystavěn, pojmají preference spotřebitele jako exogenní veličinu, čímž odsunují mimo ekonomickou teorii problém uzavření otevřeného systému včetně implikací historického času, v němž mohou spotřebitelé na základě vlastních zkušeností sehrávat aktivní roli při utváření socioekonomického systému, v němž se rozhodují nejen o struktuře spotřeby, ale i o celkové částce výdajů, která bude ve prospěch spotřeby alokována. Matematická reprezentace modelu je pak často sporná i v důsledku nekritické víry v přínos vědeckého přístupu k vysvětlení v přírodních vědách pro vysvětlení ekonomických a sociálních jevů.

Vysvětlení chování reálného spotřebitele vyžaduje konceptualizaci spotřebitele v širším kontextu; proto se musíme zabývat otázkami, proč spotřebitel s poklesem důchodu nesnižuje výdaje na spotřebu základních potravin či proč s růstem ceny statku

dochází k růstu spotřebovávaného množství statku, aniž by se jednalo o statek méněcenný apod. Tyto otázky musí zapadat do celkové vize chování spotřebitele a nesmí být v rozporu s jinými sledováními, které jsou nedílnou součástí této vize. Odpověď postkeynesovské teorie spotřebitele na podobné otázky tak může spočívat v psychologickém pojetí člověka, jehož aktivita je řízena vystáváním jednotlivých potřeb, které jsou hierarchicky uspořádány (viz kapitola 6.5). Sledování, že spotřebitel při snížení úrovně důchodu nesnižuje výdaje na spotřebu základních potravin, může být vysvětleno uspokojováním fyziologických potřeb (potřeb přežití), které mají v systému potřeb naprostou prioritu. Toto sledování však můžeme realizovat za podmínky, že důchod spotřebitele není nižší než výdaje, které by pokryly uspokojení fyziologických potřeb, nebo bychom museli brát v úvahu možnost vypůjčení peněz, která by implikovala, že se domácnost při poklesu důchodu pod úroveň výdajů na spotřebu snaží udržet navyklý životní standard (viz kapitola 5). Druhá otázka se týkala sledování růstu spotřebovávaného množství statku s růstem jeho ceny, aniž by se jednalo o statek méněcenný. Vysvětlení může poskytovat změna vnímání statku při růstu jeho ceny, což je koncept známý jako Veblenův efekt či okázalá spotřeba (viz kapitola 6.3). Spotřebitel tedy chce dát spotřebou daného statku najevo svou pozici ve společenské hierarchii – jinými slovy, chce náležet k referenční skupině a tím se odlišit od skupin tvořících nižší úroveň společenské hierarchie. Tímto chováním spotřebitel může naplňovat potřeby, které se vyskytují na vyšších úrovních hierarchie potřeb; tj. potřeby sounáležitosti, úcty a sebeaktualizace, jejichž uspokojování je do značné míry společensky podmíněné. Obě účinná sledování tak mohou být teoreticky zdůvodněna různými aspekty psychických struktur a mechanismů, které se v jednání člověka projeví uspokojováním konkrétních potřeb konkrétní formou.

Ještě jedna souvislost zde stojí určitě za zmínku; snaha o udržení navyklého standardu, již byla zdůvodněna konstantní úroveň výdajů na spotřebu, má i dimenzi časovou, neboť navyklý životní standard spotřebitele je výsledkem spotřeby v předchozích obdobích. Psychologická koncepce spotřebitele, se kterou postkeynesovství pracuje, se však nespokojí s časem jako pouhou sekvencí událostí. Spotřebitel v průběhu času získává spotřebou nové zkušenosti, díky nimž je každý okamžik jedinečný a které při vysvětlení chování jednotlivce vylučují zpětný chod díky nemožnosti jejich vytěsnění (viz kapitoly 4.2.1, 6.4). Odtud by mohla pramenit i jistá odolnost spotřebitelů při působení ekonomických sil, které by mohly vést ke zhoršení jejich životního standardu (viz kapitola 5).

8 Závěr

Cílem práce bylo rozpracování metodologických východisek formulování postkeynesovské teorie chování spotřebitele v reálných sociálně ekonomických systémech. Teorie chování spotřebitele, která je v cíli deklarována, musí být založena na vysvětlení chování reálného spotřebitele; její formulace je však v rámci postkeynesovství stále v raném stadiu. Za této situace vyvstává nutnost pevného metodologického zakotvení, které jasně odliší postkeynesovskou ekonomii od ekonomie hlavního proudu a vymezí její vztah k ostatním heterodoxním proudům ekonomického myšlení.

Plnění cíle práce vycházelo z nejobecnější úrovně, kterou tvoří filozofické základy postkeynesovské teorie, jenž mohou být definovány trojím způsobem. Všechny tři způsoby byly vyvinuty pro postkeynesovství a jsou navzájem slučitelné; pracují se stejnou ontologií i epistemologií. Co tyto přístupy odlišuje, je jejich rétorika a radikálnost ve vztahu k poznatkům neoklasické ekonomie. Nejradičálnějším z těchto přístupů je kritický realismus v pojetí T. Lawsona, který se otevřeně distancuje od neoklasické teorie i jejích výsledků. Umírněnou (avšak neméně kritickou) cestu ukazuje P. Davidson, jenž se snaží vyjádřit postkeynesovské metodologické základy s použitím neoklasické terminologie, což by mohlo napomoci v odstranění bariér v dialogu postkeynesovské a neoklasické ekonomie. Oba dva přístupy naznačují různé cesty, kterými se v budoucnu postkeynesovská ekonomie může ubírat. Kritický realismus by mohl postkeynesovskou teorii dovést k nové vědecké revoluci (což je však dosud poměrně odvážný a extrémní pohled), respektive méně dramatickým variantám budoucnosti jako je sblížení ekonomie s jinými sociálními vědami, integrace s příbuznými směry ekonomického myšlení nebo přežívání jako menšiny vedle hlavního proudu. Rétorika P. Davidsona spíše usnadňuje podmínky fúze postkeynesovské a neoklasické ekonomie, která by ovšem neznamenalasymetrii ve vztazích obou proudů ekonomického myšlení. Překvapivě by musela ustoupit neoklasická teorie, neboť tato fúze by obnášela její zahrnutí do širšího postkeynesovského rámce, v němž by byla speciálním případem (konkrétně by se jednalo teoretické zpracování situací, kdy by byla z realistické perspektivy zdůvodnitelná ontologie uzavřeného systému). Rozdíly v rétorice kritického realismu a přístupu P. Davidsona, včetně jejich důsledků pro scénář budoucího vývoje postkeynesovské ekonomie, pak vyvažuje S. C. Dowová obecnější koncepcí babylonského způsobu myšlení.

Ať už si představujeme budoucnost postkeynesovské teorie jakkoliv a ať už je naše preference rétoriky ve filozofických základech jakákoliv, vždy se shodneme na základních metodologických principech, ze kterých by měla postkeynesovská teorie vycházet. Kromě realismu ekonomické teorie a myšlení v otevřeném systému je zapotřebí chápat ekonomické prostředí jako proces, který se odehrává v historickém čase, jehož nevratnost implikuje prostředí fundamentální nejistoty, které nevyhnutelně čelí ekonomické subjekty při svém rozhodování. Fundamentální nejistota je neredukovatelná do situací rizika (které vlastně hraničí se situací jistoty), neboť vše, co se v ekonomickém prostředí děje, se děje v kumulativní posloupnosti. Jednotlivé časové body v této posloupnosti jsou jedinečné; i kdybychom alespoň na chvíli připustili zpětný chod času, nikdy tyto body nebudou vyvstávat v naprosto stejné podobě. Na tomto poznatku je mimo jiné postavena postkeynesovská ekonomie, jejíž síla tkví zejména v oblasti makroekonomie a vybraných tématech mikroekonomie.

Mikroekonomické teorii spotřebitele byla věnována spíše sporadická pozornost, postkeynesovství se však v tomto směru otevírá širší heterodoxní tradici (například starý institucionalismus, rakouská škola, behaviorální ekonomie), ale i ostatním sociálním vědám (psychologie, sociologie). Toto postkeynesovské otevření se je založeno na vzájemné spolupráci, kterou by bylo možné (a žádoucí) označit jako vzájemné posilování. Takové upřesnění se možná jeví jako nadbytečné, přesto je na místě. I ekonomie hlavního proudu udržuje s ostatními společenskými vědami určitý vztah, který ale rozhodně není na obou stranách vyvážený. Tento vztah je často označován jako imperialismus ekonomie, která se snaží svými nástroji řešit problémy, které jsou doménou jiných vědních disciplín, zejména psychologie. Brilantní ukázky tohoto přístupu poskytuje v současnosti například G. S. Becker, v jehož podání je neoklasická teorie spotřebitele vedena ambicí učinit z ekonomie hlavního proudu „realistickou“ teorii, která je schopna vysvětlit její kritická místa, jenž byla identifikována (nejen) postkeynesovskou opozicí. I tento přístup však může být v některých aspektech diskutabilní (například navrácení problému lidského kapitálu zřejmě zpět do psychologie či úprava reality v zájmu matematického formalismu); směr diskuse by konkrétně závisel na intelektuálních preferencích jednotlivých stran a s nimi spojenými kritérii posuzování. V ekonomickém imperialismu však minulost, současnost a doufejme, že ani budoucnost, postkeynesovské teorie spotřebitele nespočívá. Postkeynesovská teorie spotřebitele se tak nachází ve fázi systematizace poznatků s ní slučitelných alternativních směrů ekonomického myšlení a jiných sociálních věd. Tmelem vznikajícího systému jsou propracované alternativní

makroekonomické principy, jimž má teorie odpovídat, a zároveň poznatky nemnoha postkeynesovských teoretiků spotřebitelské volby. Postkeynesovské kořeny této teorie lze hledat v makroekonomickém principu efektivní poptávky, na něž již úspěšně navazují zejména teoretické poznatky v teorii firmy; není tedy důvod, proč je obdobě nevyužít v teorii spotřebitele.

Zmíněné metodologické aspekty byly v práci identifikovány jako metodologické základy postkeynesovské teorie spotřebitelské volby a systematizovány v jednotlivých kapitolách. Pořadí kapitol není nahodilé; jejich posloupnost vychází z postupu od metametodologických úvah přes čistě metodologické koncepty až po konkrétní verzi postkeynesovské teorie spotřebitele, která z nich vychází. Následná diskuse pak byla věnována nejen explicitnímu zdůvodnění jednotlivých principů teorie spotřebitelské volby v obecnějších metodologických konceptech, ale i vymezení přijatelné podoby výsledků této teorie. Postkeynesovský přístup totiž nutně vede k přehodnocení zažitého (neoklasického) způsobu vnímání výstupů teorie, které je nerozlučně spojeno s matematickým modelováním. Tomu ostatně nasvědčuje i matematické vzdělání většiny laureátů Nobelovy ceny za ekonomii, která je udělena nepřetržitě každý rok od roku 1969. Práce některých postkeynesovských ekonomů je na formálním modelování založena také (samozřejmě se zdůvodněním uzavřeného systému v konkrétních podmínkách a připuštěním jiných zdrojů dat), pro postkeynesovství ovšem tento přístup rozhodně není typický – z pohledu kritického realismu je dokonce téměř nepřipustný. Každá složka modelu, která zahrnuje proměnné a vztahy mezi nimi, je abstrakcí objektivní reality; výsledky modelu tak mohou být přinejlepším aproximace jevů, které jsou platné pouze za určitých podmínek. Model tak můžeme považovat za jakousi metaforu reality, ale již ne za nástroj vědeckého vysvětlení reálných ekonomických jevů či událostí.

Nespočívá-li tedy postkeynesovská teorie v jakékoliv formě matematického modelování, jaké výsledky od ní lze očekávat? Místo matematických metod se můžeme spolehnout na metody verbální, které vysvětlují historické procesy poměrně stabilními ekonomickými strukturami a kauzálními mechanismy, které se v čase mohou měnit. Postkeynesovská výkladová analýza minulých a současných ekonomických událostí se může opírat o dostupná (kvalitativní i kvantitativní) data, která dokumentují vývoj ekonomických struktur a kauzální mechanismy na pozadí tohoto vývoje, aniž by byla výsledkem logická dedukce. V teorii spotřebitele tak můžeme mluvit o vysvětlení chování spotřebitele v socioekonomickém kontextu se zdůrazněním úlohy historického času; konkrétní příklad je poskytnut v závěru diskuse. V každém případě však stojí před

postkeynesovstvím nelehký úkol obhajoby výsledků teorie spotřebitele, které musí vycházet z příslušných filozofických a metodologických základů. Náročnost tohoto úkolu je dána postavením postkeynesovství jako alternativy hlavnímu proudu ekonomické teorie, který by se opravdu jen stěží z vlastní vůle vzdal postkeynesovskému útoku a jehož odolnost je stále výrazně posilována na vědeckých pozicích na univerzitách, které kromě výzkumu také vychovávají další generaci ekonomů.

Seznam použitých zdrojů

ANGELL, J. W. Consumers' Demand. In *The Quarterly Journal of Economics*, 39 (4), 1925. s. 584 – 611.

ARESTIS, P. *The Post-Keynesian Approach to Economics*. Aldershot: Edward Elgar, 1992. 316 s. ISBN 1-85278-154-8.

ARESTIS, P., DUNN, S. P., SAWYER, M. Post Keynesian Economics and its Critics. In *Journal of Post Keynesian Economics*, 21 (4), 1999. s. 527 – 549.

BACKHOUSE, R. E. If mathematics is informal, then perhaps we should accept that economics must be informal too. In *The Economic Journal*, 108 (451), 1998. s. 1848 – 1858.

BARKLEY ROSSER JR., J. Uncertainty and Expectations. In HOLT, R. P. F., PRESSMAN, S.: *A New Guide to Post Keynesian Economics*. London: Routledge, 2001a. s. 52 – 64. ISBN 0-415-22982-0.

BARKLEY ROSSER JR., J. Alternative Keynesian and Post Keynesian perspectives on Uncertainty and Expectations. In *Journal of Post Keynesian Economics*, 23 (4), 2001b. s. 545 – 566.

BASILI, M. ZAPPIA, C. *Shackle's Economic Agent and Modern Decision Theory*. Università degli Studi di Siena [online], 2003. Quaderni n. 394, 22 s. Dostupné na WWW: <<http://www.econ-pol.unisi.it/quaderni/394.pdf>>

BOWLES, S. *Microeconomics: Behavior, Institutions and Evolution*. New York: Russell Sage, 2004. 584 s. ISBN 0-691-09163-3.

BUNGE, M. A. *Emergence and Convergence: Qualitative Novelty and the Unity of Knowledge*. Toronto: University of Toronto Press, 2003. 320 s. ISBN 0-8020-8860-0.

BUNTING, D. Keynes' Law and its Critics. In *Journal of Post Keynesian Economics*, 24 (1), 2001. s. 149 – 163.

CALDWELL, B. J. Post Keynesian Methodology: An Assessment. In *Review of Political Economy*, 1 (1), 1989. s. 43-64.

CHICK, V. Is There a Case for Post Keynesian Economics? In *Scottish Journal of Political Economy*, 42 (1), 1995. s. 20 – 36.

CHICK, V. On Knowing One's Place and the Role of Formalism in Economics. In *Economic Journal*, 108 (451), 1998. s. 1859 – 1869.

CHICK, V., DOW, S. C. The meaning of open systems. In *Journal of Economic Methodology*, 12 (3), 2005. s. 363 – 381.

CODDINGTON, A. Keynesian Economics: The Search for First Principles. In *Journal of Economic Literature*, 14 (4), 1976. s. 1258 – 1273.

D'ORLANDO, F., SANFILIPPO, E. *Behavioral Foundations for the Keynesian Consumption function* [online], 2006. Dostupné na WWW: <<http://ssrn.com/abstract=961780>>

DARWIN, CH. *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*. London: John Murray, 1859. 477 s.

DAVIDSON, P. Is Probability Theory Relevant for Uncertainty? A Post Keynesian Perspective. In *The Journal of Economic Perspectives*, 5 (1), 1991. s. 129 – 143.

DAVIDSON, P. *Post Keynesian Macroeconomic Theory*. Cheltenham: Edward Elgar, 1994. 309 s. ISBN 1-85278-836-4.

DAVIDSON, P. Reality and Economic Theory. In *Journal of Post Keynesian Economics*, 18 (4), 1996. s. 479 – 508.

DAVIDSON, P. Taxonomy, Communication and Rhetorical Strategy. In *Journal of Post Keynesian Economics*, 22 (1), 1999. s. 125 – 129.

DE MOOIJ, M. K. *Consumer Behavior and Culture: Consequence for Global Marketing and Advertising*. Thousand Oaks: Sage Publications, 2004. 345 s. ISBN 0-7619-2669-0.

DOW, S. C. Post Keynesian Methodology. In HOLT, R. P. F., PRESSMAN, S. *A New Guide to Post Keynesian Economics*, s. 11 – 20. London: Routledge, 2001. ISBN 0-415-22982-0.

DOW, S. C. Post Keynesianism and Critical Realism: What is the connection? In *Journal of Post Keynesian Economics*, 22 (1), 1999. s. 15 – 33.

DOW, S. C. *The Metodology of Macroeconomic Thought: A Conceptual Analysis of Schools of Thought in Economics*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 1996. 255 s. ISBN 1-85898-909-4.

DRAKOPOULOS, S. A. Keynes' Economic Thought and the Theory of Consumer Behaviour. In *Scottish Journal of Political Economics*, 39 (3), 1992. s. 318 – 336.

DRAKOPOULOS, S. A. Hierarchical Choice in Economics. In *Journal of Economic Surveys*, 8 (2), 1994. s. 133 – 153.

DUESENBERY, J. S. *Income, Saving and the Theory of Consumer Behavior*. Cambridge: Harvard University Press, 1949. 128 s.

DUNN, S. P. Wither Post Keynesianism? In *Journal of Post Keynesian Economics*, 22 (3), 2000. s. 343 – 364.

- EARL, P. E. Economics and Psychology: A Survey. In *The Economic Journal*, 100 (402), 1990. s. 718 – 755.
- EARL, P. E. *Lifestyle Economics: Consumer Behavior in a Turbulent World*. Brighton: Wheatsheaf Books, 1986. 314 s. ISBN 0745000835.
- EICHNER, A. S. Can Economics Become a Science? In *Challenge*, 29 (5), 1986. s. 4 – 12.
- EICHNER, A. S. Why Economics Is Not Yet a Science. In *Journal of Economic Issues*, 17 (2), 1983. s. 507 – 520.
- ENCARNACIÓN, J. A note on lexicographic preferences. In *Econometrica* 32 (1-2), 1964, s. 215-217.
- FILHO, F. F. *The Concept of Uncertainty in Post Keynesian Theory and in Institutional Economics* [online]. Sao Paulo: Universidade de Sao Paulo, 2004. Dostupné na WWW: <<http://www.econ.fea.usp.br/seminarios/artigos2/uncertainty.pdf>>
- FRIEDMAN, M. *A Theory of the Consumption Function*. Princeton: Princeton University Press, 1957. 243 s.
- FRIEDMAN, M. The Methodology of Positive Economics. In FRIEDMAN, M. *Essays In Positive Economics*, London: University of Chicago Press, 1953. s. 3 - 43. ISBN 0-226-26403-3.
- GALBRAITH, J. K. *The Affluent Society*. New York: Houghton Mifflin Company, 1998. 276 s. ISBN 0-395-92500-2.
- GARRISON, R. W. Causality in Economics (Review). In *Austrian Economic Newsletter*, 2 (4), 1980. s. 4 - 5.
- GEORGESCU-ROEGEN, N. Choice, Expectations and Measurability. In *The Quarterly Journal of Economics*, 68 (4), 1954, s. 503 – 534.
- GEORGESCU-ROEGEN, N. The theory of Choice and the Constancy of Economic Laws. In *The Quarterly Journal of Economics*, 64 (1), 1950. s. 125 – 138.
- GERRARD, B. Beyond Rational Expectations: A Constructive Interpretation of Keynes's Analysis of Behaviour Under Uncertainty. In *The Economic Journal*, 104 (423), 1994. s. 327 – 337.
- GOWDY, J., MESNER, S. The Evolution of Georgescu-Roegen's Bioeconomics. In *Review of Social Economy*, 56 (2), 1998. s. 136 – 156.
- GRUCHY, A. Institutional Economics: Its Influence and Prospects. In *American Journal of Economics and Sociology*, 37 (3), 1978. s. 271 – 281.

- HARCOURT, G. C. The Cambridge Controversies: The Afterglow. In PARKIN, M., NOBAY A. R., *Contemporary Issues in Economics: Proceedings of the Conference of the Association of University Teachers of Economics, Warwick, 1975*. Manchester: Manchester University Press, s. 305 – 334.
- HARRIS, A. L. Veblen and the Social Phenomenon of Capitalism. In *The American Economic Review*, 41 (2), 1951. s. 66-77.
- HEINER, R. A. The Origin of Predictable Behavior, In *American Economic Review*, 73 (4), 1983. s. 560 – 595.
- HEINER, R. A. Origin of Predictable Behavior: Further Modeling and Applications. In *The American Economic Review*, 75 (2), 1985. s. 391 – 396.
- HENDRY, D. F. Econometrics – Alchemy or Science? In *Economica*, 47 (188), 1980. s. 387 – 406.
- HICKS, J. R. *Causality in Economics*. Oxford: Basil Blackwell, 1979. 124 s. ISBN 0-631-11481-5.
- HICKS, J. R. The „New Causality“: An Explanation. In *Oxford Economic Papers*, 36 (1), 1984. s. 12 – 15.
- HIMMELWEIT, S., SIMONETTI, R., TRIGG, A. *Microeconomics: Neoclassical and Institutionalist Perspectives on Economic Behaviour*. London: Thomson Learning, 2002. 580 s. ISBN 1-86152-539-7.
- HODGSON, G. M. *Evolution and Institutions: On Evolutionary Economics and the Evolution of Institutions*. Cheltenham: Edward Elgar, 1999. 345 s. ISBN 1-85898-824-1.
- HODGSON, G. M. What are institutions? In *Journal of Economic Issues*, 40 (1), 2006. s. 1 – 25.
- HODGSON, G. M. Darwinism, Causality and Social Science. In *Journal of Economic Methodology*, 11 (2), 2004a. s. 175 – 194.
- HODGSON, G. M. *The Evolution of Institutional Economics*. London: Routledge, 2004b. 534 s. ISBN 0-415-32253-7.
- HODGSON, G. M. The Evolution of Institutions: An Agenda for Future Theoretical Research. In *Constitutional Political Economy*, 13, 2002. s. 111 – 127.
- HOOUDUIN, L. On The Diference Between the Keynesian, Knightian and the „Classical“ Analysis of Uncertainty and the Development of a more General Monetary Theory. In *De Economist*, 135 (1), 1987. s. 52 – 65.
- HOUTHAKKER, H. S. The Present State of Consumption Theory. In *Econometrica*, 29 (4), 1961. s. 704 – 740.

- HUXLEY, T. H. On the Hypothesis that Animals Are Automata, and Its History, 1874. In Huxley, T. H. *Collected Essays*. London: Macmillan, 1894. s. 199 – 250.
- JEVONS, W. S. Influence of the Sun-Spot Period on the Price of Corn. In *Nature*, 1875.
- KATZNER, D. W. Operationality in the Shackle – Vickers Approach to Decision Making in Ignorance. In *Journal of Post Keynesian Economics*, 15 (2), 1992. s. 229 – 254.
- KATZNER, D. W. Some Notes on the Role of History and the Definition of Hysteresis and Related Concepts in Economic Analysis. In *Journal of Post Keynesian Economics*, 15 (3), 1993. s. 323 – 345.
- KATZNER, D. W. The Significance, Success, and Failure of Microeconomic Theory. In *Journal of Post Keynesian Economics*, 2001. 24 (1). s. 41 – 58.
- KEYNES, J. M. Comment. In *Economic Journal*, 50, 1940. s. 154 – 156.
- KEYNES, J. M. The General Theory of Employment. In *The Quarterly Journal of Economics*, 51 (2), 1937. s. 209 – 223.
- KEYNES, J. M. *Obečná teorie zaměstnanosti, úroku a peněz*. Praha: Československá akademie věd, 1963. 386 s.
- KEYNES, J. M. Professor Tinbergen's Method. In *Economic Journal*, 44, 1939. s. 558 – 568.
- KEYNES, J. M. *Treatise on Probability*. New York: Dover Publications, 2004. 466 s. ISBN 0-486-49580-9.
- KING, J. E. *A History of Post Keynesian Economics Since 1936*. Cheltenham: Edward Elgar, 2002. 316 s. ISBN 1-84064-420-6.
- KNIGHT, F. H. *Risk, Uncertainty and Profit*. Hart, Schaffner and Marx Prize Essays, 31. Boston: Houghton Mifflin Copany, 1921. 381 s.
- KNUDSEN, T. *Dynamic Time and Originative Choice: Shackle Revisited* [online]. University of Cambridge: Realist Workshop Conference, 2000. Dostupné na WWW: <www.econ.cam.ac.uk/seminars/realist/events/conf2000/papers/Download/Knudsen.rtf>
- KOTLER, P., ARMSTRONG, G. *Principles of Marketing*. London: Prentice Hall, 1996. 711 s. ISBN 0-13-721614-9.
- KUHN, T. S. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: Oikoymenth, 1997. 206 s. ISBN 80-86005-54-2.
- LANCASTER, K. J. A New Approach to Consumer Theory. In *Journal of Political Economy*, 74 (2), 1966. s. 132 – 157.

LANCASTER, K. Hierarchies in Goods-Characteristics Analysis. In *Modern Consumer Theory*, Aldershot: Edward Elgar, 1991. s. 69 – 80. ISBN 1-85278-384-2.

LAVOIE, M. A Post Keynesian approach to consumer choice. In *Journal of Post Keynesian economics*, 16 (4), 1994. s. 539 – 562.

LAVOIE, M. *Foundations of Post-Keynesian Economic Analysis*. Aldershot: Edward Elgar, 1992. 461 s. ISBN 1-85278-816-X.

LAVOIE, M. Post-Keynesian Consumer Choice Theory for the Economics of Sustainable Forest Management. In KANT, S., BERRY, R. A. *Economics, Sustainability, and Natural Resources: Economics of Sustainable Forest Management*. Springer Netherlands, 2005. s. 67 – 90. ISBN 978-1-4020-3465-7.

LAWSON, T. *Economics and Reality*. Abingdon: Routledge, 1997. 364 s. ISBN 0-415-15421-9.

LAWSON, T. Connections and Distinctions: Post Keynesianism and Critical Realism. In *Journal of Post Keynesian Economics*, 22 (1), 1999. s. 3 – 14.

LAWSON, T. Mathematical Formalism in Economics: What Really Is the Problem? In ARESTIS, P., DESAI, M., DOW, S. *Methodology, Microeconomics & Keynes*, s. 73 – 83. London: Routledge, 2001. ISBN 978-0-415-23219-7.

LAWSON, T. Probability and Uncertainty in Economic Analysis. In *Journal of Post Keynesian Economics*, 11, 1988, s. 38 – 65.

LAWSON, T. Should Economics Be an Evolutionary Science? Veblen's Concern and Philosophical Legacy. In *Journal of Economic Issues*, 36 (2), 2002. s. 279 – 292.

LAWSON, T. The Nature of Post Keynesianism and its Links to Other Traditions: A Realist Perspective. In *Journal of Post Keynesian Economics*, 16 (4), 1994. s. 503 – 538.

LAWSON, T. Uncertainty and Economic Analysis. In *The Economic Journal*, 95 (380), 1985, s. 909 – 927.

LEE, F. S. *Theory Creation and the Methodological Foundations of Post Keynesian Microeconomics* [online]. Critical Realist Conference, 2000. Dostupné na WWW: <http://www.raggedclaws.com/criticalrealism/archive/cambridge_workshop_2000/flee_tcmfpk.pdf>

LEIBENSTEIN, H. Bandwagon, Snob, and Veblen Effects in the Theory of Consumers' Demand. In *The Quarterly Journal of Economics*, 64 (2), 1950, s. 183 – 207.

LEIBENSTEIN, H. The Economic Theory of Fertility Decline. In *Quarterly Journal of Economics*, 89 (1), 1975. s. 1 – 31.

LEWIS, P., RUNDE, J. A Critical Realist Perspective on Paul Davidson's Methodological Writings on – and Rhetorical Strategy for – Post Keynesian Economics. In *Journal of Post Keynesian Economics*, 22 (1), 1999. s. 35 – 56.

- LOASBY, B. J. Time, Knowledge and Evolutionary Dynamics: Why Connections Matter. In *Journal of Evolutionary Economics*, 11, 2001. s. 393 – 412.
- LUTZ, M. A., LUX, K. *Humanistic Economics: The New Challenge*. New York: The Bootstrap Press, 1988. 352 s. ISBN 0-942850-06-8.
- MÄKI, U. “The Methodology of Positive Economics” (1953) Does Not Give Us the Methodology of Positive Economics. In *Journal of Economic Methodology*, 10 (4), 2003. s. 495 – 505.
- MASLOW, A. H. *Motivation and Personality*. Addison Wesley Longman, 1987. 293 s. ISBN 0-06-041987-3.
- MASON, R. The Social Significance of Consumption: James Duesenberry’s Contribution to Consumer Theory. In *Journal of Economic Issues*, 34 (3), 2000. s. 553 – 572.
- MAYR, E. *The Growth of Biological Thought: Diversity, Evolution, and Inheritance*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 1985. 992 s. ISBN 0-674-36446-5.
- MAYR, E. *Populations, Species and Evolution*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 1970. 453 s. ISBN 0674690133.
- MCCLOSKEY, D. N. *Knowledge and Persuasion in Economics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. 463 s. ISBN: 0521436036.
- MCCORMICK, K. Duesenberry and Veblen: The Demonstration Effect Revisited. In *Journal of Economic Issues*, 17 (4), 1983. s. 1125 – 1129
- MCKENNA, E. J., ZANNONI, D. C. Post Keynesian Economics and Critical Realism: A Reply to Parsons. In *Journal of Post Keynesian Economics*, Vol. 22 (1), 1999. s. 57 – 70.
- MINSKY, H. *John Maynard Keynes*. New York: Columbia University Press, 1975. 181 s. ISBN 0231036167.
- MODIGLIANI, F., BRUMBERG, R. Utility Analysis and the Consumption Function: An Interpretation of Cross-Sectional Data. In KURIHARA, K. K. *Post Keynesian Economics*. New Brunswick: Rutgers University Press, 1954. s. 388 – 436.
- MORGENSTERN, O. Demand Theory Reconsidered. In *The Quarterly Journal of Economics*, 62 (2), 1948. s. 165 – 201.
- NAKONEČNÝ, M. *Základy psychologie*. Praha: Academia, 2004. 590 s. ISBN 80-200-1290-7.
- NORTH, D. C. Institutions. In *The Journal of Economic Perspectives*, 5 (1), 1991. s. 97-112.
- NORTH, D. C. Economic Performance Through Time. In *American Economic Review*, 84 (3), 1994. s. 359 – 367.

- O'DRISCOLL, G. P., RIZZO, M. J. *The Economics of Time and Ignorance*. New York: Routledge, 1996. 300 s. ISBN 0415121205.
- PARSONS, S. D. Post Keynesian Realism and Keynes' General Theory. In *Journal of Post Keynesian Economics*, 18 (3), 1996. s. 419 – 441.
- PETERSON, W. C. Institutionalism, Keynes and the Real World. In *Journal of Economic Issues*, 11 (2), 1977, s. 1587 – 1621.
- POPPER, K. R. *The Logic of Scientific Discovery*. London: Hutchinson, 1959. 480 s.
- ROBINSON, J. Time in Economic Theory. In *Kyklos*, 33 (2), 1980. s. 219 – 229.
- ROBINSON, J. What are the Questions? In *Journal of Economic Literature*, 15 (4), 1977. s. 1318 – 1339.
- ROTHEIM, R. J. Post Keynesian Economics and Realist Philosophy. In *Journal of Post Keynesian Economics*, 22 (1), 1999. s. 71 – 103.
- RUTHERFORD, M. *Institutions in economics: The old and the new institutionalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. 225 s. ISBN 0-521-57447-1.
- SAMUELSON, P. A. What Classical and Neoclassical Monetary Theory Really Was. In *Canadian Journal of Economics*, 1 (1), 1968, s. 1 – 15.
- SAVAGE, L. J. *The Foundations of Statistics*. New York: Wiley, 1954. 294 s.
- SAWYER, M. *The Economics of Michal Kalecki*. New York: M. E. Sharpe, 1985. 319 s. ISBN 9780873323536.
- SETTERFIELD, M. Should Economists Dispense with the Notion of Equilibrium? In *Journal of Post Keynesian Economics*, 20 (1), 1997. s. 47 – 76.
- SHACKLE, G. L. S. *Decision Order and Time in Human Affairs*. Cambridge: Cambridge University Press, 1961. 302 s.
- SHACKLE, G. L. S. *Epistemics and Economics*. New Brunswick: Transaction Publishers, 1992. 482 s. ISBN 1-56000-558-0.
- SHACKLE, G. L. S. Expectations and Employment. In *The Economic Journal*, 49 (195), 1939. s. 442 – 452.
- SHACKLE, G. L. S. *Expectations in Economics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1949. 144 s.
- SHACKLE, G. L. S. Time and Choice: Keynes Lecture in Economics. In *Proceedings of the British Academy*, 62. London: Oxford University Press, 1976. s. 309 – 329.
- SHACKLE, G. L. S. Time and Thought. In *British Journal for the Philosophy of Science*, 9 (36), 1959. s. 285 – 298.

SHACKLE, G.L.S. *Uncertainty in Economics and Other Reflections*. Cambridge: Cambridge University Press, 1955. 267 s.

SIMON, H. A. *Models of bounded rationality: Empirically Grounded Economic Reason, Vol. 3*. Cambridge: MIT Press, 1997. s. 457 s. ISBN 0-262-19372-8.

SPENCER, H. *The Principles of Psychology*. London: Longman, Brown, Green, Longmans, 1855. 620 s.

TUOMELA, R. *The Importance of Us: A Philosophical Study of Basic Social Notions*. Stanford Series in Philosophy. Stanford: Stanford University Press, 1995. 470 s. ISBN 0804724229.

TYMOIGNE, E. Keynes and Commons on Money. In *Journal of Economic Issues*, 37 (3), 2003. s. 527 – 545.

VEBLEN, T. *Teorie zahálčivé třídy*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1999. 344 s. ISBN 80-85850-71-0.

VEBLEN, T. Why is Economics Not an Evolutionary Science. In *The Quarterly Journal of Economics*, 12 (4), 1898, s. 373 – 397.

VICKERS, D. Social Science Fiction and the Suspension of Disbelief. In *Journal of Post Keynesian Economics*, 20 (1), 1997. s. 89 – 101.

WALTERS, B., YOUNG, D. Is Critical Realism the Appropriate Basis for Post Keynesianism? In *Journal of Post Keynesian Economics*, 22 (1), 1999. s. 105 – 123.

WALTERS, B., YOUNG, D. On the Coherence of Post-Keynesian Economics. In *Scottish Journal of Political Economy*, 44 (3), 1997. s. 329 – 349.